

ՆԻԿՈԼԱՅ ԳՈՎԳԱՆՆԻՍՅԱՆ

ԱՐՄԵՆՈՅԻԳԸ ՃԱՆԱԶՎԱԾ

ՅԵՂԱ - ՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ Է

Ես սկսեցի զբաղվել
ցեղասպանությամբ,
որովհետև դա
պատահել էր հայերի հետ:
Ես սկսեցի ավելի ու ավելի ինձ նույնացնել
զոհերի տատապանքների հետ:

Ռաֆայել ԼԵՄԷԼՆ
«Գեներոզ» - Նյուրի Անչիմակ, 1949

Ինչպես հայերի ցեղասպանությունը մինչ այդ
և կամբոջացիների ցեղասպանությունը, որը հետևեց դրան,
և ինչպես նման հալածանքները շատ այլ
ժողովուրդների նկատմամբ, **Գոլգոթասի** դասերը,
երբեք չպետք է մոռացվեն:

Ռոմալդ ՌԵՅԳԱՆ
ԱՄՆ-Ֆախուգուտ, օպերիցի 22, 1981

ՀՐԱՆՈՐԴԵՍ

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF ARMENIA
INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES

NIKOLAY HOVHANNISYAN

ARMENOCIDE –
RECOGNIZED
GENOCIDE

A 35692

YEREVAN • 2010

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АРМЕНИИ
ИНСТИТУТ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

НИКОЛАЙ ОГАНЕСЯН

**АРМЕНОЦИД –
ПРИЗНАННЫЙ
ГЕНОЦИД**

ЕРЕВАН • 2010

ՀՀ գիտությունների ակադեմիայի ակադեմիկոս
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՆԻԿՈԼԱՅ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

ԱՐՄԵՆՈՅԻԴ
ՃԱՆԱԶԿԱԾ
ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ Է

ԵՐԵՎԱՆ • 2010

Տպագրվում է ՀՀ ԳԱՍ Արևելագիտության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

ԳՏՂ 941(479.25)

ԳՄՂ 63.3(2Դ)

Դ 854

Խմբագիր՝ պրոֆ. Ալեանիս Փափազյան (ԱՄՆ)

Հովիհաննիսյան, Կիկելայ
Դ 854 ԱՐՄԵԼՈՏԻՎԸ ՃԱՆԱԿԱԾ ՑԵՂԱՄՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ Է: /- ԵՐ: /
«Ծանցակ-97», 2010.- 264 էջ:

Սույն աշխատության մեջ փորձ է արվում հայ ընթերցողին անփոփ կերպով ներկայացնելու Օսմանյան կայսրությունում իրականացված Դայոց ցեղասպանության՝ Արմենոցիդի համատու պատմությունը, որը հայտնի է որպես XX դարի առաջին ցեղասպանություն:

Անդրապարծ է կատարվում նաև ցեղասպանության հրահրման և կանխման գործում երրորդ կողմի ներգրավման հարցին: Մեծ տեղ է հատկացվում Ռաֆայել Լեմելնի կողմից «գեոցիդ» եզրի նախնաբերման և «ցեղասպանություն» հասկացության սահմանման մեջ հայրենական նախանյութի, հայկական նախարձատների քաջահայտման հարցերին:

Արմենոցիդը դիտարկվում է ցեղասպանագիտության հայեցակարգային համակարգում և յուսաբանվում ժրջագային հանրության կողմից հայոց ցեղասպանության ճանաչման արդի իրաօճակը:

Դեղինակն այն տեսակետն է արտահայտում, որ պետք է վերանայել Արմենոցիդի ճանաչման խարդում սխալ և յիմնավորված զանազան տեսությունները, որոնք իրենց պրտաշրում են գտել նաև հայ իրականության մեջ: Ժամանակն է ընդունելու, որ հակառակ Զուրբիայի միտողական դիցրորդման, Դայոց ցեղասպանությունն արդեն ճանաչված և անքնկասկե պատմական իրողություն է:

ԳՏՂ 941(479.25)

ԳՄՂ 63.3(2Դ)

ISBN 978-99941-1-768-0

© Դովիհաննիսյան Կ., 2010 թ.

© «Ծանցակ-97», 2010 թ.

**«ԳԵՆՈՑԻԳ» ԵՅՐԻ ՀԱՅՏԵԱԳՈՐԾՈՒՄԸ
ԵՎ ԾԵԳՍՄԳՍԵՆՈՒԹՅԱՆ ՍԱՀՄԱՆՈՒՄԸ**

1. ՍՈՒՏՔ

Հայոց ցեղասպանության ուսումնասիրության քննազավատում Հայաստանում և Ափյուղոսում, ինչպես նաև աշխարհի տարբեր երկրներում օտարերկրյա ուսումնասիրողների կողմից կատարվել է վիթխարի աշխատանք: Հրատարակվել են արժեքավոր արխիվային և պաշտոնական փաստաթղթեր, մեկագրական ուսումնասիրություններ, հուշագրություններ, վերապրողների վկայություններ, հոդվածների ժողովածուներ և այլ գրականություն հայերեն, ռուսերեն, անգլերեն, գերմաներեն, ֆրանսերեն, իտալերեն, արաբերեն, թուրքերեն, պարսկերեն, հունգարերեն, ճապոներեն և այլ լեզուներով: Կազմակերպվել և շարունակվում են կազմակերպվել միջազգային գիտաժողովներ՝ նվիրված հայոց ցեղասպանության տարաբնույթ հարցերի քննարկմանը Հայաստանում, ԱՄՆ-ում, Անգլիայում, Ֆրանսիայում, Գերմանիայում, Իտալիայում, Ռուսաստանում, Կանադայում, Շվեդիայում, Եգիպտոսում, Լիբանանում և այլ երկրներում:

Այդուհանդերձ, դեռ շատ անելիքներ կան, չբացահայտված և չուսումնասիրված են մեծ շատ նյութեր, քաղմաքիվ հարցեր դեռևս լուսաբանության կարոտ են, որոնք սպասում են իրենց անաչառ հետազոտողին, և որոնք, չենց կասկածում, կարող են կոր լույս սփռել XX դարի առաջին ոճրագործություններից մեկի՝ Հայոց ցեղասպանության առանձին հարցերի վրա:

Մյուս կողմից համաշխարհային պատմագիտական քննախույզ միտքը 1915 թ. Մեծ եղեռնին հաջորդած տասնամյակներում հասել է մեծ նվաճումների տարբեր ժողովուրդների շարդերի և կոտորածների, ցեղասպանության օրինաչափությունների ուսումնասիրության քննազավատում, կուտակել վիթխարի փորձ նրանց դասակարգման և տիպաբանու-

քյան որոշիչների ոլորտում, որոնք կիրառելի են նաև Արմենացիի՝ հայասպանության ոստանաախրության մեջ: Անհրաժեշտություն է զգացվում շատ խնդիրներ նորովի լուսարանելու՝ օգտվելով պատմագիտական մտքի նորագույն եվաճումներից:

Մենք առաջին հերթին նկատի ունենք վերջին տասնամյակներում ձևավորված ցեղասպանագիտությունը՝ որպես գիտական նոր ուղղություն, և նրա ընձևոած տեսական-հայեցակարգային հիմնադրույթներն ու մեթոդոլոգիական հետազոտությունները: Այդ նոր իրողություններին համապատասխան ցեղասպանագիտական հետազոտական կենտրոններ ստեղծվեցին և գիտական դպրոցներ կազմավորվեցին աշխարհի տարբեր երկրներում, առաջին հերթին այն երկրներում, որոնց ժողովուրդները XX դարում ենթարկվել էին ցեղասպանության, ինչպես Իսրայելը, Հայաստանը, Կամբոջան, Բուրունդին, Ռուանդան, ԴարՖուրը, արաբական Պաղեստինը և այլն: Նման կենտրոններ և դպրոցներ հայտնվեցին նաև ԱՄՆ-ում, Կանադայում, Ֆրանսիայում, Գերմանիայում, Նորվեգիայում, Եվելիայում, Եվելյարիայում, եվրոպական, աֆրիկյան և լատինաամերիկյան մի շարք այլ երկրներում: Դրանք կարևոր գերակատարում ունեն ցեղասպանության դեպքերի քաջահայտման, ցեղասպանությունները կանխելու, նրանց մեղավորներին պատժելու գործում: Եվ այսօր՝ մեր օրերում, գոյություն ունի ցեղասպանագետների մի սովոր, ես կասեի հզոր խումբ, որը կազմված է տարբեր ուսանելի, լեզվախմբերի և կրթիների պատկանող բարձրակարգ մասնագետներից ու փորձագետներից, և որի նշանակությունը միջազգային մասշտաբներով գնալով մեծանում է ցեղասպանությանն առնչվող բոլոր հարցերում: Հենց նրանց ջանքերով 1994 թ. հիմնվեց Ցեղասպանագետների միջազգային ասոցիացիան (International Association of Genocide Scholars), ցեղասպանագիտության ասպարեզում միջազգային ամենահեղինակավոր կազմակերպությունը, որի առաջին պրեզիդենտը եղավ ցեղասպանագիտության քնազավառում մի այնպիսի անառարկելի հեղինակություն, որպիսին ամերիկյան պրոֆեսոր Էլեն Ֆայնն է¹: Ասոցիացիան, որի շարքերում համախմբվել են ժամանակակից բոլոր ակադեմիկոսները-ցեղասպանագետները, սովորաբար երկու տարին մեկ

¹ Էլեն Ֆայնը (Evelyn Fein) Ցեղասպանագետների միջազգային ասոցիացիայի հիմնադիր և առաջին պրեզիդենտ, պրոֆեսոր, Լյու Յոքսի Սթիվ Դանապայանը գործադիր տնօրեն, Ինդիանա է ՕՆԿ տարմակից ավելի մեծագույն ոստանաախրություններ, որոնցում նա ճշտապես անդրադառնում է «այդ ցեղասպանության» որպես XX դարի առաջին ցեղասպանության հիմնախնդիրներին:

գումարում է իր համաժողովները, որոնք, ի մի բերելով ցեղասպանագիտության քննադատում կատարված աշխատանքների արդյունքները, կանխագծում են Ասոցիացիայի հետագա անելիքները և նրա առջև կանգնած գլխավոր խնդիրները: Այդ խմաստով ասոցիացիայի գումարած կոնգրեսներում բացառիկ տեղ է գրավում 2005 թ. հունիսին Ֆլորիդայում (ԱՄՆ) գումարված կոնգրեսը, որն ըստ էության նվիրված էր Հայոց ցեղասպանության 90-րդ տարեդարձին: Նա իր կազմով շատ ներկայացուցչական էր, որի աշխատանքներին մասնակցում էին միջազգային ճանաչում ունեցող աշխարհի բոլոր ականավոր մասնագետները Եվրոպայից, Ամերիկայից, Ասիայից, Աֆրիկայից և Ավստրալիայից: Նրա օրակարգի հիմնական հարցն էր՝ «90 տարի Հայոց ցեղասպանությունից հետո և 60 տարի Հոլոքոստից հետո»²:

Ցեղասպանագետների միջազգային ասոցիացիան դեռևս 1997 թ. միաձայն ընդունել էր քանաձև և ճանաչել Հայոց ցեղասպանությունը³: Նրա ընդունած քանաձևում նշվում էր, որ «Հայոց ցեղասպանությունից և Հոլոքոստից հետո հավատում էինք, որ այլևս թույլ չի տրվի, որ ցեղասպանություն պատահի: Այնուամենայնիվ, իրադարձությունները համընթացում, նախկին Հարավսլավիայում, Ռուանդայում և աշխարհի այլ մասերի տեղաբնիկների հետ ցույց տվեցին ցեղասպանության չափունակվող սպառնալիքները»⁴:

XX դարը պատմության մեջ մտել է որպես ցեղասպանությունների պատմական դարաշրջան: Մարդկության պատմության մեջ դեռևս չէր եղել այնպես, որ մեկ հաբլյուրամյակի ընթացքում աղբյուրները մեր մոլորակի տարբեր մայրցամաքներում ներարկվեին ֆիզիկական քննազննման կամ կանգնեին դրա վտանգի առջև: Ամերիկյան ցեղասպանագետ և քախունմարան Քարթարա Հարֆը, որը հասուն ուսումնասիրության առարկա է դարձրել մեր մոլորակի տարբեր երկրներում իրագործված ցեղասպանությունները և զանգվածային կոտորածները ու կազմել դրանց ցանկը, հաստատում է, որ միայն երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո տեղի են ունեցել 48 ցեղասպանություն և արյունալի ջարդեր, որոնց իրականացվել են համընթացում, Մու-

2 Տեղեկու հեղինակը կոնֆերանսում պաշտոնապես ներկայացնում էր Քայասաունը և հանդես եկավ «Օսմանյան կայսրությունը ցեղասպանության օրրան» զեկուցումով:

3 http://ian.org/wiki/International_Association_of_Genocide_Scholars

4 International Association of Genocide Scholars (IAGS). *Ninety Years after the Armenian Genocide and Sixty Years after the Holocaust. 6th Biennial Conference, June 4-7, 2005. Boca Raton Florida, USA.*

ղանում (Դարձուր), Արևելյան Թիմորում, Ռուանդայում Բուրունդիում, Ուգանդայում, Հասարակածային Գվինեայում, Բալկաններում և այլուր⁵: Նույն տեսակետին են նաև Թեդ Գարը⁶, Էլեն Ֆայնը⁷ և այլ ցեղասպանագետներ: Եվ եթե ավաճածին ավելացնենք հայերի, հրեաների, գնչուների և մի շարք այլ ժողովուրդների ցեղասպանությունը, որն իրագործվել է մինչև Երկրորդ համաշխարհային պատերազմը կամ դրա ընթացքում, ապա պատկերն ավելի սահմուկեցուցիչ է դառնում:

Ճեղասպանագիտության միջազգային ասոցիացիան մտաւոր հաշվարկներ է կատարել, թե աշխարհում ինչքան մարդ է ցեղասպանության և արյունալի զանգվածային կոտորածների զոհ գնացել, և հանգել է ահալոր եզրակացության: Ըստ այդ տվյալների՝ «XX դարում ցեղասպանությունները և այլ զանգվածային կոտորածները սպանել են ավելի շատ մարդ, քան քոլոր պատերազմները»⁸: Այս կապակցությամբ հարկ ենք համարում հարգարժան ընթերցողին հիշեցնել, որ XX դարում տներն են ունեցել Առաջին և Երկրորդ համաշխարհային պատերազմները, մեկ համաշխարհային սառը պատերազմ (1946–1991 թթ.), կորեական պատերազմը, վիետնամական երկարատև պատերազմը, որը ցնցեց ԱՄՆ–ը, արաբա–իսրայելական հինգ պատերազմ, բազմաթիվ այլ մեծ ու փոքր պատերազմներ Աֆրիկայում, Ասիայում և Լատինական Ամերիկայում, ազգային–ազատագրական պատերազմները, որոնց հումլու հարվածների տակ քաղաքական ասպարեզից ի վերջո անհետացան քրիստոնական, ֆրանսիական, իսպանական, պորտուգալական, թելզիական, հոլանդական զաղութային կայսրությունները, ազգային ինքնորոշման սկզբունքի հիման և հերոսական, տասնամյակներ տևած արյունալի պայքարի արդյունքում իրենց քաղաքական անկախությունը նվաճեցին ավելի քան 120 պետություն, որի արդյունքում այսօր ՄԱԿ–ի անդամ տավերեն պետությունների թիվն արդեն նասնում է մոտ 200–ի, փրոզման կզրին են հայտնվել վրացական և ադրբեջանական մի–կայսրությունները և այլն, և այլն:

5 Barbara Harff, *Rescuing Endangered Peoples: Missed Opportunities*. *Social Research: An International Quarterly of the Social Sciences*, N. Y., Spring, 1995, p. 24, 26.

6 Gurr Ted Robert, *Peoples Against States: Ethnopolitical Conflicts and the Changing World System*, *International Studies Quarterly*, 1994, No 38.

7 International Association of Genocide Scholars, <http://www.genocidescholars.org/contactus.html>

8 Raphael Lemkin, http://en.wikipedia.org/wiki/Raphael_Lemkin

Յոհնրի մի մասն արդարացված է եղել, քանի որ դա կապված էր ազգային անկախության ելվածման և ազգային ինքնության պահպանման վեճով գաղափարների հետ, որի դասական օրինակն է Ղարաբաղյան ազատամարտը ընդդեմ ադրբեջանական զաղութային տիրապետության: Սակայն գոհների առջուծի քաժինն ընկնում է աշխարհի վերաբաժանման, այլ ժողովուրդների բնական հարստություններին տիրանալու, աշխարհի մեծ և հզոր պետությունների քաղաքական տիրապետությունը փոքր ազգների վրա հաստատելու համար մղված քալանչիական պատերազմներին: Եվ ցեղասպանություններն ու արյունալի կոտորածները կազմել են նման պատերազմների քաղկացուցիչ մասը:

Ահա դա է, որ չի կարող տազնապ չառաջացնել, որի մասին և ահագանզում են աշխարհի քոլոր ցեղասպանազետները, այդ թզում և հայ ցեղասպանազետները:

2. ՈԱՖԱՅԵԼ ԼԵՄԿԻՆԸ ԵՎ «ԳԵՆՈՑԻԴ» ԵՁՐԻ ԳՅՈՒՏԸ

XX դարում իրազործված առաջին ցեղասպանությունը՝ զննուցիղը, եղավ 1915 թ. Հայոց ցեղասպանությունն Օսմանյան կայսրությունում:

«Գննուցիղ» եզրը զիտական գրականության մեջ և քաղաքազիտական լեքսիկոնում առաջին անգամ հայտնվեց 1944 թ., որի հեղինակային իրալունքը պատկանում է լն իրալարան, ծազումով հրեա Ռաֆայել Լեմկինին (1900–1959 թթ.): (Raphael Lemkin)

Ռաֆայել Լեմկինը ծնվել է 1900 թ. հունիսի 24–ին հրեական ընտանիքում՝ ցարական Ռուսաստանի մեջ մտնող լնհական Բեզվոդնն գյուղում, որն այժմ Բելառուսի մասն է կազմում: Նրա հայրը՝ Հովսեփը, ֆեբմեր էր, իսկ մայրը՝ Բեչան, սղջկական ազգանունը՝ Դոմնբանց, իր ժամանակի համար զարգացած, ինտելիզետ կին էր, որը զբաղվում էր եկաղությունս և լեզվաբանությամբ, ուսումնասիրում էր փիլիսոփայություն, սիրում էր պատմությունը և տանը ստեղծել էր քավակահին հարուստ գրադարան: Սա այն մթնոլորտն էր, որ փոքր հասակից շրջապատում էր Ռաֆայելին կամ Ռաֆային, ինչպես փոքր ժամանակ կոչում էին նրան, որը Լեմկինների երեք զավակներից մեկն էր: Մայրը շատ մեծ ազդեցություն է ունեցել Ռաֆայելի վրա և մեծապես նախատել նրա կրթության և դաստիարակության վրա, մանավանդ օտար լեզուների տիրապետելու հարցում: Բավական է նշել, որ նա 14 տարեկան հասակում արդեն ազատորեն տիրապետում էր տասն

օտար լեզուների՝ ֆրանսերենի, իսպաներենի, ռուսերենի, լեհերենի, եբրայերենի և այլն՝:

Ավարտելով Բելուստկի ամերիական դպրոցը՝ Ռաֆայել Լեմկին իր ուսումը շարունակում է Լվովի Ցան Կազիմիրի համալսարանում, որտեղ նա հմտանում է լեզվաբանության մեջ: Միաժամանակ նա այստեղ առաջին անգամ ծանոթանում է ոճրագործության վերաբերյալ տեսությանը և մեծ հետաքրքրություն ցուցաբերում գոյություն ունեցող գրականության նկատմամբ, որը հետագայում շատ օգտակար է լինում նրա համար, հատկապես «գեներցիդ» հասկացության սահմանման հարցում: Անտոնեսոն նա իր ուսումնառությունը շարունակում է Գերմանիայի Հայդելբերգի համալսարանում, որտեղ ուսումնասիրում է փիլիսոփայություն, իսկ 1926 թ. վերադառնում է Լվով և հիմնովին ուսումնասիրում իրավաբանությանը վերաբերող առարկաները: Լվովի համալսարանն ավարտելուց հետո նա, որպես դատախազ, աշխատանքի է անցնում Վարշավայում: Միաժամանակ նա իրավաբանության վերաբերյալ դասախոսություններ է կարդում Վարշավայի քոլեջներից մեկում, Վարշավայի ազատ համալսարանում, աշխատություններ տպագրում իրավունքի և ոճրագործությունների մասին և այլն:

1939 թ., երբ սկսվեց Երկրորդ համաշխարհային պատերազմը, Ռաֆայել Լեմկինը մտնում է լեհական բանակ և պաշտպանում Վարշավան, երբ այն շրջապատում են գերմանական զորքերը: Նա վիրավորվում է, որից հետո նրան հաջողվում է 1940 թ. անցնել Լիտվա, իսկ ապա՝ Շվեդիա և մի շարք դասախոսություններ կարդում Ստոկհոլմի համալսարանում: Վերջապես 1941 թ. ամերիկյան իրավաբան Մայքլոլմ ՄակԴեմոնտի օգնությամբ նա ԱՄՆ մտնելու իրավունք է ստանում, որտեղ և հաստատվում է ընդմիջո:

Նրա քննասիրեն անմասն չմնաց հոլոքոստից՝ Ռաֆայել Լեմկինը կորցնում է իր 49 հարազատներին, սակայն հոլոքոստից փրկվում են նրա եղբայրը՝ Էլիասը, կինը և երկու որդիները, որոնք ազատվում են խորհրդային հարկադիր աշխատանքային ճամբարներ: Հետագայում Լեմկինին հաջողվում է փրկել նրանց, որոնք 1948 թ. հաստատվում են Կանադայում:

ԱՄՆ-ում գտնվելու ընթացքում նա կատարում է տարբեր քննյալի աշխատանքներ: Նա անմիջապես աշխատանքի է անցնում Հյուսիսային Վարոլինայի Դյուկի համալսարանի իրավաբանության ֆակուլտետում,

⁹ Lemkin, Raphael, Axis Rule in Occupied Europe: Laws of Occupation, Analysis of Government, Proposals for Redress, Washington, 1944, 712 p.

1942 թ. ամռանը դասախոսություններ կարդում Վիլչինիայի համալսարանում, 1943 թ. նշանակվում է խորհրդական ԱՄՆ-ի Տնտեսական վարչությունում, ապա Արտասահմանյան տնտեսական վարչությունում, հետագայում՝ Զինվորական դիպարտամենտում և այլն: Նա չի դադարեցնում իր գիտահետազոտական աշխատանքները, հատկապես ուժեղագործության և նրա դրսևորման ուսումնասիրության բնագավառներում:

1944 թ. Կարենզգիի հիմնադրանը (ԱՄՆ) Վալինզտոնում հրատարակում է Ռաֆայել Լեմկինի ամենազլխափոր աշխատանքը՝ «Առանցքը (այսինքն՝ առանցքի երկրները՝ Գերմանիան և նրա դաշնակիցները — Ն. Հ.) կառավարում է օկուպացված Եվրոպան. Օկուպացիայի օրենքները, Կառավարման վերլուծությունը, Առաջարկություններ հատուցման վերաբերյալ»¹⁰:

Այս հարցի լավագույն գիտակիցներին մեկը՝ Միչիգանի համալսարանի պատմության դոկտոր Ջեյմս Ջ. Մարտինը, որը քաղցամկողմանիորեն ուսումնասիրել է Ռաֆայել Լեմկինի կենսագրությունը, նրան նվիրված իր աշխատություններից մեկում տալով Լեմկինի կատարած աշխատանքի ընդհանուր գնահատականը՝ ընդգծում է. «Ռաֆայել Լեմկինը մենակ ինքը, որը համարյա ամբողջովին անհայտ էր ԱՄՆ-ում, դարձավ XX դարի քաղաքական մտքի պատմության ամենաճակատագրական գրքի հեղինակը»¹¹:

Դա առաջին աշխատությունն էր, որտեղ զրավոր ձևով առաջին անգամ Լեմկինն օգտագործում է «գենոցիդ» եզրը:

Որտեղից է գալիս այդ եզրը, և ինչ բառերի համակցություն է դա և ինչ է նշանակում: Այդ հարցերի պատասխանը կօգնի նաև ճիշտ որոշելու Ռաֆայել Լեմկինի դերը և նշանակությունը համաշխարհային պատմության մեջ՝ ի մասնավորին ցեղասպանությունը մարդկության դեմ հանցանք ճանաչելու հարցում և ցեղասպանագիտության ձևավորման գործում:

«Գենոցիդ» եզրն առաջացել է երկու բառերի միացությունից և տալացվել է մի նոր բառ՝ իր նոր իմաստավորումով: Նրա առաջին մասը՝ "Genos", հունական ծագում ունի և նշանակում է ընտանիք, ցեղ, տոհմ և ուսա: Երկրորդ մասը սերում է լատինական "cide" բառից և նշանակում է սպանել, ոչնչացնել: Այդ երկուսի միացությունից հունալատինական լեզվամտածողության ֆակտորայի հիման վրա ստեղծվել է "geno-

10 Древинс Дик, Мартин, Рафаэль Лемкин и изобретение "геноцида", http://www.ihc.org/ihc/v02p-19_Martin.html

11 Lemkin, Raphael, Axis Rule in Occupied Europe, p. 79–85.

cide” «գենոցիդ», եզրը, որի հայկական համարմանը «Ճեղասպանություն» է: Այդ եզրի հայերեն քարգմանությունը թե՛ լեզվական, և թե՛ իմաստային առումով, մեր կարծիքով, անզուգական է և իմաստային ճշգրտության տեսակետից իր հավասարը չունի, գերազանցում է հայտնի բոլոր տեսակի քարգմանությունները: Նշված եզրը Լեմկինն արդեն հայտնագործել էր 1943 թ., սակայն գրավոր առաջին անգամ շրջանառության մեր դրեց 1944 թ. լույս տեսած նրա «Առանցքը կառավարում է օկուպացված եվրոպան» աշխատության մեջ, որի մասին նշվեց վերևում: Այդ դարակազմիկ աշխատության IX գլուխը հենց այդպես էլ վերնագրված է՝ “Genocide a new term and a new conception for destruction of nations” — «Գենոցիդ՝ նոր եզր և ազգերի ոչնչացման նոր հիմնադրույթ»¹²:

Ջեյմս Մարտինը գտնում է, որ Ռաֆայել Լեմկինը «գենոցիդ» եզրը ստեղծել է անալոգիայի հիման վրա՝ նախատիպ ունենալով “homicide” և “fratricide” — համապատասխանաբար «մարդասպանություն» և «երբայրասպանություն» եզրերը¹³: Դրանում որևէ արտառոց քան չկա և Լեմկինը ոչ մի հանցանք չի գործել: Անալոգիան որպես մեթոդ լայնորեն օգտագործվում է գիտության բոլոր ճյուղերում՝ թե՛ քնական և թե՛ հասարակական գիտությունների ոլորտներում, և հիանալի արդյունքներ է տալիս:

Ռաֆայել Լեմկինը լրիվ իրավունք ուներ օգտվելու գիտական այդ մեթոդից, որի արդյունքում ստեղծվեց «գենոցիդ» եզրը, իսկ հետագայում ձևավորվեց գիտական մի նոր ուղղություն, որն օրինաչափորեն կոչվեց ցեղասպանագիտություն:

3. ՀԱՅՎԱԿԱՆ ՆԱԽԱՆՅՈՒԹԻ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ ԼԵՄԿԻՆԻ «ԳԵՆՈՑԻԴ» ԵԶՐԻ ՀԱՅՏՆԱԳՈՐԾՄԱՆ ԵՎ ԶԵՎԱԿՈՐՄԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ

Այժմ կանգ առնենք այն հարցի լուսարանության վրա, թե ինչ երևույթ կամ երևույթներ են հիմք հանդիսացել Լեմկինի հայտնագործության համար, որը ամերիկյան պատմաբան Ջեյմս Մարտինը համարեց «ճակատագրական»:

Լեմկինի այդ դարակազմիկ հայտնագործության համար հիմք են հանդիսացել XX դարի առաջին երկու մեծագույն ողբերգությունները՝

12. See “The Journal of Historical Review”, Spring, Washington, 1981, vol. 2, No 1, p. 19–34.

13. Fein Helen, Problems of Genocide, Canada, 1997, p. 181.

Հայոց ցեղասպանությունն Օսմանյան կայսրությունում Առաջին համաշխարհային պատերազմի և հրեաների ողջակիզումը ֆաշիստական Գերմանիայում երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ընթացքում: Լեմկինը երրորդն եկառնել էր, որ դրանք սովորական ջարդեր կամ կոտորածներ չէին, այլ որակապես ինչ-որ մի նոր երևույթ, որը պահանջում էր սկզբունքային նոր մտածելակերպ և գիտական նոր անվանում ու սահմանում:

Առաջնորդվելով այդ զարգացումով և հանգամանորեն ուսումնասիրելով օսմանյան և գերմանաֆաշիստական պարագլուխների քաղաքական, ազգային և ուսուցչական մարդատյաց ծրագրերը, դրանց իրագործման մեթոդները և մեխանիզմները՝ Լեմկինը նկատեց այն եզրակացության, որ այն, ինչ արևելին սուլթանական դահիճները և նրանց զերմանաֆաշիստական աշակերտները համապատասխանաբար հայերի և հրեաների նկատմամբ, ոչ այլ ինչ է, քան ազգերի քնաջնջման քաղաքականություն, որի գիտական համարժեքը գենոցիդն է:

Սակայն Ռաֆայել Լեմկինի թողած գիտական ժառանգությունը, նրա հրատարակած աշխատությունները՝ մեկազրական ուսումնասիրությունները և գրքույկները, կարդացած դասախոսությունները, այդ բովում միջազգային գիտական ամբիոններից, ինչպես նաև կենսագրական տվյալները, որոնցում առկա են նաև նրա թողած գրառումները, նրա կենսագիրների և նրա գիտական ժառանգությունն ուսումնասիրողների արտահայտած կարծիքները աներկբայորեն վկայում են այն մասին, որ Ռաֆայել Լեմկինի մոտ որպես նախադրյալ, առաջնային իր դարակազմիչ հայտնագործության համար եղել են Հայոց ցեղասպանության ընձեռնած կյուրը և հարցերը: Հենց Հայոց ցեղասպանության ուսումնասիրությունից է Ռաֆայել Լեմկինի մոտ հղացել այն զարգացրը, որ Օսմանյան կայսրությունում 1915 թ. իրագործված հայերի զանգվածային կոտորածները և քոնահանումը սովորական երևույթներ չէին, առօրյա ջարդեր կամ կոտորածներ չէին, այլ մի նոր հրեշավոր ոճրագործություն, որն արդեն չէր տեղավորվում հին, մինչ այդ տիրապետող պատկերացումների շրջանակներում, այլ որակապես մի նոր երևույթ, որը պահանջում էր նոր, սկզբունքային մտածելակերպ և գնահատականներ:

Այս հարցում պարզություն մտցնելու տեսանկյունից առանցքային նշանակություն ունեն ԱՄՆ-ի ցեղասպանության ինստիտուտի գործադիր տնօրեն, ցեղասպանագիտության քննադավառում համաշխարհային հռչակ վայելող էլեն Ֆայնի հիմնավոր տեսակետն առ այն, որ թեև Լեմկինը «գենոցիդ» հասկացությունը մտցրել էր 1944 թվականին, սակայն

նա դեռևս «1933 թ. առաջարկել էր (Ազգերի լիգային — Ն. Հ.) արգելել նման գործողությունները, ներառյալ այն, ինչ հայտնի է որպես «Հակական կոտորածներ», որպես քարաքարոսական ոճրագործություն»¹⁴:

Ուշագրավ է մի կարևոր հանգամանք նա: Լեմկինն առաջարկել է «արգելել նման գործողությունները» դեռևս 1933 թ., երբ դեռ չէր իրագործվել հրեաների ցեղասպանությունը՝ Հոլոքոստը, ուստի և այդ ժամանակ միակ է առաջին քարաքարոսական գործողությունը կամ ժամանակակից տերմինաբանությամբ ասած՝ ցեղասպանությունը, հայերի 1915 թ. ցեղասպանությունն էր: Ուստի սխալված չենք լինի, եթե ասենք, որ լեհացի հրեա իրավաբանի համար «գենոցիդ» հասկացության և եզրի ծագման համար նախանյութ և խթան է ծառայել Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ հայերի նկատմամբ երկոթուրբերի կիրառած ոճրագործությունը¹⁵:

Շնտազայում այդ հարցի վերաբերյալ հայտնվեցին նոր նյութեր, նոր հրատարակություններ, այդ թվում նաև համացանցային (ինտերնետային) կայք-էջերում, որոնք ոչ միայն հաստատեցին էլեւ Յայնի տեսակետը, այլև նկան ցույց տալու, որ Ռաֆայել Լեմկինը յոջորեն հետաքրքրվել է հայոց Մեծ եղեռնի պատմությամբ և երա հարցերով ոչ թե 1933 թ., այլ տվելի վաղ՝ դեռևս 1920-ական թվականներին: Այդ կապակցությամբ «Լիկիպեդիա» հանրագիտարանում կարդում ենք, որ «Նախքան Երկրորդ համաշխարհային պատերազմը Լեմկինը խորությամբ ուսումնասիրել է Հայոց ցեղասպանությունը և արշավ ծավալել Ազգերի լիգայում՝ արգելելու այն, ինչ նա անվանում էր «քարաքարոսություն» և «վանդալիզմ»¹⁶: Վերևում մենք նշեցինք, որ Լեմկինը 1926 թ. թողնում է Գերմանիան՝ Հելդելբերգի համալսարանը, և կրկին վերադառնում Լվով, որտեղ Յան Կազիմիրի համալսարանում «յոջորեն հետաքրքրվում է հանցագործության տեսադրույթով, ինչը հետագայում երան հանգեցրեց գենոցիդի գաղափարին, որը հիմնված էր օսմանյան թուրքերի ձեռքերով իրագործված հայերի տանջանքների վրա»¹⁷: Այդ նույն տեսակետը, համարյա նույնությամբ հաստատում են այլ աղբյուր-

14 Ն. Դովիանճիսյան, Կայոց ցեղասպանությունը Յնդասանագիտության հայեցակարգային համակարգում, Երևան, 2002, էջ 11-12:

15 Raphael Lemkin, Wikipedia, the free encyclopedia, http://en.wikipedia.org/wiki/Raphael_Lemkin

16 Նույն տեղում:

17 "Europa World", 22.05.2001; William Korey, "Raphael Lemkin: 'The Unofficial Man'", *Midstream*, June-July, 1969, p. 45-48.

ներ: 1933 թ. Լեմկինը Մադրիդում Ազգերի լիգայի իրավական հարցերի խորհրդի կազմակերպած «Միջազգային իրավունքը և ոճրագործությունը» կոնֆերանսին է ներկայացնում իր «Քարթարտության ոճրագործությունը որպես ոճրագործություն ընդդեմ մարդկության» զեկուցումը՝ առաջարկելով արգելել քարթարտությունը և վանդալիզմը: Այդ կազակցությամբ «Եվրոպա ուրլը» և Ուլլիամ Քորնլը, անդրադառնալով Լեմկինի զեկուցմանը, այն տեսակետն են ընդգծում, որ ոճրագործության տեսադրույթը, ինչը հետագայում էվոլյուցիայի ենթարկվեց զենցիդի գաղափարի, հիմնված էր Հայոց ցեղասպանության վրա և խթանվեց ասորիների զանգվածային ջարդերով Իրաքում 1933 թ.¹⁸: Լեմկինի առաջարկը Ազգերի լիգան մերժում է:

Հետագայում ի հայտ են գալիս ևս երկու վերին աստիճանի արժեքավոր փաստաթղթեր «Լեմկին-Հայոց ցեղասպանություն» լծորդության առկայությամբ: Առաջին փաստաթուղթը կրում է «Ամբողջապես ոչ պաշտոնական, Ռաֆայել Լեմկինի ինքնակենսագրությունից» խորագիրը՝ զետեղված համացանցում¹⁹: Այդ փաստաթուղթը, բացի այլ հանգամանքներից, ուշագրավ է նաև նրանով, որ, ինչպես նշում են Լեմկինի կենսագիրները, շատ քիչ քան է հայտնի երա վաղ շրջանի և երիտասարդական տարիների մասին: Նրա ծնողները, ինչպես նաև անձամբ ինքը՝ Ռաֆայելը, հիշատակության արժանի շատ քիչ քան են թողել և ընդհանրապես խուսափել են այդ մասին խոսելուց, առավել ևս՝ ծավալվելուց: Ուստի վերոնշյալ փաստաթուղթը, որը բնւ ծավալով փոքր է, քաջատրություն է կազմում և իր պարունակած ինֆորմացիայով շատ արժեքավոր է: Հաշվի առնելով դրա կարևորությունը՝ անհրաժեշտ ենք համարում այն թարգմանաբար ներկայացնել համարյա ամբողջությամբ. «1915 թ. գերմանացիները գրավեցին Վ. քաղաքը և ամբողջ տարածքը: Ես օգտագործեցի այդ ժանակը (ևս այդ ժամանակ ընդամենը 15 տարեկան էր — Ն. Հ.) ավելի շատ կարդալ պատմության մասին, ուսումնասիրել և դիտել, թե արդյոք ազգային, կրոնական կամ ռասայական խմբերը (groups) ոչնչացվում էին: Ճշմարտությունն ի հայտ եկավ միայն պատերազմից հետո: Թուրքիայում ավելի քան 1200000 հայեր սպանվեցին միայն այն պատճառով, որ նրանք քրիստոնյաներ էին... Պատերազմի

18 From "Totally Unofficial, The Autobiography of Raphael Lemkin", http://www.globetourismianheritage-adic.tl/Can/9genocide1915/e_lemkin.htm

19 Լույս տեղում: Տեքստի վերջում տրված է մի ծանոթագրություն ևս այժ, որ «Լեմկինի բոլոր զեկուցումն են Լույս Տրեքի հանրային գաղափարի նազվագրուտ գրքեի և ձեռագրեի բաժնում, Աստուր, Լեմոնս և Ֆիլդեմ Պեմնարում»:

ավարտից հետո մոտ 150 պատերազմի թուրք ոճրագործներ ձերբակալվեցին և բրիտանական կառավարության կողմից տեղափոխվեցին Մայքս կղզի: Հայերը պատվիրակություն ուղարկեցին Վերսալ՝ Խաղաղության կոնֆերանսին: Երանք պահանջում էին արդարություն: Այնուհետև, մի օր պատվիրակությունը կարդաց լրագրերում, որ պատերազմի թուրք թուրք ոճրագործները ազատ են արձակվել: Ես ցնցված էի: Սպանվել էր մի ազգ և մնդավոր անձերն ազատ էին արձակվել: Ինչո՞ւ մի մադր պատժվում է, նրք նա սպանում է մեկ այլ մարդու: Ինչո՞ւ մեկ միլիոնի սպանությունն ավելի պակաս ոճրագործություն է, քան թե մեկ անհատի սպանությունը:

Ես ամել ու ամելի եմ ինձ նույնացնում տառապալ զոհերի հետ, որոնց թիվն աճում էր, երբ ես շարունակում էի ուսումնասիրել պատմությունը: Ես հասկացա, որ հիշողության գործառույթը միայն անցյալի փաստերի արձանագրությունը չէ, այլ մարդկային խիղճն արթնացնելը: Շուտով ժամանակակից ցեղասպանության օրինակները հետևեցին, ինչպես հայերի սպանողը 1915 թ.: Ինձ պարզ դարձավ, որ ազգերի, կրոնական խմբերի և ռասաների քաղաքականությունը էական է քաղաքակրթության համար, քանի որ այդ խմբերից յուրաքանչյուրն առաքելություն ունի կատարելու և ենթդրում՝ մշակույթի քնազախտում... Ես որոշեցի դառնալ իրավաբան և աշխատել ցեղասպանությունը օրենքից դուրս դնելու և կանխելու համար՝ ազգերի հետ համագործակցելու ուղիով:

Իմ ուղեղում մի համարձակ ծրագիր ձևավորվեց: Դա կպատում էր եղանակ, որ հասնել (Ցեղասպանության վերաբերյալ ՄԱԿ-ի քանաձևի) վավերացմանը Թուրքիայի կողմից հիմնադիր անդամների առաջին քսան պետությունների շարքում: Դա կլիներ հատուցում հայերի ցեղասպանության դիմաց: Բայց ինչպես հասնել դրան²⁰:

Այուս փաստաթուղթը, որը նույնպես քաջատիկ կարևորություն է ներկայացնում, կրում է «Լեմկիներ քննարկում է Հայոց ցեղասպանությունը նորերս գտած 1949 թ. CBS-ին տրված ինտերվյուում», խորագիրը, որը հրատարակել է Հարութ Սասունյանը «Կալիֆոռնիա Կուրիերում» 2005 թ. դեկտեմբերի 8-ին:

Հ. Սասունյանը նշում է, որ «Անդրերս հայտնաբերված կնսժամանոց CBS ծրագիրը, որն առաջին անգամ հետարձակվել է 1949 թ., պարունակում է հազվագյուտ հեռուստատեսային ինտերվյու Լեմկիների հետ ՄԱԿ-ի Կոնվենցիայի և Հայոց ցեղասպանության մասին»²¹:

20 "California Courier", Los Angeles, December 8, 2005.

21 Raphael Lemkin Discusses the Armenian Genocide in a Newly-Uncovered 1949 CBS Interview. "The California Courier", Los Angeles, December 8, 2005.

տեսնում որպես իրավաբան: Ես մտածեցի, որ ուճազործությունը չպետք է պատժվի զոհերի կողմից, այլ պետք է պատժվի դատարանի կողմից, ազգային օրենքով»²⁵:

Հետաքրքրական է, որ CBS այդ ծրագրին ներկա է եղել ամերիկյան կոնգրեսմեն Էմանուել Սեյլերը, որն իր կողմից ավելացրել է. «Պրեզիդենտ Վիլսոնը՝ դեմոկրատական մեծ լիդերը, փորձեց փրկել հայ ժողովրդին ցեղասպանությունից Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ և դրանից որոշ ժամանակ հետո»²⁶:

Այսպիսով՝ ընդամենը կյոթները համոզիչ կերպով վկայում են այն մասին, որ Ռաֆայել Լեմկինը գիտնականին վաղել լրջությամբ, խորությամբ և անաչառությամբ է մոտեցել Հայկական ցեղասպանության հարցի ուսումնասիրությանը, աբմուրիել դրա կարևորությունը ցեղասպանությունն ընդհանրապես մարդկության դեմ ուղղված հանցագործությունն դիտելու հայեցակարգի ճշմարտացիության տեսակետից: Հայոց ցեղասպանության մեջ նա փնտրել և գտել է իրեն հետաքրքրող այն բոլոր քաղաքատարրերը, որոնք հետագայում նա ներառել է ցեղասպանության վերաբերյալ իր տեսության մեջ:

Մենք կարծում ենք, որ սխալված չենք լինի, եթե ասենք, որ մինչև 1939 թ. Հայոց ցեղասպանությունը, լինելով XX դարի առաջին ցեղասպանությունը, եղել է Ռաֆայել Լեմկինի գեներալի հայեցակարգային հիմնադրույթների գլխավոր մատակարարը: 1939 թ. սկսվում է հրեաների գեներալից նացիստական Գերմանիայում, որն ավելի շատ հայտնի է «Հոլոքոստ» հորջորջումով: Լեմկինի պահպանված թղթերում շատ հստակ են սահմանված հոլոքոստի ժամանակագրական շրջանակները՝ 1939–1945 թվականներ:

Այսպիսով՝ կարող ենք ասել, որ 1939 թ. ավարտվում է գեներալի եզրի ձևավորման և ցեղասպանության տեսադրույթի քաղաքատարրերի քյորերեղացման առաջին՝ հայկական փուլը: Այդ փուլի առանձնահատկությունը կայանում է երանում, որ մոտ 20 տարի Հայոց ցեղասպանությունն էր գեներալի և ցեղասպանության տեսության միակ հիմնաքարը, նրա տրամադրած փաստական կյոթի վրա էր քարձրանում Լեմկինի ցեղասպանության հայեցակարգային համակարգը: Հետագայում, հրեական Հոլոքոստի և այլ ցեղասպանությունների հրապարակ իջնելով, ոչ միայն չնսնմացվեց Հայոց ցեղասպանության կարևորությունը և չար-

25 Լույն տեղում:

26 The Holocaust.— Wikipedia, the Free Encyclopedia, http://en.wikipedia.org/wiki/The_Holocaust

ժեզրկվեց նրա նշանակությունը, այլև, ընդհակառակը, ավելի ամրապնդվեցին Ռաֆայել Լեմկինի Հայոց մեծ եղևնի կյուքի հիման վրա կատարած դարակազմիկ եզրահանգումները:

«Հոլոքոստ» եզրի էթիմոլոգիան լեզվաբանական իմաստով ևսլուպես կապված է հունարենի հետ: Նա սերում է հունական «հոլոկատտոն» բարդ բառից, որի առաջին մասը՝ «հոլոս», նշանակում է ամբողջ (whole), իսկ երկրորդ մասը՝ «կատատոս», նշանակում է այրված (burnt): Դրա լատինական գործածման է holocaustum: Իսկ նրբայերեն օգտագործվում Շոահ (Shoah) ձևը: Լայն առումով դա ավանդաբար նշանակել է «Աստծուն առաջարկվող զոհաբերություն»²⁵: Հայերենում տարածված ձևը «Ռոջակիզումն» է, որը, մեր կարծիքով, շատ հաջող բարգմանություն է և ընդգրկում է լեզվաիմաստային քոյր նրբերանգները:

Հետաքրքիր է նկատել, որ Հոլոքոստը պատմական կտրվածքով միշտ չէ, որ նշանակել է հրեաների ողջակիզում կամ ցեղասպանություն: Անգլերենում հարյուրամյակներ շարունակ Հոլոքոստն օգտագործվել է որպես զանգվածային սպանությունների, կոտորածների և ջարդերի հոմանիշ: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ժամանակ նա օգտագործվել է նշելու Լազիստների իրականացրած զանգվածային ջարդերը՝ անկախ այն բանից՝ դրանց զոհերը եղել են հրեաներ, թե ոչ հրեաներ: Միայն 1960-ականներից սկսած գիտնականները, մասնագետները և գրողները այդ եզրը սկսեցին օգտագործել բացառապես որպես «հրեաների ցեղասպանություն» իմաստով²⁶:

Շարունակելով ցեղասպանության հարցի փուլային քննարկումը՝ հարկ է նշել, որ 1939 թվականից փաստորեն սկսվում է «զենոցիդ» եզրի և ցեղասպանության տեսադրույքի մշակման երկրորդ փուլը, որը մենք կանվանեինք «Հայ-հրեական հիմնավորման և ամբողջացման փուլ»: Այս փուլի առանձնահատկությունը նրանում է, որ Ռաֆայել Լեմկինն արդեն կարող էր հենվել նաև Հոլոքոստի տրամադրած կյուքի վրա և, դրա հետ կապված, ավելի հիմնավոր դարձնել իր եզրակացությունները: Բայց դա չի նշանակում, թե Հայոց ցեղասպանությունը դուրս մղվեց տեսադրույքից և ուսումնասիրության ոլորտից, ընդհակառակը, նա լիիրավորեն ներգարվեց «ցեղասպանություն» հասկացության մեջ՝

25 Լույն տեղում:

26 Յոսի Ասրիզ, Իսրայելի գիրքորչումը Դայոց ցեղասպանության անոկոքյանք, Օայրագոյն հանցանք, Օայրագոյն ճարտերալեզ: Մարտո իրավունցները և Ցեղասպանությունը, 1915-2005, Եր., 2005, էջ25:

դառնալով, ինչպես արդեն ելել ենք, ցեղասպանագիտության երկու կարևոր հիմնասյուներից մեկը:

Հայոց ցեղասպանությունը և հրեական Հոլոքոստը ոչ թե մրցակիցներ են, այլ բնական դաշնակիցներ: Անհեքեքություն է վիճել, թե ում ցեղասպանությունն է ավելի «չափը», կատարյալը և դասականել: Չմոռանանք, որ երկուսն էլ պետականորեն կազմակերպված հանցագործության արդյունք են: Առաջինը՝ հետամնաց, իր դարն ապրած օսմանյան ռազմաֆեոդալական քարբարոսական կայսրության, իսկ երկրորդը՝ հիտլերյան-նացիստական, «քաղաքակիրթ» Գերմանիայի ոճրագործ հանցագործության:

Այս տեսակետից հայերի համար անհասկանալի է պաշտոնական Իսրայելի ղեկավարության գրաված ժխտողական դիրքորոշումը հայոց ցեղասպանության նկատմամբ: Հրաժարվելով 1915 թ. Օսմանյան կայսրությունում իրագործված Հայոց մեծ եղեռնը ճանաչել որպես ցեղասպանություն, Իսրայելի կառավարությունը միաժամանակ հանդես է գալիս Օսմանյան կայսրության ժառանգորդ արդի Թուրքիային ամեն տեսակ օժանդակություն ցույց տալով՝ արգելակելու միջազգային մասշտաբով Հայոց ցեղասպանության ճանաչումը: Տասնյակ տարիներ նման քաղաքականություն է վարում ԱՄՆ-ում հրեական լոբին: Սակայն մենք չպետք է մոռանանք, որ կան նաև շատ ազնիվ հրեաներ՝ քաղաքական գործիչներ²⁷, գիտնականներ, լրագրողներ, արտիստներ և այլն, որոնք համարձակորեն հանդես են գալիս իրենց կառավարության քաղաքականության դեմ և պահանջում ճանաչել Հայոց ցեղասպանությունը: Այդպես է վարվում Իսրայելի կառավարության կրթության նախկին նախարար, կենսետի անդամ Մուսի Սադիդը, որը հայերի կոտորածներն Օսմանյան կայսրությունում որակեց որպես ցեղասպանություն: Իսրայելի Բաց համալսարանի պրոֆեսոր Յաիր Աուրոնը քննադատում է Իսրայելին, «որտեղ Հոլոքոստն ուսուցանվում է, սակայն կրթական համակարգը և համալսարանները, որպես կանոն, խուսափում են այլ ցեղասպանությունների հետ գործ ունենալուց»²⁸: Դրանց թվում է նաև Հայոց ցեղասպանությունը²⁹:

27 Առյժ սեղրոճ, էջ 11:

28 Առյժ սեղրոճ:

29 *Shu' Be'domosei Bepkovenoro Cozena CCCP, 1954, No 12, c. 244; Сбoрник дeйствyющих догoворoв...*, Вып. 16, М., 1957, с. 66-71; The Crime of Genocide. A United Nations Convention is Aimed of Preventing Destruction of Groups and of Punishing those Responsible, 9 December 1948. Y., 1949. Գայլսլսյան Գարգ. Գանձագիտութան, երևան. 1996, էջ 445-447:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո ցեղասպանության գործընթացը թևակոխեց իր զարգացման երրորդ՝ ավարտական փուլը, որի եզրակալակիչ դրոշանը հանդիսացավ Գեներալիի՝ Ցեղասպանության հանցանքը կանխելու և պատժելու մասին ՄԱԿ-ի 1948 թ. դեկտեմբերի 9-ի կոնվենցիան:

ՄԱԿ-ի այդ Կոնվենցիան ցեղասպանության՝ Արմենոցիդի և Հոլոքոստի ենթարկված երկու հնագույն ժողովուրդների՝ հայերի և հրեաների համաշխարհային պատմական հաղթանակն էր օսմանցան և գերմանական քարաբլուրուսական ուժազործության նկատմամբ:

4. ՄԻԱԿՈՐԿԱԾ ԱԶԳԵՐԻ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅԱՆ 1948 ԹՎԱԿԱՆԻ ԴԵԿՏԵՄԲԵՐԻ 9-Ի «ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԳԱՆՑԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆԸ ԿԱՆԽԵԼՈՒ ԵՎ ՊԱՏՃԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ» ԿՈՆՎԵՆՑԻԱՆ

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ավարտից հետո Ռաֆայել Լեմկինը ոչ միայն չվերադարձավ իր հայրենի երկիրը՝ Լեհաստան, այլև եվրոպա: Լա որոշեց մնալ Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներում՝ հասկանալով, որ միջազգային քաղաքականության կենտրոնը Եվրոպայից տեղափոխվում է ԱՄՆ և մարդկության ապագա ճակատագրի վերաբերյալ բախտորոշ որոշումները հետայսու ընդունվելու են հյուսիսամերիկյան այդ երկրում: Լա դեռևս չատ կարևոր անելիքներ ուներ՝ առաջին հերթին կապված գեներալիզ միջազգայնորեն դատապարտելու և նրա պատասխանատուներին պատժելու հետ: Եթե Լեմկինը չհասներ դրան, ապա դա կնշանակեր, որ նա ճախտղվել է, XX դարի 20-ական թվականներից սկսած՝ նրա գործադրած ջանքերն ապարդյուն են անցել: Գաղութային միտքն անգամ նրան հաճախաբար ակադեմիկոսից հանում էր: Հեռանալ ԱՄՆ-ից կնշանակեր հեռանալ այն կենտրոնից, որը մարդկության ճակատագրի համար կարևոր որոշումներ ընդունող միակ երկիրն էր դարձել:

Լեմկինին իր քաղելականների օգնությամբ ընդհանուր առմամբ հաջողվում է լուծել ԱՄՆ-ում իր կեցության և աշխատանքի հարցերը: 1948 թ. սկզբներից Լա քրեական օրենքի մասին դատախառություններ է կարդում ԱՄՆ-ի ամենահեղինակավոր համալսարաններից մեկում՝ Եյի համալսարանում, իսկ 1955 թ. դառնում է իրավունքի պրոֆեսոր Լյուսակում:

Ջուզահեռաբար Լեմկինը չի դադարեցնում իր ջանքերը, որպեսզի Հայոց ցեղասպանության հետ կապված ընդունալի միջազգային օրենք

ցեղասպանությունն արգելելու և նրա մեղավորներին պատժելու վերաբերյալ: Նա այդ ուղղությամբ աշխատանքները սկսել էր դեռևս 1933 թ. Ազգերի լիգայի Մադրիդի կոնֆերանսում, նրան մեծ հույս էր ներշնչել նաև այն պարագան, որ 1945-1946 թթ. գերմանական նացիստական լիգաների Նյուրնբերգի դատավարության ժամանակ նրան ներգրավել էին նրա աշխատանքներում՝ որպես ԱՄՆ-ի մեղադրողի իրավաբան խորհրդատու: Նա 1945 թ. Փարիզի կոնֆերանսում կրկնեց ցեղասպանությունն օրենքից դուրս հայտարարելու Մադրիդյան կոնֆերանսում 1933 թ. արած իր առաջարկությունները: Սակայն դրանք Փարիզում նույնպես մերժվեցին: Լեմկինը չի հուսահատվում և նոր եռանդով ձնուևանուխ է լինում ավելի հիմնավոր՝ մշակված և կատարյալ կոնվենցիա նախապատրաստելու գործին, նպատակ ունենալով այն ներկայացնելու ձախողված և վարկաբեկված Ազգերի լիգայի փոխարեն Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո միջազգային ասպարեզում հայտնված Միավորված ազգերի կազմակերպությանը: Նա մի անգամ ևս համոզվեց, որ դա այնքան էլ հեշտ գործ չէ, և իր մշակած կոնվենցիայի նախագիծը ներկայացնում է մի շարք երկրների կառավարություններին՝ հուսալով նախօրոք շահել նրանց համակրանքը և աջակցությունը: Դրա վրա նա կորցնում է մոտ երկու տարի և վերջապես հաջողության դռները բացվում են նրա առջև, երբ ԱՄՆ-ի օգնությամբ Կոնվենցիան մտցվում է ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայի օրակարգում՝ քննարկման համար:

ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեան 1948 թ. դեկտեմբերի 9-ին ընդունեց Ռաֆայել Լեմկինի պատրաստած «Ցեղասպանության հանցագործությունը կանխելու և պատժելու մասին»³⁰ Կոնվենցիան: Սակայն նա անմիջապես ուժի մեջ չմտավ, որովհետև ՄԱԿ-ի Կանոնադրության համաձայն՝ դրա համար անհրաժեշտ էր, որ նրա անդամներից ամենազենքաև պետություն այն վավերացներ: Դա տեղի ունեցավ 1951 թ. հունվարի 12-ին, երբ ՄԱԿ-ի անդամ 20-րդ պետությունն այն վավերացրեց:

Կոնվենցիան պատմական նշանակություն ունեցող միջազգային փաստաթուղթ է: Նրանում գենոցիդը սահմանվեց որպես մի քաղաքականություն, որի նպատակն է քակելության առանձին խմբերի ոչնչացումն ըստ ռասայական, ազգային և կրոնական մոտիվների ինչպես

30. Situ, Definition of Genocide Convention, Articles I-IX of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, Approved by the United Nations General Assembly Resolution 260A (III) of 9 December 1948; entry into force 12 January 1951 in accordance with article XI, http://www.instituteforthestudyofgenocide.org/oldsite/definitions/def_convention.html

ուղղակի սպանության միջոցով, այնպես էլ այդպիսի խմբերի անդամներին մարմնական լուրջ վնասվածքներ հասցնելու և մտավոր խանգարումներ պատճառելու ճանապարհով:

Այդ վաստաբերքի ողնաշարը կազմում են կրա I–IX հողվածները, որոնք շատ հաճախ առանձնացվում են Կոնվենցիայի ընդհանուր տեքստից, նույնիսկ հրապարակվում և ուսումնասիրվում առանձին: Երևում ապվում է, որ «Կողմերը, հաշվի առնելով Միավորված ազգերի Գլխավոր ասամբլեայի 1946 թ. դեկտեմբերի II–ի ընդունված դեկլարացիայի 96–րդ բանաձևն առ այն, որ ցեղասպանությունը միջազգային օրենքով համարվում է հանցագործություն, հակառակ է Միավորված ազգերի ռզուն և նպատակներին, դատապարտվում է քաղաքակիրթ աշխարհի կողմից՝ զտնելով, որ պատմության բոլոր ժամանակաշրջաններում ցեղասպանությունը մարդկությանը մեծ կորուստներ է պատճառել, համոզված լինելով, որ մարդկությանը նման ատելի պատժից ազատելու համար պահանջվում է միջազգային համագործակցություն, համաձայնվում են հետևյալի մասին», և այնուհետև առանձին–առանձին շարադրվում են այդ ինը հողվածները³¹: Սիա դրանք.

«Առաջին հողված: Կոնվենցիան ստորագրող կողմերը հաստատում են, որ ցեղասպանությունը, անկախ այն քանից, թե նա խտրալ ժամանակ է իրագործվել, թե պատերազմի ժամանակ, միևնույնն է, հանցագործություն է միջազգային օրենքով, որն ընդունվել է այն կանխելու և պատժելու համար:

Երկրորդ հողված: Կոնվենցիայում գնեցող նշանակում է հետևյալ գործողություններից յուրաքանչյուրը, որը կատարվել է ամբողջապես կամ մասնակիորեն որևէ ազգային, էթնիկական, ուստայական կամ կրոնական խումբ որպես այդպիսին ոչնչացնելու մտադրությամբ.

ա) խմբի անդամների սպանությունը,

բ) խմբի անդամների լուրջ մարմնական կամ մտավոր վնասվածք հասցնելը,

գ) դիտավորյալ կերպով խմբի անդամների համար սլեյֆիսի կենսապայմանների աստիճանը, որը հաշվարկված է նրանց լիակատար կամ մասնակի ֆիզիկական ոչնչացման համար,

դ) այնպիսի միջոցառումների պարտադրումը, որոնց նպատակն է կանխել ձեռնարկությունը խմբի ներսում,

ե) խմբի երեխաներին քննի կերպով այլ խմբերին հանձնելը:

31. Նույն տեղում:

Երրորդ հոդված: Հետևյալ գործողությունները համարվում են պատճելի.

ա) ցեղասպանություն,

բ) դավադրություն՝ ցեղասպանություն կատարելու համար,

գ) ուղղակի և հրահրելով մասնակցություն ցեղասպանության կատարմանը,

դ) ցեղասպանություն կատարելու փորձ,

ե) համամասնակցություն ցեղասպանությանը:

Չորրորդ հոդված: Բոլոր նրանք, ովքեր մասնակցել են երրորդ հոդվածում թվարկված գործողություններին, պատժի կենթարկվեն, անկախ այն բանից, թե արդյոք նրանք սահմանադրությամբ պատասխանատու ղեկավարներ, հասարակական գործիչներ կամ մասնավոր անձինք են:

Հինգերորդ հոդված: Կողմերը պետք է ձեռնարկեն գործողության մեջ ղեկու իրենց սահմանադրություններին համապատասխան այնպիսի օրենսդրություն, որը կապահովի ներկա Կոնվենցիայի պայմանների գործադրումը և մասնավորապես արդյունավետ պատժամիջոցների կիրառման այն անձանց նկատմամբ, ովքեր մեղավոր են ցեղասպանության և երրորդ հոդվածում թվարկված այլ գործողությունների համար:

Վեցերորդ հոդված: Ցեղասպանության և երրորդ հոդվածում թվարկված այլ գործողությունների համար մեղավոր անձինք պետք է պատժվեն այն պետության իրավասու ատյանի կողմից, որի տարածքում կատարվել է ոճիրը, կամ այնպիսի միջազգային պատժիչ ատյանում, որն օժտված է նման իրավասությամբ և նրա իրավասությունն ընդունում են կողմերը:

Յոթերորդ հոդված: Ցեղասպանությունը և այն քոլոր գործողությունները, որոնք նշված են երրորդ հոդվածում, չպետք է համարվեն քաղաքական հանցագործություն՝ էքստրադիցիայի նպատակով:

Ութերորդ հոդված: Կոնվենցիայի յուրաքանչյուր կողմ կարող է դիմել ՄԱԿ-ի իրավասու մարմիններին նախաձեռնելու, ՄԱԿ-ի Կանոնադրության համաձայն, այնպիսի գործողություններ, որը նրանք կհամարեն համարժեք կանխելու և ձեռնելու ցեղասպան գործողությունները կամ այլ գործողություններ, որոնք նշված են երրորդ հոդվածում:

Իններկերդ հոդված: Վեճերը կողմերի միջև սույն Կոնվենցիայի մեկնաբանության, կիրառման և կենսագործման վերաբերյալ, ներառյալ ցեղասպանության համար պետության պատասխանատվության և երրորդ հոդվածում նշված այլ գործողությունների վերաբերյալ, պետք է

հանձնելին Արդարադատության միջազգային դատարանին՝ վիճարանության յուրաքանչյուր կողմի պահանջով³²:

ՄԱԿ-ի այս փաստաթղթում, պատմության մեջ առաջին անգամ միջազգայնորեն անրազգվեց գենոցիդը որպես համայն մարդկության դեմ ուղղված ոճրագործություն, որը ենթակա է պատմի ինչպես միջազգային, այնպես էլ ազգային օրենքներով:

ՄԱԿ-ի կոնվենցիան հիմնովին մշակված, հայեցակարգային առումով ցեղասպանության քոլոր առանցքային սկզբունքներն ընդգրկող, ցեղասպանության կանխարգելման և նրա մեղավորների պատժելիության քոլոր տարրերակները խնամքով հաշվառած միջազգային փաստաթուղթ է: Դա Ռաֆայել Լեմկինի քազում տարիների մտքի արգասիքն է, աննկուն կամքի դրսևորումը, ղեկարությունների առջև չընկրկելու և համատության փայլուն հաղթանակը, որի համար նրա անունը մշտապես կհիշվի խորին նրախտագիտությամբ: Դա դարակազմիկ և պատմական անանց նշանակություն ունեցող փաստաթուղթ է, որով Ռաֆայել Լեմկինն իրեն անմահացրեց:

Ռաֆայել Լեմկինը մահացավ 1959 թ. արտի հարվածից Լյու Յորք քաղաքում՝ 59 տարեկան հասակում: Վիճակագրության սիրահարները նշում են, որ ցեղասպանությանն ընդհանուր առմամբ այդ ժամանակ զոհ էր գնացել մոտ 17 մլն մարդ: Ռաֆայել Լեմկինի թաղմանը ներկա էր ընդամենը 7 մարդ:

Բայց դա արդեն «Գենոցիդ» եզրը հայտնագործողի և դրանով իսկ համայն մարդկությանն անզեահատելի ծառայություն մատուցած Ռաֆայել Լեմկինի խնդիրը չէր:

Նրա մահից հետո «Գենոցիդ» եզրի և «ցեղասպանություն» հասկացության վերաբերյալ տարրեր կարծիքներ են արտահայտվել, այդ թվում և քննադատական: Պրոֆեսոր Եհուդա Բաունըը՝ Իսրայելից, նշում է, որ «1948 թ. կոնվենցիայում «Ցեղասպանության» ձևակերպումը խնդրահարույց է, և անհրաժեշտ է ձևակերպման շուրջ խնդիրների առումով ուզգմավարություն մշակել»: Նա իր տեսակետը հիմնավորում է նրանով, որ «Քաղաքական աշխարհը երկար ժամանակ խտստվում էր անդրադառնալ XX դարի ցեղասպանությունների պարտապիքներին՝ Հնդկերյի ցեղասպանությունից մինչև Հայոց ցեղասպանություն»³³: Եվ որպես սպացույց իր տեսակետի՝ հրեա սյոռֆեսորն ընդգծում է, որ նախկինում

32 Yehuda Bauer, *Can Genocide Be Avoided? Ultimate Crime, Ultimate Challenge. Human Rights and Genocide, 1915–2006*, էջ 13:

33 Նույն տեղում, էջ 13–14:

հնարավոր չէր հստակ տեղեկություններ ունենալ սպառնալիքների վերաբերյալ, իսկ «Հիմա մենք միջոցներ ունենք զանգվածային դաժանությունները կանխազուշակելու և նման սպառնալիքների վերաբերյալ տեղեկություն ունենալու համար»³⁴: Մյուս կարևոր նկատառումը, որ նա անում է, վերաբերում է մեծ տերությունների դիրքորոշմանը և այդ առթիվ գրում է. «Լուրջ խոչընդոտներ, իհարկե, կան՝ մեծ տերությունների հետաքրքրություններ, մերժում, որը մասնավորապես ճշացող է հայերի դեպքում և անպատճելիություն»³⁵: Այդ հանգամանքները Եհուդա Բաուերի կարծիքով անհրաժեշտ են դարձնում համապատասխան ռազմավարության մշակումը:

Ըստ էության նույն տեսակետին է Բրիտանական Կոլումբիայի (Կալադա) համալսարանի պրոֆեսոր Ջոն Թորփին, որն այն կարծիքին է, որ «Քննարկման առարկա են յուրաքանչյուր դեպքի հանցանքների յուրահատկությունները, ինչպես նաև «ցեղասպանություն» և «եռլոցուստ» տերմինների ինդրահարույց կիրառումը»³⁶:

Ամերիկյան իրավաբան և պատմաբան Ալֆրեդ դե Ջայասը, իրավագիտրեն նշելով, որ «1948 թ. Տեղասպանության մասին Կոնվենցիան էլ ավելի ընդգծեց հայերի պահանջները», ավելացնում է, որ, սակայն, «Այն իրավունքներ չի առեղծում երանց հսկար, քանի որ կոնվենցիան ունի դեկլարատիվ բնույթ: Համաձայն Կոնվենցիայի՝ Հասագայի Արդարադատության միջազգային դատարանը պետք է խորհրդատվական կարծիք տա Հայոց ցեղասպանության օրինական հետևանքների վերաբերյալ»³⁷:

Կարևոր հարցերից մեկը տարբերություն դնելն է ցեղասպանության և էթնիկական զտումների միջև, ինչը, Իդլանդիայի ազգային համալսարանի պրոֆեսոր Ուիլյամ Շարասի կարծիքով, քաջակայում է 1948 թ. Կոնվենցիայում, որը «տասնամյակներ շարունակ մնացել է անփոփոխ»³⁸:

34 Լույն սեքսում, էջ 14:

35 John Torrey, *Dynamics of Denial: Coming to Terms with the Past in Turkey and Japan, Ultimate Crime, Ultimate Challenge. Human Rights and Genocide, 1915–2005*, Yerevan, 2005, p. 28.

36 Ալֆրեդ դե Ջայաս, Մարդու իրավունքները, միջազգային իրավունքը և Հայոց ցեղասպանությունը, Օսմոնական հանցանք, Օսմանական մարտահրավեր, Մարդու իրավունքները և ցեղասպանությունը, էջ 16:

37 Ռեյչլամ Հայաս, Անթույլ իսրայել. Տեղասպանության հանցանքի նկատմամբ, Օսմանական հանցանք..., էջ 23:

38 Alfred de Zayas, *Human Rights, International Law and the Armenian Genocide, Ultimate Crime, Ultimate Challenge. Human Rights and Genocide. An International Conference, April 20–21, 1915–2005*, Yerevan, 2006, p. 17.

Բախականին հաճախ է արժարժվում 1948 թ. Կոնվենցիայի դրույթների վաղեմություն ունենալու կամ չունենալու հարցը: Այն ուժերը, որոնք հաստատուն կերպով կանգնած են ցեղասպանությունները մխտելու դիրքերում առանց տատանվելու պեղում են, որ Կոնվենցիան չի պարտադրում դրույթ ցեղասպանության վաղեմություն չունենալու վերաբերյալ: Եվ ղեկավարվելով այդ տրամաբանությամբ՝ թուրքական պետական պաշտոնական գործիչները և հեղինակների մեծ մասը գտնում են, որ ցեղասպանությունը դատապարտելու և նրա մեղավորներին պատժելու մասին ՄԱԿ-ի 1948 թ. Կոնվենցիայի դրույթները չեն կարող տարածվել Հայոց ցեղասպանության վրա, քանի որ այն ընդունվել է 1915 թ. դեպքերից 33 տարի անց:

Մեր կարծիքով՝ փաստաթղթերը և նրանց դրույթները ճշտ մեկնաբանելու համար անհրաժեշտ են որոշակի գիտելիքներ, ընթերցելու կուլտուրա և, ամենակարևորը, հասկանալու և ըմբռնելու կամք ու պատրաստակամություն: Երբ այս չափանիշներով ենք մտածում խնդրին, կամ տակամություն: Երբ այս չափանիշներով ենք մտածում խնդրին, կամ այս տեսանկյունից ենք կարդում Կոնվենցիան, ապա ակնհայտ է դառնում հետևյալ իրողությունը: Կոնվենցիան չի պարտադրում հատուկ հողված առ այն, որ նա ճանաչում կամ չի ճանաչում ցեղասպանության համար պատժի դեպքում իրավաբանական վաղեմություն: Հետևաբար այդ հարցի քարձրացումը և քննարկումն ինքնին ոչ մի հիմնավորում չունի և արդարացված չէ: Սակայն նրա նրկու՝ հինգերորդ և վեցերորդ հոդվածները հստակորեն սահմանում են, թե այդ դեպքում ինչպես պետք է վարվել: Չկրկնվելու համար, մենք հարգարժան ընթերցողին հորդորում ենք անդրադասուել այդ երկու հոդվածներին, որոնք մենք ամբողջությամբ մեջքերից ենք սույն աշխատությանում, որոնցում շատ պարզ և հասկանալիորեն գրված է, որ նման դեպքերում Կոնվենցիան ստորագրած Կողմը, նկնելով իր սահմանադրությունից, կարող է գործողության մեջ դնել համապատասխան և անհրաժեշտ օրենսդրություն սույն Կոնվենցիայի պայմանները կիրառելու և ցեղասպանության կատարած հանցագործ անձանց պատժելու համար (հողված հինգերորդ): Առաջարկվում է նաև մեկ այլ տարբերակ՝ ցեղասպանության հանցագործներին պատժելու հարցը կարող է քննարկվել Արդարադատության միջազգային ասոցիացիի (տրիբունալի) կողմից, որն իրավասու է նման հանցագործություններ քննարկելու համար (հողված վեցերորդ): Այդ հանգամանքը նկատել է ամերիկյան իրավաբան Ալֆրեդ դե Ջայապը, որը նշում է, որ Հասագայի միջազգային դատարանը կարող է խորհրդ-

դասովական կարծիք տալ Հայոց ցեղասպանության «օրինական հատկանքների համար»³⁹:

Կոնվենցիայի վերաբերյալ եղել են նաև այլ դիտողություններ և առաջարկություններ, ընդհուպ մինչև «Գենցիդ» նզրից հրաժարվելու և այն նոր եզրով փոխարինելու վերաբերյալ: Նման մի առաջարկություն արվեց Հայաստանում 1990-ականների նրկրորդ կեսին, նրբ առաջարկվեց «գենցիդի» փոխարենն օգտագործել «էթնցիդ» նզրը, որը հավանության և պաշտպանության չարժանացալ: Նմանաբնույթ առաջարկություններ եղել էին նաև նախկինում:

Ամենայն հավանականությամբ նման առաջարկությունները պատճառ հանդիսացան, որ ՄԱԿ-ը հստակություն մտցնի այդ հարցում: ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեան 1968 թ. ընդունեց «Ռեզոլուցիան հանցագործությունների և մարդկության դեմ ուղղված ռճրագործությունների նկատմամբ վաղեմության ժամկետը չկիրառելու կոնվենցիան», որը տարածվում է նաև ցեղասպանության վաղեմությունը չճանաչելու վրա:

Ցանկանում ենք ուշադրություն հրավիրել այն հանգամանքի վրա, որ դա ոչ թե ուղղում էր 1948 թ. Կոնվենցիայի մեջ, այլ նոր փաստաթուղթ: Ինչ վերաբերում է 1948 թ. Կոնվենցիային, ապա նա արդեն 62 տարի գործում է անփոփոխ և օգտագործվում այն տեսքով, ինչպես ընդունվել է 1948 թ. դեկտեմբերի 9-ին:

Այսպիսով՝ ցեղասպանության հեղինակներին, կազմակերպիչներին և իրագործողներին պատժելու հարցը դարձալ միջազգային իրավունքի առարկա, միջազգային արդի քաղաքականության մտահոգություններից մեկը և յուրջ նախազգուշացում քոլոր նրանց, ունքեր տատաչում են մոլազարությանը: Այդ հարցում Կոնվենցիան որն է զիջում, առավել նա արտոնություն չի ճանաչում և մկրծում է ընդհանրապես նման մտեցումը:

39 Որոշ հետազոտողներ այդ քաղաքականությունը կրում են արաբա-իսլամական քաղաքականություն, որը վիճելի է:

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԳ
**ԱՐԱՐ ՅԵՂԱՍՊԱՆԱԳԵՏ ՄՈՒՍԱ ԴՐԵՆՍԸ
ԵՎ «ԱՐՄԵՆՈՅԻԳ» ԵՅՐԸ**

**1. ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՆԴԵՊ ԱՐԱՐՆԵՐԻ
ՀԵՏԱՔՐԲՐՈՒԹՅԱՆ ՇԱՐԺԱՌԻԹՆԵՐԸ**

Տասնյակ տարիներ ուսումնասիրելով Հայոց ցեղասպանության հետ առնչվող, տարբեր լեզուներով հրատարակված քաղաքացիական պայքարներ, մենագրական ուսումնասիրություններ, գիտական հոդվածներ և այլ քննարկի մասնագիտական գրականություն՝ մենք քաջասիրտացիներ, որ նրանց մեջ իրենց բովանդակությամբ, քննարկվող հիմնական դիրքների լայն շրջանակներով և խորությամբ առանձնահատուկ տեղ են գրավում արաբ հեղինակների ուսումնասիրությունները: Ոչ բոլոր ազգերն են, որ կարող են հաջողաբար Հայոց ցեղասպանության քննազննում իրենց կատարած ծանրակշիռ ներդրումով: Արաբներն լեզվով Լիբանանում, Սիրիայում, Եգիպտոսում, Իրաքում և արաբական այլ երկրներում հրատարակված հարյուրավոր աշխատությունները մեզ իրավունք են տալիս ասելու, որ XX դարում ձևավորվել է արաբական հայագիտություն, որի առանցքային ուղղությունը, եթե ոչ ամենաառանցքայինը, Հայոց ցեղասպանության հարցերի հետազոտական քննարկում կրող ուսումնասիրություններն են: Բնավ մտադիր չենք որևէ ստվեր գցել այլ լեզուներով հրատարակված աղբյուրների և մասնագիտական գրականության վրա: Մենք բարձր ենք գնահատում նրանց ներդրումը Հայոց ցեղասպանության ուսումնասիրության քննազննում և մեծագույն հարգանքով վերաբերվում նրանց կատարած աշխատանքին: Բայց որ արաբալեզու գրականությունն այժի է ընկնում իր առատությամբ և քաղաքականությամբ, շատ անգամ հանրահայտ խնդիրների նորովի լուսարանությամբ, դա փաստ է և այդ պատճառով հայ ժողովրդի պատմության և Հայոց ցեղասպանության ամբողջական ուսումնասիրությունն այլևս անհնար է առանց արաբական պատմագի-

տական գրականության ներգրավման, ինչն անվիճելի իրողություն է և դրան պետք է վերաբերվել հանգիստ, ինչպես վայել է գիտությանը գրադղող մասնագետին:

Ինչով պետք է բացատրել արար մտավորականության, որոնց առաջին շարքերում գտնվում են պատմաբանները, նման մոտեցումը: Դա, անշուշտ, ունի իր բացատրությունը:

Մարդկությունը պետք է անցներ երկար ուղի, որպեսզի նա քաղաքականապես հասունանար այն աստիճանի, որպեսզի ընկալեր առանձին ժողովուրդների կամ քնակչության առանձին խմբերի ոչկայացումը որպես մարտահրավեր համայն մարդկությանը, որպես ոճրագործություն ընդդեմ նրա և, դրանից ելնելով, աներ գլոբալ եզրակացություն՝ ցեղասպանությունն անալոգիական պետք է կանխվի և պատժվի:

Բացի այս ընդհանուր սահմանումից, որը կիրառելի է նաև արարների դեպքում, արարներն ունեն նաև այլ շարժառիթներ:

Մենք հեղինակների այս խումբն առանձնացնում ենք՝ նկատի ունենալով հինգ հանգամանք, ինչը, մեր կարծիքով, կարևոր է քննարկվող հարցի անսանկյունից:

Առաջին՝ արարները և հայերը հարյուրամյակներ շարունակ հարևաններ են եղել և բազմաթիվ անգամներ նրանց ճակատագրերը խաչաձևվել են: Նրանք իրենց բազմադարյան պատմության ընթացքում առնվազն երեք անգամ հարսնվել են միևնույն պետական կազմավորման մեջ: Առաջին անգամ մ.թ.ա. I դարի 60-80-ական թվականներին, երբ Սիրիան, Միջագետքը, Լիբանանը, Պաղեստինը, արաբական տարածքները մինչև Եգիպտոսի սահմանները մտան Տիգրան Մեծի հայկական կայսրության մեջ: Երկրորդ անգամ՝ VII-IX դարերում, երբ Հայաստանը Արաբական խալիֆայության մասն էր կազմում: Իսկ երրորդ անգամ, երբ Օսմանյան կայսրությունը 1516 թվականից նվաճեց արաբական նրկրները, իսկ 1639 թվականին՝ Արևմտյան Հայաստանը: Այդ պահից արարները և հայերը հայտնվեցին օսմանյան քուրդերի տիրապետության ներքո: Բայց եթե առաջին երկու դեպքերում արարները և հայերը հայկական կամ էլ արաբական, եթե կարելի է ասել, ազգային պետական կազմավորումների մեջ էին մտել, ապա երրորդ դեպքում նրանք որպես նվաճված ժողովուրդներ քոնսոլցվել էին օտարերկրյա՝ օսմանյան պետությանը, որը ասելի էր թե՛ արարներին և թե՛ հայերին:

Հանրահայտ է, որ արարները պատկանում են այն ժողովուրդների շարքին, որոնք ժամանակին գտնվել են զարգացման բարձր մակարդակի վրա և ստեղծել են իրենց սեփական քաղաքակրթությունը, որը կոչ-

նույնն էր նաև հայերի պարագայում⁴¹, ամփոփում է իր մտքերը լիբանանեցի պատմաբանը: Իսկ արաբական ազատագրական շարժման հայտնի գաղափարախոս, «Արաբական Հայրենիքի Լիգայի» հիմնադիր, քաղաքիվ հետաքրքիր ուսումնասիրությունների հեղինակ Նաջիբ ալ-Ազուրին, առարկելով արաբներից, հայերից և հույներից «քուրքերի բարձր ազգ» լինելու երիտօրրքների ուսսայական տեսությանը, «Արաբական ազգի զարթոնքը» աշխատության մեջ այն միտքն է ընդգծում, որ ժամանակին մեծ քաղաքակրթություն ստեղծած արաբների սոցիալ-տնտեսական և մտավոր հետամնացության պատճառը օսմանյան տիրապետությունն էր, քուրքական խավարամոլությունը և զուլումի ոնժիմը: «Թուրքերը, — նշում է նա, — կործանեցին արաբներին: Առանց նրանց արաբները կարող էին լինել աշխարհի ամենաքաղաքակիրթ ազգերի մեջ»⁴²: Այս տեսակետները տիրապետող են նաև Ֆուադ Հասան Հաֆիզի, Նաիմ ալ-Ցաֆիի, Մարվան ալ-Մուդավարի և այլ արաբ հեղինակների աշխատություններում:

Երկրորդ՝ արաբները մոտ չորս հարյուր տարի՝ 1516-1918 թթ., եղել են օսմանյան լծի տակ և շատ լավ գիտեն, թե ինչ է նշանակում սուլթանական ոնժիմը, որը նրանք կոչել են «զուլում», այսինքն՝ քոնակալություն, քոնապետություն, սարսափ: Արաբների կողմից սուլթանական ոնժիմին տրված այդ գնահատականը՝ «զուլում» տնրմիներ, այսօր ընդունված է գիտական աշխարհի կողմից որպես մի ամբողջ պատմական դարաշրջանի և օսմանյան վարչակարգի առավել դիպուկ և լիակատար քննադատություն: Հետևաբար, արաբ հետազոտողների կողմից Օսմանյան կայսրությանը, նրա ներքին, այդ թվում և ոչ թուրք ազգաբնակչության՝ հայերի, հույների, ասորիների և այլնի հանդեպ քաղաքականությանը տրված գնահատականները ոչ թե տնտական մտահանգումների արգասիք են, այլ հիմնված են նրանց պատմական խորը ճանաչողության վրա և ավելի քան հիմնավորված են և հաստատվում են նաև հայկական և կայսրության մյուս ոչ թուրք ժողովուրդների տվյալներով ու պատմությամբ:

Երրորդ՝ XVII դարից, երբ հայության արևմտյան հատվածը նույնպես ընկավ օսմանյան տիրապետության ներքո, արաբները և հայերը դարձան բախտակից ժողովուրդներ: Դրա շնորհիվ արաբները քաջածանոթ են հայության խեղդիներին և նրանց նկատմամբ օսմանյան սուլ-

41 Տե՛ս և Չոլխանժիյան, Արաբական երկրների պատմություն, Գ. Թ. Օսմանյան տիրապետության շրջան, 1516-1918, էջ 448:

42 Hafiz Fuad Hasan, History of the Armenian People from the Beginning Up Todaya, 1996 (in Arabic).

քաննելի և երիտօրրքերի քաղաքականությանը: Արարները աշխարհի բերևս միակ ժողովուրդն են, որ ոչ թե լսել են, այլ ազգովին ականատեսս եղել 1915 թ. հայության ցեղասպանությանը և ընդի տեղահանությանը, երբ հայ գաղթականների քարավաններն անցնում էին նրանց տարածքներով, անապատներով և գյուղերի միջով: Հայոց զոդգոթայի ուղենիշները հանդիսացան Դեյր ալ-Ձորը, Ռաս ուլ-Ալնը, Մեսքենն, Հալեբը, Մուսուլը, Բաքուրան, Բաղդադը, Նահր ալ-Ռուսարը և Շատտ ալ-Արաբի տարածքները: Դա խոր հետք է թողել արարների պատմական հիշողության մեջ, որն այսօր իր արտացոլումն է գտնում հայոց ցեղասպանությանը նվիրված արաբ հետազոտողների ուսումնասիրությունների մեջ:

Չորրորդ արաբական պատմագիտական գրականության մեջ (Ամին Սաիդ, Հաֆիզ Ֆուադ Հասան, Միվան Մուդավար և այլն) տիրապետող է այն տեսակետը, որ երիտօրրքական ղեկավարությունը ծրագրել էր Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ հայերի հետ միասին ոչնչացնել նաև արաբներին: Հայոց ցեղասպանության ուսումնասիրությանը, արաբ պատմաբանները և քաղաքագետները ձգտում են նաև լույս սփռել իրենց պատմության այդ մտայ էջերի վրա, ավելի խորը և համակողմանիորեն հասկանալ երիտօրրքերի ցեղասպանության քաղաքականությունը և նրա իրագործման մեխանիզմները, որը, ըստ նրանց կարծիքի, վարվում էր որպես պետական քաղաքականություն:

Այս բոլորից հետո քնավ էլ զարմանալի չէ, որ արաբ պատմաբանները՝ Ֆուադ Հասան Հաֆիզը⁴³, Միվան ալ-Մուդավարը⁴⁴, Սամիր Արբաշը⁴⁵, Սալեհ Ջահր ալ-Ինը⁴⁶, Նահմ ալ-Յաֆին⁴⁷, Ջիհադ Սալեհը⁴⁸, Օսման ալ-Թուրքը⁴⁹ և շատ ուրիշներ, գտնում են, որ այն, ինչ պատա-

43 Marvan al-Muddawar, *The Armenians Throughout History*, Beirut, 1982 (in Arabic).

44 Samir Arbash, *Armenia. Earth and People*, Beirut, 1991 (in Arabic).

45 Saleh Zah' ad-Din, *The Armenians. People and Problems*, Lebanon, 1955 (in Arabic); also, *Policy of the Ottoman Government in Western Armenia and the Position of the Great Powers Towards It*, Beirut, 1992 (in Arabic).

46 Naim al-Yaff, *Genocide of the Armenians and the Position of the Arabic Public Opinion*, Al-Lataqiya, 1992 (in Arabic).

47 Jha'd Saleh, *The Turkish Turanism Between Fundamentalism and Fascism*, Beirut, 1987 (in Arabic).

48 Osman al-Turk, *Pages from the History of the Armenian Nation*, Haleb, 1960 (in Arabic).

49 Moussa Prince avec la collaboration de Marie-Ange M. Prince, *Un genocide impuni. L'Armenocide. Introduction. Edition Speciale Numerotee (1-3000) a l'occasion du Bieme Congres International de Prophylaxie Criminelle, Paris, (10-14 Juillet) 1967*, Heidelberg Press-Lebanon. Moussa Prince, *Un genocide impuni. L'Armenocide*, 1975.

ինք հայերի հետ 1915 թ., ցեղասպանություն էր, և դա առաջին ցեղասպանությունն էր XX դարում, որ թեև ամենաբարբարոս կերպով իրագործվեց հայերի նկատմամբ, սակայն դա, ինչպես ընդգծում են նրանք, հանցագործություն էր համայն մարդկության դեմ:

Հինգերորդ արաբները, ինչպես հայտնի է, մուսուլմաններ են, նրանք համաշխարհային այդ կրոններից մեկի հիմնադիրն են: Արաբներն ու մուսուլմաններն սուրբ գրքի՝ ալ-Կորանի լեզուն է: Ուստի, նրք նրանք դառնապարտում են օսմանկան մուսուլման կառավարողներին, նրանց դաժան քաղաքականությունը կայսրության բոլոր ոչ թուրք ժողովուրդների, այդ թվում և հայերի նկատմամբ, ընդգծում, որ այն, ինչ նրանք արեցին հայերի հետ Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին, դա ցեղասպանություն է, ապա այս դեպքում վերանում է կրոնական գործոնի հանգամանքը:

Նման մեղադրանքները միջազգային ճանաչում ունեցող գիտնականների հասցեին, անշուշտ, անհիմն են: Սակայն արաբ-մուսուլման մասնագետների պարագայում այդ «մեղադրանքը» չի գործում և չի էլ կարող գործել:

Ըստ նույնյան, հայոց ցեղասպանության ճանաչման հարցում մասնագետների կարծիքը, անկախ նրանց կրոնական պատկանելությունից, անկախ այն բանից, թե նրանք քրիստոնյա են, հուդայական, թե մուսուլման, սակավ քաջատուրությամբ, համընկնում են: Մենք, հարկավ, ի նկատի չունենք թուրք հեղինակներին, որոնց ճշտող մեծամասնությունը ժխտում է հայերի ցեղասպանության փաստն իսկ, թեև, հանուն արդարության, պետք է նշել, որ արդեն հայտնվել են մի շարք թուրք հեղինակներ՝ Ռազիպ Ջարաբոլուն, Թաներ Աքչամը, Մուրատ Բելգեն, Օրհան Փամուքը և այլ մտավորականներ, որոնց կարծիքը չի համընկնում թուրքական պաշտոնական կարծիքի հետ: Նրանք ճանաչում են Հայոց ցեղասպանությունը և պահանջում Թուրքիայի կառավարությունից նույնն անել և ներողություն խնդրել հայերից:

2. ՄՈՒՍԱ ՊՐԵՆՍԻ ԿՈՂՄԻՑ «ԱՐՄԵՆՈՑԻՂ» ԵՋՐԸ ՈՐՊԵՍ ԳԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀՈՆԱՆԻՇ ՇՐՋԱՆԱՌՈՒԹՅԱՆ ՄԵԶ ԴՆԵԼԸ

1960-ական թվականներից պատմագիտական գրականության մեջ «Հայոց ցեղասպանություն» դեֆինիցիային զուգահեռ սկսվեց կիրառվել նաև «Արմենոցիդ» եզրը, որի համար մենք պարտական ենք լիբա-

եանցի արար պատմաբան Մուսա Դրենսին: Դժվար չէ կտանել, որ այն ստեղծվել է Լեմկինի հեղինակած «գեներոլի» տերմինի անալոգիայով, իսկ վերջինս իր հեղինակ, ինչպես արդեն եզրվել է, «գեներոլի» եզրը ստեղծելիս հենվել էր իրենից առաջ կիրառման մեջ գտնվող «Հումիցիդ», «Ֆրատրիցիդ» և համանման այլ եզրերի նախափորձի վրա: Այդ և նման վերջինս կամ այն դեպքը քննադատելու համար գիտության մեջ մոդամիլ էր դեռևս XIX դարի վերջին տասնամյակներին: Սակայն դրանք այս ժամանակ ավելի շուտ որևէ անձնավորված դեպքի կամ իրադարձություն քննադատելու նպատակով էին օգտագործվում, քայքայ նրանք լայն հասարակական, առավել նա համազգային հնչեղություն ունեցող և արտակարգ կամ արտաոռոց երևույթ համարվող պատմական իրադարձության համար: Լեմկինն առաջինն էր, որ դա օգտագործեց այս կամ այն էթնոսը, կրոնական կամ ռասայական խումբը մի անբողջ ժողովուրդ ոչնչացնելու իմաստով: Ընթանալով Լեմկինի կանխագծված ուղիով՝ Մուսա Դրենսը առաջինն էր, որ «Արմենոցիդ» եզրն օգտագործեց ոչ քե հայերի «ջարդեր, կոտորածներ, հալածանքներ» իմաստով, այլ «Հայաստանություն» իմաստով: Դրանով իսկ այդ եզրը դադարում էր առանձին հայերի ոչնչացման կամ ապանության դեպքի կամ դեպքերի իմաստ արտահայտելուց, և ձեռք բերում անբողջ ժողովուրդի՝ տվյալ դեպքում հայ ժողովրդի ֆիզիկական լիկվիդացման իմաստ: Այդ պատճառով էլ ավելի քան վտտահ ենք, որ «Արմենոցիդը» պետք է քարգմանել և օգտագործել «Հայաստանություն» իմաստով՝ որպես ցեղասպանության համարժեք տարբերակ: «Արմենոցիդի» օգտագործումը «Հայաստանություն» իմաստով գիտականորեն անխցելի է:

Մուսա Դրենսը երկար տարիներ մեծ նվիրումով և հետևողականությամբ ուսումնասիրել է հայ ժողովրդի պատմության այդ ամենամալը էջերը: Եւ այդ խնդրին անդրադարձել է իր մի քանի աշխատություններում, այդ քվում ֆրանսերեն հրատարակած իր երկու⁵⁰ և արաբերեն լեզվով հրատարակած մեկ մենագրության⁵¹ մեջ: 1967 թ. հուլիսի 10-14-ը Փարիզում կայացած «Ռճրագործության կանխման Երկրորդ միջազգային կոնգրեսի» կազմակերպմամբ, նա ֆրանսերեն լեզվով, իր կնոչ հետ համագործակցությամբ, հրատարակեց իր արժեքավոր աշխատություն-

50 Մուսա Դրենս, Մաջազար ալ-Արման, Ձարսիմ դիդ ալ-Ինճանիյա-Դայերի ցեղասպանությունը: Դանցագործություն ընդդեմ մարդկության, Ֆայիք, 1966, արաբերեն:

51 Ձուտադ Կասան Ֆալիդ, Կայ ժողովրդի պատմությունը սկզբից Ռճրն մեր օրերը, Կահիրե, 1966, էջ 237, արաբերեն:

նը՝ «Մի անպատիժ զենոցիդ. Արմենոցիդ» խորագրի ներքո, որը ներկայացվեց այդ կոնգրեսին:

Արմենոցիդը, անշուշտ, լրիվ տեղավորվում է զենոցիդ հասկացության շրջանակներում: Արմենոցիդը ոչ միայն լեզվաբանական, այլև քաղաքական եզր է, որն ունի շատ կոնկրետ էթնոքաղաքական քովանդակություն: Դրա տակ հասկացվում է արմենների՝ հայերի՝ որպես ցեղատեսակի՝ էթնոսի ամբողջական ոչնչացում: Դա այնքան հստակ է ու կոնկրետ, որ այլընտրանքային մեկնաբանության տեղիք չի տալիս: Դրանում է Մուսա Դրենսի հայերի համար դարակազմիկ նշանակություն ունեցող այդ հայտնագործության բավականին հնչողությամբ քաղաքացիական իրավունք նվաճելու և գիտական շրջաններում մեծ տարածում ստանալու գաղտնիքներից մեկը: Եթև Մուսա Դրենսը ոչինչ արած չլիներ, ապա միայն այդ եզրի ստեղծումը և շրջանառության մեջ դնելը բավարար էր, որ նրա անունը մտնի հայ ժողովրդի ամենաողբերգական շրջաններից մեկի՝ 1915 թ. Մեծ նդեռնի, ցեղասպանագիտության պատմության մեջ:

Արմենոցիդը լավ նախապատրաստված և պետականորեն ծրագրավորված հանցագործություն էր: Ծրագրավորված լինելը Արմենոցիդի հիմնախնդրի անկյունաքարերից մեկն է: Հայերի տոտալ ոչնչացման, այսինքն՝ Արմենոցիդ ցեղասպանության ծրագրի գոյության հանգամանքն իր աշխատություններում նշում է ոչ միայն Մուսա Դրենսը, այլև բոլոր նրանք, ովքեր զբաղվել են այդ հարցի ուսումնասիրությամբ, ինչպես Ֆուադ Հասան Հաֆիզը, Մարվան Մուղամարը, Իլյաս Ջանանիրին, Մամիր Արքաշը, Մուհամադ Բիքաթ ալ-Իմամը, Նաիմ ալ-Յաֆին, Սալեհ Ջահր ալ-Դինը, Սալեհ Ջիհադը, Էմիլ Թուման, Ամին Մաիդը և արաբական շատ ու շատ այլ հեղինակներ: Նրանք իրենց ուսումնասիրություններում բերում են կառավարող երիտթուրքական «Իթթիհադ վե Թերակկի» կուսակցության որոշումները հայերին ոչնչացնելու վերաբերյալ, Թալեաթի և կուսակցության մյուս ղեկավարների հրահանգները և հեռագրերը վիպայնների վալիներին այդ որոշումները տեղերում խստորեն կատարելու մասին և այլն: Ֆուադ Հասան Հաֆիզը իր աշխատության մեջ բերել է երիտթուրքների ղեկավարների 1915 թ. փետրվարի սկզբներին գումարված գաղտնի որոշումները: Նրան մասնակցել են Օսմանյան կայսրության ներքին գործերի նախարար, ապա վարչապետ Թալեաթը, ռազմական նախարար Էնվերը, «Հատուկ կազմակերպության» ղեկավար Շաքիր Բնիադդինը և երիտթուրքական այլ ղեկավար-

ներ: Երանում միաձայն ընդունվել է որոշում «Ոչնչացնել հայերին օսմանյան պետության մեջ»⁵²: Այդ որոշման մասին, Ռաման ալ-Թուրքի վկայությամբ, նիստին մասնակցած և որշմանը կողմ քվերակած Օսմանյան կայսրության ռազմական նախարար Էնվերը տեղյակ է պահում Ստամբուլում Գերմանիայի դեսպան Վանզենհեյմին: Իսկ վերջինս Բեռլին 1915 թ. մայիսի 31-ին իր կառավարությանն ուղարկված հեռագրում հայտնում է. «Էնվերը պահանջում է մեզանից արգելք չհանդիսանալ այդ միջոցառումներին (այսինքն՝ հայերի ոչնչացմանը — Ն. Հ.)»⁵³: Հայերին ոչնչացնելու վերաբերյալ ծրագրի գոյության մասին է շեշտում Հայոց ցեղասպանության լավագույն գիտակներից մեկը՝ Նաիմ ալ-Յաֆին: Ահա թե ինչ է գրում նա. «Հայերի ցեղասպանությունն իրագործվեց մտածված կերպով և հրահանգներով՝ համաձայն ընդունված ծրագրի»⁵⁴: Նման ծրագրի իրագործման մասին է գրում նաև պաղեստինցի արաբ հեղինակ Իլյաս Ջանանիրին»⁵⁵: «Երբ սկսվեց պատերազմը, — նշում է նա, — թուրքական կառավարությունը հրաժարվեց հայերի վիճակը բարելավելու ծրագրից և գտավ, որ պատերազմը հարմար առիթ է ընծայում իրագործելու հայ ժողովրդի ոչնչացման ծրագիրը»⁵⁶: Հաշվի առնելով այս հարցի, այսինքն՝ Արմենոցիոյի ծրագրավորված լինելու կարևորությունը՝ հարկ ենք համարում վկայակոչել նաև մի այնպիսի հեղինակի կարծիքը, ինչպիսին սիրիացի՝ Մարվան Մուղալարն է, որի «Հայերը պատմության ընթացքում» աշխատության կարևոր արժանիքներից մեկն այն է, որ նա հազնցված է հավաստի փաստերով, որոնցից հիանալիորեն և օրյեկտիվորեն է օգտվում հեղինակը: Տարով օսմանյան ղեկավարության քաղաքականության ընդհանուր պատկերը պատերազմը սկսվելու պահին՝ Մարվան Մուղալարն այնուհետև գրում է, որ օսմանյան նրիտքորբակյան ղեկավարությունը «սկսեց հայ ժողովրդի ոչնչացման և տեղահանման ծրագրի գործադրումը»⁵⁷:

52 Ռաման ալ-Թուրք, Էջեբ հայ ազգի պատմությունից, Գալեթ, 1960, էջ 244, սրբաբեռն:

53 Նաիմ ալ-Յաֆի, Գալեթի ցեղասպանությունը և նրա նշանակությունը արաբական հասարակական կարծիքի ղեկորությունը, Ալ-Լաբադիյա, 1992, էջ 12, սրբաբեռն

54 Իլյաս Ջանանիրի, ժողովրդի ուղեբեռությունը, 1985, էջ 60:

55 Նայն տեղում:

56 Մարվան ալ-Մուղալար, Գալեթի պատմության ընթացքում, Բեյրութ, 1982, էջ 406:

57 Ասլիմ Շահր ալ-Դին, Գալ ժողովուրդ և հիմնախնդիր, Բեյրութ, 1988, էջ 98:

Անիտիւնով կարելի է ասել, որ Արմենոցիոյ՝ Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ արարական պատմագրության մեջ անբաժանելիորեն գերիշխում է այն տեսակետը, որ դա նրիտքորքերի կողմից խնամքով ծրագրված պետական քաղաքականություն էր:

Կցանկանալինք այս առնչությամբ հարցի մեկ այլ կողմին ևս անդրադառնալ: Արաք հնդինակներն Արմենոցիոյ հիմնահարցերը քննարկելիս չեն սահմանափակվում միայն բուն Հայոց ցեղասպանության հիմնախնդիրներով, այլև նրանք դրան անդրադառնում են, երբ քննարկում են արաքների XX դարի հիմնախնդիրները: Արաքական պատմագիտության մեջ անառարկելի է համարվում այն տեսակետը, որ նրիտքորքերի ղեկավարությունն Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ ունեցել է նաև արաքների ֆիզիկական ոչնչացման ծրագիր: «Արաքները և հայերը, — գրում է Սալեհ Ջահր ալ-Դիլը, — այն երկու ժողովուրդներն էին, որոնք ամենից շատ էին ենթակա ոչնչացման ռասայական քաղաքականությանը»⁵⁸. Քանի ղեռ գոյություն ունեին հայերը և արաքները, խոսք չէր կարող լինել մի կողմից էթնիկապես մաքուր բուրքական պետություն ստեղծելու, իսկ մյուս կողմից՝ բրքախոս բոլոր ժողովուրդներին միավորելու և «Մեծ Թուրան» պետություն հիմնելու նրիտքորքական ցնորամիտ երազանքների իրականացման մասին: Այդ հարցին անդրադարձել է միջազգային մեծ ճանաչում ունեցող մի այնպիսի հեղինակ, ինչպես Ամին Սափոն իր «Արաքների ապստամբությունները XX դարում» արժեքավոր աշխատության մեջ: Նա այն միտքն է արտահայտել, որ Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ տարած առաջին հաղթանակները «Ստամբուլի կառավարության ղեկավարների մոտ գլխատուրտ առաջացրին, որոնք պանբուրքիզմի մեծ ջատագովներ էին: Նրանք որոշեցին, որ եկել է հարմար պահը վերջ տալու երկու ուժեղ ազգային շարժումների՝ արաք ազգայնականների շարժմանը Սիրիայում, Իրաքում ու Հիջազում և հայկական շարժմանը Արևելյան Աստուղիայում»⁵⁹:

Արմենոցիոն արարական պատմագիտության մեջ գնահատվում է որպես նրիտքորքական կառավարության ծրագրված գործունեության արդյունք և պետական քաղաքականության կիրառում: Այդ թեզը հաստատելու են զայն ևս արաքներին և ասորիներին ոչնչացնելու օսմանյան իշխանությունների մտադրությունները և փորձերը:

58. Amin Said, Восстания арабов в XX в., Перевод с арабского, Москва, 1964, с. 79.

59. Այն տեղում:

1915 թ. հայոց Մեծ եղեռնի ծրագրված լինելը արմենոցիոյի սկզբունքային քնույթի առանձնահատկություններից մեկն է:

3. «ԱՐՄԵՆՈՑԻՂԸ՝ ԱՄԵՆԱԳԵՆՈՑԻԴԱՅԻՆ ԳԵՆՈՑԻԴ»

Մուսա Գրեները, որ լավ էր ուսումնասիրել ընդհանրապես ցեղասպանության հարցը, ծանոթ էր այլ ժողովուրդների և էթնիկական խմբերի նկատմամբ կիրառված ցեղասպանություններին կամ դրանց փորձերին, օգտագործելով համեմատական մեթոդը, հանգում է այն նորակացության, որ հայերի նկատմամբ օսմանցիների կիրառած ուճազործությունը կարելի է և պետք է կոչել «Արմենոցիոյ»՝ «Հայասպանություն»: Նա առաջինն էր, որ «Արմենոցիոյը» դուրս բերեց սովորական «Ջարդերի» հասկացության սահմաններից և օգտագործեց միայն ու միայն «ցեղասպանություն» իմաստով, որը նրա մոտ արժեքային առումով հավասարազոր էր հրեական «Հոլոքոստին» և «Արմենոցիոյին ու «Հոլոքոստին» հաջորդած մյուս բոլոր ցեղասպանություններին: «Արմենոցիոյն» ու «Հոլոքոստը» միաժամանակ տարբերվում են մնացած բոլոր ցեղասպանություններից նրանով, որ իրենց ծավալներով, կիրառված մեթոդներով ու նշանակներով, հետապնդած նպատակներով նրանց կարելի է համարել դասական ցեղասպանություններ:

Մուսա Գրենսի մյուս կարևոր ծառայությունը նրանում է, որ նրան է պատկանում «Արմենոցիոյն ամենագնեցիոյային գենոցիոյն է» սահմանման հեղինակային իրավունքը⁶⁰: Մենք ցեղասպանագիտության ուսումնասիրությունների քննազատում չենք հանդիպել մեկ այլ նման դիպուկ, տարրդունակ, բովանդակային տեսանկյունից հստակ, ուճազործության դաժանության, զործադրած մեթոդների և մեխանիզմների կիրառման առումով նման ճշգրիտ դեֆինիցիայի: Դա կարելի է համարել դասական:

Արմենոցիոյ եզրը հնարավորություն է տվել Մուսա Գրենսին, եռյանիսկ պարտադրել է նրան բացահայտել այդ հասկացության էթնիկական, սոցիալական, քաղաքական և բարոյական բովանդակությունը, որը նրան հանգեցրել է մի այնպիսի գլոբալ նորակացության, այնպիսի «ճիշտ» գլոբալ քնույթի սահմանման, ինչպես «Արմենոցիոյը ամենագնեցիոյային գենոցիոյն է» սահմանումը: Իսկ այդ սահմանումն իր հերթին իրավունք է վերապահել Մուսա Գրենսին Լեմկինի «գենոցիոյ» եզրի

60 Moussa Prince, Un genocide impur. L'Armenocide, Heidelberg Press-Lebanon, 1967, p. 26-27.

կողքին շրջանառության մեջ դնել մի այնպիսի եզր, ինչպես «Արմենոցի-դը», որը քննվի շահակասելով գնեցողին, ընդգծում է Հայոց ցեղասպանության յուրահատկությունները, ուրույն գծերը և տարբերակիչ նրան-գավորումները:

Մուսս Պրենսը գտնում է, որ ցեղասպանությունը սովորաբար ունե-նում է բաղաբազան, էթնիկական, պատմական, ուստայական, աշխար-հագրական և տեղեկական պատճառներ⁶¹: Դա, անշուշտ, այդպես է: Մակալն եւս առաջիններից մեկն էր, որ ուշադրություն դարձրեց հոգե-քանական և պարտղոզիական գործոնների վրա, որոնք, ըստ նրա, անկա-նն ինչպես հայ-թուրքական, այնպես էլ գերմանա-հրեական հարաբե-րություններում, և ունեցան իրենց քաջասական, կարելի է ասել, ճակա-տագրական դերակատարումը Հայոց ցեղասպանության և հրեական Հոլոքոստի գործում⁶²: Այն սաղիզմը, որ դրսևորվում էր այդ երկու ոճրա-գործությունների՝ Արմենոցիդի և Հոլոքոստի իրականացման ընթաց-քում՝ համապատասխանաբար թուրքերի և գերմանացիների կողմից, Մուսս Պրենսը քաջատրում է նաև պարտղոզիական գործոնով, թուրքե-րի մոտ՝ ընդդեմ հայերի, իսկ գերմանացիների մոտ ընդդեմ հրեաների մնավորված հոգեքանությունը, որովհետև այլ կերպ անհնար է հասկա-նալ, ըմբռնել և ընկալել այդ երկու ոճրագործությունների ներքին խթա-նիչ մոտիվացիան: Դա ատողջ մարդու, ատողջ էրևոսի վարքագիծ է, դա կոչը մուզագարությամբ տատապող հավաքականության հիվանդագին, արյունամաքավության հազեցման հիվանդագին պահանջ է:

Մուսս Պրենսը և մյուս արաբական հեղինակներն իրենց աշխատու-թյուններում հանգամանորեն, ամենայն մանրամասնությամբ տալիս են հայերի ցեղասպանության սարսափելի պատկերը, ինչը դահձացին ստունարտությամբ և դաժանությամբ իրականացվել է հայկական քոլոր վիլայեթներում, Օտոմանյան կայսրության տարբեր շրջաններում, քա-ղաքներում և գյուղերում քնակվող հայերի նկատմամբ: Այն անասնի չա-րագործությունները, որ թուրքական դահիձները կիրառել են անապաշտ-պան հայերի՝ կանանց, ծերունիների, երեխաների, անզամ նորածիննե-րի նկատմամբ, իրոք վկայում են թուրքերի խաբարված հոգեքանության և պարտղոզիական հակումների մասին:

Ցեղասպանագիտությունը զգալի տեղ է հատկացնում տիպարանու-թյան հարցերին՝ ելնելով այն ճիշտ դրույթից, որ չնայած ընդհանուր

61 Լույն տեղում, էջ 18–19:

62 Լույն տեղում, էջ 22:

գծերին, յուրաքանչյուր ցեղասպանություն ունի իր տարբերակիչ պատկերը, գծերը և յուրահատկությունները: Եվ դա միանգամայն բնական է, քանի որ ցեղասպանություններն իրագործվում են պատմական տարբեր ժամանակաշրջաններում, տարբեր քաղաքական, էթնիկական և մշակութային միջավայրերում, տարբեր վարչակարգերի և տիրապետող գաղափարախոսության պայմաններում, մեթոդներով և այլն: Դա իր անխուսափելի կենթն է դնում ցեղասպանությունների տեսակի, կատարման և քնույթի վրա:

Ժամանակակից ցեղասպանությունները խաբսխվում են առաջին հերթին Արմենոցիդի և Հոլոքոստի պատմական փորձի և օրինաչափությունների վրա, որոնք իրենց կատարման ծավալներով և մեխանիզմներով, քաղաքական և էթնիկական հետապնդած նպատակներով համարվում են դասական: Ռուսի մասնագետները ցեղասպանության հարցերը վում են դասական: Ռուսի մասնագետները ցեղասպանության հարցերը վում են դասական: Ռուսի մասնագետները ցեղասպանության հարցերը վում են դասական: Ռուսի մասնագետները ցեղասպանության հարցերը վում են դասական:

Այդուհանդերձ, անհրաժեշտ ենք համարում անդրադառնալ արաբական պատմագիտության մեջ տեղ գտած մի քանի հարցերի լուսաբանությանը, ինչն ունի սկզբունքային նշանակություն Արմենոցիդի քնույթի և յուրահատկությունների վերաբերյալ ավելի հստակ պատկերացումներ ունենալու համար:

Երիտթուրքերի ղեկավարությունը մեծագույն լրջությամբ էր ախտաբարձաբանությամբ Արմենոցիդի ծրագրմանը և իրագործմանը: Խոսքը նրանց տակտիկական քայլերի մասին է: Շատ հստակ էին սահմանված նպատակային կիրառվելիք քաղաքական և ռազմական քայլերի հերթականությունը: Այդ հերթականությունը սահմանված էր այնպես, որ հայերին զրկեն քաղաքական, զինվորական, կուսակցական, հոգևոր և մտաբերական ղեկավարությունից, նրանց զրկեն դիմադրություն կազմակերպելու վոր ղեկավարությունից, նրանց զրկեն դիմադրություն կազմակերպելու վոր ղեկավարությունից, նրանց զրկեն դիմադրություն կազմակերպելու վոր ղեկավարությունից, նրանց զրկեն դիմադրություն կազմակերպելու վոր ղեկավարությունից:

1915 թ. ապրիլի 24-ին, որը համարվում է Արմենոցիդի սկիզբը, բուրբակյան ոտտիկանական և անվտանգության ուժերը, հանկարծակիքի բերելով, ձերբակալեցին, արտոբեցին և սպանեցին հայ մտավորականության ընդամենը գրողներին, բուրբակյան պառլամենտի անդամներին, ուսուցիչներին, կուսակցությունների ակադեմիկոսներին, հոգևորականության ներկայացուցիչներին, լրագրողներին, հասարա-

կազմակերպելու և մտավորականության այլ երևելի ներկայացուցիչներին: Գլխատվեց հայ ազգային-քաղաքական ղեկավարությունը: Ծանր փորձության առջև հայտնված արևմտահայությունը մնաց առանց կազմակերպող և ուղղություն տվող ուժի:

Հայերը դեռ ուշքի չէին եկել այդ անփոխարինելի կորստից, երբ երիտբուրքերը կրանց հասցրեցին երկրորդ ծանր հարվածը: Նրանք ձեռնամուխ եղան հայերին զինական ուժից զրկելու իրենց ծրագրի իրագործմանը: Դա Արմենոցիոյի իրականացման ամենաձևական քաղաքատարրերից մեկն էր: Իրենց նպատակին հասնելու համար երիտբուրքերը չարաչառեցին արևմտահայերի Օսմանյան կայսրության օրինապահ քաղաքացի լինելու պարագան: Առաջին համաշխարհային պատերազմը սկսվելուց հետո արևմտահայության ղեկավարությունը հաստատեցրեց օսմանյան կառավարությանը, որ արևմտահայերը որպես երկրի օրինապահ քաղաքացիներ, պատրաստ են իրենց պարտքը կատարել իրենց «հայրենիքի» նկատմամբ: Ուսման ալ-Թուրքը նշում է, որ երբ սկսվեց պատերազմը, Թուրքիայում «1914 թ. հայտարարվեց ընդհանուր զորահավաք և բոլորը՝ 18-ից 45 տարեկան տղամարդիկ առանց քացատության քանակ զորակոչվեցին»⁶³:

Երբ արար պատմաբանը ընդգծում է, որ բոլոր տղամարդիկ առանց քացատության քանակ զորակոչվեցին, ապա նա նկատի ունի նաև 18-45 տարեկան հայ տղամարդկանց: Եվ հայ տղամարդիկ որպես կայսրության հպատակներ նույնպես մեկնեցին քանակ: Հայ զինվորականներին օգտագործում էին քացատապես շինարարական աշխատանքներում: Երիտբուրքական ղեկավարությունը չէր վստահում նրանց վրա զուտ զինվորական պարտականություններ դնել: Սակայն նախքան Արմենոցիոյի իրականացմանն անցնելը, օսմանյան կառավարության որոշումով հայ զինվորները, ինչպես վկայում է Մուսա Պրնևը, զինաթափ արվեցին և զլխավին ոչնչացվեցին⁶⁴:

Այսպիսով՝ արևմտահայությունը զլխատվեց նաև ռազմական առումով և մնաց լրիվ անպաշտպան:

Եվ եթե նկատի առնենք, որ սկսված պատերազմի պատճառով եվրոպական երկրները բաժանվել էին երկու հակադիր ռազմական խմբավորման, իսկ Օսմանյան կայսրությունը հայտնվել էր գերմանա-ախտրոհունգարական ռազմական քրոկի մեջ, ապա պարզ կդառնա, որ ար-

63 Ուսման ալ-Թուրք, Էջեր հայ ազգի պատմությունից, էջ 236:

64 Moussa Prince, L'Armenocide, p. 32.

տաքին կամ միջազգային իրադրությունը նույնպես դարձել էր անբահեալատ Հայկական հարցի, հետևաբար՝ հայության համար:

Այսպիսով՝ ղեկավարությունից գրկվելու պատճառով՝ ռազմական-պաշտպանական և միջազգային իրադրության ոչ նպաստավոր պայմանները շատ բարենպաստ եղան երիտթուրքերի համար՝ իրականացնելու իրենց ռատայական և մարդատյաց ծրագրերը, որի արտահայտություններից մեկն էլ եղավ Արմենոցիո-Հայաստանությունը:

Սակայն «Արմենոցիո» ամենազենոցիոյային գենոցիո» բանաձևի տարյունը լիով բացահայտելու, երա տարբերակիչ, ուրույն և յուրահատուկ գծերը ցույց տալու և դրանից աներաժեշտ դասեր քաղելու և ապագա ցեղասպանությունները կանխելու՝ ու նրանց մեղավորներին պատգա ցելու համար կարծում ենք՝ ճիշտ կլինի Արմենոցիոյ համեմատել այլ ժողովուրդների ցեղասպանությունների հետ: Դա կարելի է անել՝ օգտվելով կոմպարատիվ՝ համեմատական գիտական մեթոդից: Վստահ ենք, որ ամեն առումով ճիշտ կլինի համեմատությունն անցակացնել Արմենոցիոյ և Հոլոքոստի միջև: Նրանք ցեղասպանությունների պատմության մեջ գրադեցնում են երկու ամենաբարձր սանդղակները, ընդունված են մեջ դրանց հասական ցեղասպանություններ, նրանց հիման վրա է, որ Ռաֆայել Անկիելը հանգեց «գենոցիո» եզրի գյուտին, իսկ Մուսա Գրենցը «Արմենոցիո» առաջին անգամ օգտագործեց որպես XX դարում տեղի ունեցած առաջին ցեղասպանության՝ Հայաստանության հոմանիչ:

Մեր կարծիքով՝ Արմենոցիոյ ամենազենոցիոյային գենոցիոյը լինելու ֆենոմենը պայմանավորված է հետևյալ հանգամանքներով:

Առաջին՝ հայերի ցեղասպանությունն իրագործվել է նրանց քնորրանում, նրանց հայրենիքում՝ Արևմտյան Հայաստանում: Այստեղ են հայերը ձևավորվել որպես ինքնուրույն էթնոս, ժողովուրդ և ազգ, դեռևս մեր թվարկությունից առաջ հիմնել իրենց պետությունները՝ Երվանդունիների և Արտաշեսյան թագավորությունները, Տիգրան Մեծի կադրությունը, Արշակունյաց և Քազրատունյաց թագավորությունները, որոնք շատ հաճախ կարևոր քաղաքական գործոն են եղել անբողջ Առաջավոր Ասիայում, Մերձավոր և Միջին Արևելքում: Այստեղ է, որ հայերը 301 թ. առաջինը մարդկության պատմության մեջ քրիստոնեությունը հաստատարեցին պետական կրոն, Մնարուկ Մաշտոցը 405 թ. աստղծեց հայկական, ապա նաև վրացական և աղվանական պրոսբները: Այստեղ են նրանք աստղծել իրենց ուրույն քաղաքակրթությունը, որով հպարտանալու քոյր պատճառներն ունեն: Քայց ամենակարևորը՝ հայերն իրենց քնորրանում՝ Հայաստանում, ապրել են անընդմեջ և դարևոր շարունակ եղել

կրա տերերը, իսկ երկիրը մշտապես կոչվել է Հայաստան, որն անզամ այն պատմական ժամանակահատվածներում, երբ գտնվել է օտար նվաճողի տիրապետության տակ, միևնույնն է, կրել է Հայաստան անունը, իսկ օտար նվաճողը չի հանդգնել փոխել կրա անվանակոչումը: Դեռ ավելին՝ երբ Արարական խաղիֆայությունը VIII դարի սկզբներին Հայաստանը, Վրաստանը, Աղվանքը և Հյուսիսային Կովկասը միավորեց մեկ վարչական միավորի մեջ, այն անվանվեց Արմինիա: Ժամանակի օտարների պատրաստած քարտեզներում երկիրը միշտ կոչվել է Արմենիա, իսկ երբեմն անզամ Magna Armenia. Եւ Հայաստան էր նաև, երբ կրա Արևմտյան հատվածը XVII դարի կեսերին նվաճեց Օսմանյան կայսրությունը, որին աղդպես էլ չհաջողվեց, չնայած գործադրած ջանքերին, փոխել կրա տիրապետող հայ մարդարանական պատկերը՝ ընդհուպ մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմը՝ 1914-1918 թթ., մինչև Արմենոցիդի իրականացումը:

Միևնույն ժամանակի գեղասպանությունն իրագործվել է Գերմանիայում, արսիքն՝ մի երկրում, որը կրանց բնօրրանը չէր: Ինչպես գիտենք՝ հրեաները իրենց երկրից արտաքսվեցին մ.թ. I դարում, երբ կրանք 66-70 թթ. ապստամբվեցին հռոմեական տիրապետության դեմ, հռոմեացիները դաժանորեն ճնշեցին հրեաների ապստամբությունը, 70 թ. զրազվեցին երուսաղեմը, կործանեցին այն և հրեաների տաճարը, իսկ հրեաներին որպես զերիններ տարան Հռոմ⁶⁵: Այդ պատմական պահից սկսած՝ կրանք հայտնվեցին օտարության մեջ՝ քնակություն հաստատելով տարբեր երկրներում՝ Իտալիայում, Բալանիայում, Պորտուգալիայում, Լիտվայում, Լեհաստանում, Մեծ Բրիտանիայում, Գալիցիայում, Ռուսաստանում, Օսմանյան կայսրությունում և ըստմասիվ այլ երկրներում⁶⁶: Երանք հաստատվեցին նաև Գերմանիայում, որտեղ երկու համաշխարհային պատերազմների ընթացքում բավականին ազդեցիկ դիրքերի հասան տնտեսության, առևտրի, ֆինանսների, քիզենսի և այլ բնագավառներում:

Հրեաների գեղասպանությունը՝ Հոլոքոստը, կատարվեց 1939-1945 թթ., այսինքն՝ ոչ թե կրանց բնօրրանում, այլ օտարության մեջ՝ Գերմանիայում, որը հրեաների հայրենիքը չէր:

Անա այս հանգամանքը, որ հայերի գեղասպանությունը՝ Արմենոցիդը, տեղի է ունեցել կրանց բնօրրանում՝ Արևմտյան Հայաստանում, իսկ

65 Martin Gilbert, *The Routledge Atlas of the Arab-Israeli Conflict*, London, New York, 1993, p. 1.

66 ԻժԷ, p. 2.

հրեաների ցեղասպանությունը՝ Հոլոքոստը, օտարության մեջ՝ Գերմանիայում, սկզբունքային քնույթի տարբերություն է, որն Արմենոցիդին տալիս է արտակարգ ողբերգական նրանց:

Երկրորդ՝ հայերի ցեղասպանությունը կատարվել է եկվորների՝ թուրքերի կողմից: Հայտնի է, որ թուրքերը մերձավորարենյան և անդրկովկասյան տարածաշրջանում հայտնվել են XI դարից սկսած, նրք նրանք, Ալթայից և Կենտրոնական Ասիայից դուրս գալով և այլք առ այլք տարածվելով, իրենց ճանապարհին նվաճեցին և կործանեցին տարածաշրջանի բնիկների կողմից առեղծված համարյա քոլոր պետականությունները, որոնք խարսխված էին ցեղային պատկանելության հիմքի վրա, ինչպես Կարանանի, Սարուխանի, Այդընի և այլ քնյիքներ: Դրանց թվում էր թուրքական օղուզ ցեղի հիմնած քնյիքությունը: 1299 թ. նրա քն Օսմանը Փոքր Ասիայի հյուսիսարևմտյան մասում հաստատված իր քնյիքությունը հուչակեց անկախ պետություն: Ահա այսպես ասված իր քնյիքությունը հուչակեց անկախ պետություն, որին պատմության կողմից վիճակված էր քացատիկ դեր խաղալ տարածաշրջանում: Այդ պետությունը նրա հիմնադիր Օսմանի անունով կոչվեց Օսմանյը, այսինքն՝ օսմանյան պետություն⁶⁷: Երկու եկվորները 1453 թ. գրավեցին Կոստանդնուպոլիսը և վերջ տվեցին Արևելահռոմեական կամ Բյուզանդական կայսրությանը: Կատարելով նոր նվաճումներ՝ օսմանյան պետությունը վերածվեց Օսմանյան կայսրության, որը 1639 թ. իրեն կցեց նաև Արևմտյան Հայաստանը: Այս թուրքական պետությունն էր, եկվոր թուրքերն էին, որ Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում իրագործեցին Արևմտյան Հայաստանի բնիկների՝ հայերի ֆիզիկական քնաջնջումը՝ Արմենոցիդը:

Հրեաների պարագայում իրավիճակն այլ էր: Նրանք Գերմանիայում երբեք բնիկներ չեն եղել և չէին էլ կարող լինել: Նրանք եկվորներ էին: Ռաստի եկվոր հրեաների Հոլոքոստը՝ ողջակիզում իրագործվեց Գերմանիայի բնիկների՝ գերմանացիների կողմից:

Այս պարագան նույնպես Արմենոցիդի տարբերակիչ, առանձնահատուկ գծերից մեկն է:

Երրորդ առանձնահատկությունն այն է, որ ցեղասպանության հետևանքով ոչ միայն ֆիզիկապես ոչնչացվեց հայության արևմտահայ հատվածը, այլև հայերը կորցրեցին հայրենիք՝ Արևմտյան Հայաստանը:

67 Ն. Գոֆանճիյան, Արաբական երկրների պատմություն, հ. Զ, էջ 15-16:

Պատմական Հայաստանը գրավում է մոտ 300 հազար քառակուսի կիլոմետր տարածք: Այժմ Հայաստանի Հանրապետությունը զբաղեցնում է այդ տարածքի միայն մեկ տասներորդ մասը՝ 30 հազար քառակուսի կիլոմետր: Մնացած տարածքները գտնվում են օտարի, զխավորապես բուրքների տիրապետության տակ, որը հայերը հիշում են և նրբեք չեն մոռանա այդ ոճրագործությունը: Այդ ճշմարտությունը հայերը փոխանցում են մի սերունդից մյուսին, և այդ պատճառով էլ այդ զաղափարը մշտապես կենդանի է մնում:

Հրեաները Հոլոքոստից հետո չկորցրեցին պատմական հայրենիք: Նրանք կամ ոչնչացվեցին Գերմանիայում, կամ արտագաղթեցին այդ երկրից: Ինտ ավելին՝ Հոլոքոստից հետո հրեաների մոտ ավելի ուժեղացավ կարելի է ասել՝ տիրապետող դարձավ իրենց սեփական, ազգային հայրենիքն ունենալու գաղափարը: Պայքարն այդ գաղափարի իրագործման համար նոր քափ ընդունեց, և, որ ամենակարևորն է, հրեաները հասկացան, որ ղեկարացիաներով չէ, որ լուծվում են Հայրենիք եվածելու և պահպանելու խնդիրը, այլ զենքի միջոցով, զինված պայքարի ուղիով, որն ի վերջո հաջողությամբ պսակվեց 1948 թ., երբ հռչակվեց հրեական Իսրայել պետությունը:

Արմենոցիոյը համեմատելով Հոլոքոստի և այլ ցեղասպանությունների հետ՝ պետք է նշել, որ ցեղասպանության ենթարկված ոչ մի ժողովուրդ, քաջատույզամբ հայերի, Հայրենիք չի կորցրել: Այս պարագան «Արմենոցիոյը ամենագնեցիկության գնեցիոյը» լինելու հայեցակարգի ամենակարևոր հիմնադրույթն է:

Զորքոյը՝ Արմենոցիոյից հետո հայկական փրկված քեկորները կենսորոնացան հիմնականում Արարական Արնեցում, իսկ այնուհետև այնտեղից ցրվեցին, տարածվեցին և հայտնվեցին մեր մուրրակի համարյա բոյոր մայրցամաքներում ու երկրներում: Այդպես ձևախորվեց հայկական եր սխուրը: Արմենոցիոյի աղետի հետևանքով այսօր հայուրյան մեծ մասը գտնվում է Հայաստանից դուրս: Հայկական եոծ զանգվածներ են կուտակվել ԱՄՆ-ում, Ռուսաստանում, Զրանսիայում, Մերձավոր Արնեցի (Սիրիա, Լիբանան, Իրաք, Իրան, եգիպտոս, Հորդանան, Քուվեյթ և այլն), Լատինական Ամերիկայի (Ռրուգվայ, Արգենտինա, Բրազիլիա և այլն) երկրներում, Կանադայում, Լեհաստանում, Հունաստանում, Իսպանիայում, Ավստրալիայում և աշխարհի այլ երկրներում:

Հրեաների մոտ հակառակ պրոցեսը սկսվեց: Հրեական ստվար սխուրք գոյություն ուներ մինչև Հոլոքոստը: Ըստ եուրյան, հրեա ժողո-

վորդը հիմնականում սպիտաքաղցրեաններ էին: Հոլոքոստից հետո արմատական վտիոխություն տեղի ունեցավ հրեաների գիտակցության մեջ, որին մեծ խթան հաղորդեց Իսրայել պետության հռչակումը: Իսրայել պետության կազմավորումից հետո հրեական սպիտաքից միլիոնավոր հրեաներ մեկնեցին իրենց ժամանակավոր բնակավայր համարվող տարբեր երկրներից և հաստատվեցին իրենց նորաստեղծ Իսրայել ազգային պետությունում: Սկսվեց հրեաների համահավասար և իսրայելական ազգի կազմավորման գործընթացը: Կարող ենք ասել, որ բացառիկ է հրեական սպիտաքի դերը հրեական Իսրայել պետության ստեղծման, է պահպանման, ուժեղացման և զարգացման գործում, երբեմն այդ դերակատարումն ունենում է վճռորոշ դերակատարում:

Մենք ընեցինք, մեր կարծիքով, այն ամենաեական տարրերիչ գծերը, որոնք հիմք են տալիս հայկական ցեղասպանությունը համարելու Արմենոցիոյ և այն դիտելու որպէս ամենագնեցիոյային գնեցիոյ:

ԳԼՈՒԽ ԵՐԲՈՐԳ
ՄԲՄԵՆՈՏԻՎԸ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅԱՆ ՄԵՂ

**1. ՆԱԽԱԳԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԱՐԵՎԱՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՆՎԱՃՈՒՄՆ ԾՄՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՄՐՈՒԹՅԱՆ ԿՈՂՄԻՑ**

Աշխատության նախորդ երկու գլուխներում լուսարանվեցին «Գենոցիդ» և «Արմենոցիդ» եզրերի ծագումնաբանությունը, քաջահայտվեցին դրանք բովանդակային առումով, ցույց տրվեց Ռաֆայել Լեվկինի և Մուսա Պրնևսի դերը նշված երկու եզրերի հայտնագործման և շրջանառության մեջ դնելու գործում, կատարվեց «Արմենոցիդի» և «Հոյրոստի» համեմատական վերլուծությունը և այլ հարակից հարցեր, որոնք իրենց բնույթով տեսական հարցեր են: Դա անհրաժեշտ էր նրանց հաջորդող հարցերն ափսի հատակորեն ըմբռնելու առումով և «Արմենոցիդը ամենագենոցիդային գենոցիդ» քանաձևի էությունն առարկայորեն լուսարանելու, ինչպես նաև «տևությունը պրակտիկայում» ցուցադրելու տեսանկյունից:

Այս գլուխն ամբողջությամբ նվիրված է Արմենոցիդի՝ Հայոց ցեղասպանության լուսարանությանը: Եվ վստահ ենք, որ նախորդ գլուխներում բննարկված հարցերը կօժանդակեն ավելի խորը հասկանալու հայոց ցեղասպանության դրդապատճառները, նրիտությունական հանցագործ խմբավորման հետապնդած նպատակները և նրանց պատասխանատվությունը հայերի և համայն մարդկության դեմ իրագործած ոճրագործության համար:

Եվ այսպես:

Հայերի բնօրրանը Հայկական լեռնաշխարհն է, որն աշխարհագրական առումով զրավում է շատ կարևոր դիրք տարածաշրջանի հարևան լեռնաշխարհների համակարգում: Արևելքում նրա հարևանն է Իրանական, իսկ արևմուտքում՝ Անատոլիական քարձրավանդակը: Հյուսիսում Հայկական լեռնաշխարհը պարփակված է Պոտոսյան լեռնաշղթայով, իսկ հարավում՝ Հայկական Տալլոսով:

Հայկական լեռնաշխարհը շատ հարուստ է ջրային պաշարներով: Այստեղ են գտնվում տարածաշրջանի երեք կարևոր լճերը՝ Ուրմիայի և Վանի, որոնցից առաջինն այժմ Իրանի, իսկ երկրորդը Թուրքիայի տարածքներում են, և Սևանի, որը գտնվում է Հայաստանի Հանրապետության տարածքում:

Հայկական լեռնաշխարհից են սկիզբ առնում մերձավորարևելյան-միջագետքյան-անդրկովկասյան տարածաշրջանի համարյա բոլոր կենսական կարևոր եշանակույթյուն ունեցող ջրառատ գետերը, այդ կնիմ թվում Տիգրիսն ու Եփրատը, որոնք այնուհետև Հարավային Իրաքում միավորվելով և կազմելով Շատտ ալ-Արաբ գետը, թափվում են Գարսից ծոցը: Եփրատ գետն, ըստ Աստվածաշնչի, դրախտը սնուցող չորս գետերից մեկն է⁶⁸:

Հայկական լեռնաշխարհի կարևոր ջրային ուղիներից են նաև Արածանին, Արաքսը, որը հայերը սովորաբար կոչում են «Մայր Արաքս», Հրազդանը, Ախուրյանը, Որոտանը և քաջում այլ գետեր և գետակներ, որոնց ջրերը, խառնվելով Արաքսին, Կուր գետի հետ միասին թափվում են Կասպից ծովը:

Հայկական լեռնաշխարհում են գտնվում մի քանի քարձրագագաթ լեռներ, որոնց մեջ առաջին հերթին պետք է նշել հայ ժողովրդի և Հայաստանի խորհրդանիշը հանդիսացող Երվիական Արարատը: Բնության գմայլելի այդ հրաշքը քաղկացած է երկու լեռնագագաթներից՝ Մեծ Արարատ կամ Մեծ Մասիս, որի քարձրությունը 5156 մետր է, և Փոքր Արարատ կամ Փոքր Մասիս՝ ծովի մակերևույթից 3914 մ քարձրությամբ: Մեծ Արարատն է այն լեռը, որի վրա ըստ Աստվածաշնչի հանգրվանել է Նոյան տապանը համաշխարհային ջրհեղեղի ժամանակ և որի շնորհիվ փրկվել է մարդկությունը և ողջ կենդանական ու քուսական աշխարհը⁶⁹:

Հայկական լեռնաշխարհի զգալի մասը կազմում են քարեքեր դաշտավայրերը և հովիտները: Դրանց մեջ իր առանձնահատուկ տեղն ունի Արարատյան դաշտավայրը, ամենամեծը և ամենաբարեկերը, ինչպես նաև Բասենի, Ծիրակի, Ալաշկերտի, Մշո և այլ դաշտավայրերը:

Հայկական լեռնաշխարհի ընդհանուր տարածքը կազմում է 300 հազար քառակուսի կիլոմետր: Ժամանակակից Հայաստանը զբաղեցնում է դրա լոկ մեկ տասներորդ մասը՝ մոտ 30 հազար քառակուսի կիլոմետր:

68 The Holy Bible. Containing the Old and New Testaments. The New King James Version. The Gideon International in Australia, 1987, printed in Korea, p. 2.

69 Ibid., p. 7.

Հայկական լեռնաշխարհի գերակշիռ մասը այժմ գտնվում է Թուրքիայի տարածքում:

Հայերն աշխարհի հնագույն քաղաքակիրթ ժողովուրդներից մեկն են: Նրանք ժամանակակիցներն են շումերների, աուրեսուսացիների, արքադների և խեթերի, հրեաների, հույների և պարսիկների, Առաջավոր Ասիայի այլ ժողովուրդների: Նրանք Հայկական լեռնաշխարհի քնիկներն են, նրա պատմական և իրավական տերերը: Այստեղ է եւս մնալուրմը որպես ժողովուրդ:

Հայկական լեռնաշխարհի այդ քնիկ ժողովուրդը հայտնի է «հայ» և «արմեն» անվանակոչությամբ: Դրանցից առաջինը հայերի ինքնանվանումն է, որը վկայված է նաև խեթական սեպագիր աղբյուրներում «հա-յասա» մեով: Խեթական պետությունը կազմավորվել է կենտրոնական Անատոլիայում և գոյատևել մ.թ.ա. XVII-XIII դարերում: Խեթերը իրենցից արևելք ընկած հարևան երկիրն անվանել են «Հայասա», որի ժողովրդի ինքնանունն է «հայ» և որին նրանք՝ խեթերը, ավելացրել են իրենց «սա» սածանցը: Մասնագետները, այդ թվում՝ ակադեմիկոս Գ. Ղափանցյանը, գտնում են, որ «Հայասան հայերի քնորդանն է»⁷⁰:

Քաջի խեթական աղբյուրներից, «հայ» ինքնանվանումը հաստատում են հայկական գրավոր աղբյուրները՝ Մովսես Խորենացու, Փավստոս Բուզանդի, Ագաթանգեղոսի, Սեբեոսի, Ղազար Փարպեցու, Ղևոնդի և այլոց թողած գրավոր հուշարձանները: Օտարները հայերին անվանում են արմեններ, քաջատությամբ վրացիների, որոնք իրենց հարավային հարևաններին կոչում են սոմխի:

«Արմեն» անվանակոչումն առաջին անգամ վկայված է Արեմենյան Դարսկաստանի արքա Դարնի I-ի Բեհիսթունյան եռալեզու (պարսկերեն, էլամերեն և քաթիլոներեն) արձանագրության մեջ մ.թ.ա. 520 թ.: Թեև հարկ է նշել, որ նրա ծագումնաբանությունը մասնագետ պատմաբանները կապում են արևելի վաղ շրջանի, մ.թ.ա. VIII դ. Վան լճի հարավ-արևմուտքում գտնվող և հին հույների կողմից Արմն կոչված երկրի անվան հետ: Այդտեղից էլ նրա բնակիչները կոչվել են արմեններ, իսկ նրանց երկիրը հետագայում հին հռոմեական ավանդությամբ կոչվել է «Արմենիա»:

Հայերն ունեն իրենց սեփական լեզուն՝ հայերենը, որը պատկանում է հնդեվրոպական լեզվաընտանիքին: Այդ նույն ընտանիքին են պատկանում սանսկրիտը և հնդկական այլ լեզուներ, հուևարենը, իրանական

70 Катанян Г., Хайаса — колумбены армян, Ереван, 1947.

լեզուները (ֆարսի, դարի, բրդերեն և այլն), ուժանական (ֆրանսերեն, իտալերեն, իսպաներեն, ռուսերեն և այլն), գերմանական (գերմաներեն, անգլերեն, հոլանդերեն, շվեդերեն և այլն), սլավոնական (ռուսերեն, լեհերեն, սերբերեն, քուլդարերեն, ուկրաիներեն, բելառուսերեն և այլն) լեզուները:

Հայերեն լեզու անգլահատույի դեր է խաղացել հայ ժողովրդի կազմավորման, կոնսոլիդացիայի, զարգացման և ինքնուրույն պահպանման գործում:

Հայ ժողովուրդն իր երկարակյա պատմության ընթացքում անցել է զարգացման տարրեր փուլեր, մշտապես շփվել տարբեր ժողովուրդների հետ, ծանոթ եղել և օգտվել Արևելքի և Արևմուտքի տարբեր քաղաքակրթության ներքին և արտաքին շատ արժեքավոր քան, ինքն էլ իր քույրություններից, վերցրել նրանցից շատ արժեքավոր քան, ինքն էլ իր հերթին նրանց շատ քան տվել իր հոգևոր-մշակութային արժեքներից: Ձևավորվելով Արևելքի և Արևմուտքի սահմանագլխին՝ հայ ժողովուրդը վերին աստիճանի զգայուն և ընկալու է եղել նոր հասարակական, քաղաքական, սոցիալական, մշակութային, կրոնական, գաղափարական և դարձադիմացական նրկայքների հանդեպ: Այլ կերպ ասած՝ հայ ժողովուրդը մշտապես համընթաց է գեացել ժամանակի հետ՝ համախ իր վրա վերցնելով ռահվիրայի դերակատարումը:

Այդ տեսակետից կցանկանալիք նշել երկու կարևոր հանգամանք, որոնք բացառիկ դեր են խաղացել հայ ժողովրդի պատմական ճակատագրում:

Առաջին՝ քրիստոնեության հռչակումը Հայաստանում մ.թ. 301 թ. որպես պետական կրոն: Քրիստոնեության գաղափարները ծագել և տարածվել են ավելի վաղ Մերձավոր Արևելքում, մասնավորապես Պատմականում: Այդտեղից նրանք տարբեր ուղիներով ներթափանցել են Հայաստան և դրանում մեծ են Հիսուս Քրիստոսի երկու աշակերտների՝ Բարդուղիմեոսի և Թադևոսի ծառայությունները: Հայաստանն առաջին երկիրն է աշխարհում, որ այդ նոր կրոնը՝ քրիստոնեությունը, ընդունեց որպես պետական կրոն: Դա տեղի ունեցավ, 301 թ. հայոց արքա Տրդատ III-ի օրոք և Գրիգոր Լուսավորիչի նախաձեռնությամբ ու շանքերի շնորհիվ: Այդ պահից սկսած՝ դարեր շարունակ քրիստոնեության հուժանական սկզբունքները մշտապես ուղեկցել են հանդիսացել թե՛ հայոց պետության և թե՛ հայ ժողովրդի համար: Դրանում, անշուշտ, մեծ է նաև Հայ առաքելական եկեղեցու պատմական դերը:

Հակական քաղաքակրթության զարգացման, հայերի հոգևոր-մշակութային արժեքների պահպանման և զարգացման, հայ ժողովրդի էք-

նիկական ինքնության ապահովման տեսանկյունից, անզեահատելի, բացառիկ նշանակություն ունեցավ հայոց գրեթե գյուտը, որն իրագործեց Մեսրոպ Մաշտոցը մ.թ. 405 թվականին:

Գրեթե գյուտն աննախադեպ կերպով խթանեց հայկական քաղաքակրթության և մշակույթի զարգացումը՝ քարձրացնելով դրանք ավելի բարձր մակարդակի, իսկ երա ստեղծող Մեսրոպ Մաշտոցը դասվեց արևրի շարքը:

Գրեթի գյուտից հետո կատարված առաջին քարզմանությունն Աստվածաշունչն էր, որի քարզմանությունը համարվում է կատարյալ և օրինակելի: Գերմանական հայտնի հայագետ Մարկվարտը Աստվածաշունչի հայերեն քարզմանությունն անվանել է «քարզմանությունների քազումի»: Առաջին նախադասությունը, որը քարզմանվել է հայերեն, եղել են Աստվածաշունչի «Սողոմոնի առակները» բամնի հետևյալ խորհրդանշական սողերը. «Ճանաչել զմտաստություն և զխրատ, իմանալ զբանս հանճարոյ»:

Հայկական գիտությունը պատմագրությունը, փիլիսոփայությունը, մաթեմատիկան, աստղագիտությունը, աշխարհագրությունը, գրականությունը, արվեստն իր ամբողջության մեջ վերցրած, մասնաճորտալես ճարտարապետությունը, մանրանկարչությունը և այլն, հասել են բարձր մակարդակի և կարևոր ներդրում են համարվում համաշխարհային քաղաքակրթության մեջ:

Հայ ժողովուրդը մշտապես ձգտել է ունենալ իր սնվուական պետությունը, դրա մեջ տեսնելով իր էթնիկական ինքնության պահպանման, ազգային անվտանգության ապահովման, քաղաքական, տնտեսական, սոցիալական և մշակութային առաջադիմության լավագույն գրավակները: Ես պատկանում է այն ժողովուրդների շարքին, որոնք իրենց պետականությունը կերտել են դեռևս անտիկ շրջանում:

Հայկական առաջին պետությունը, որը հաստատվում է խեթական արքյորներով և եորագույն ուսումնասիրություններով, հավանաբար եղել է Հայասա թագավորությունը, որը զբաղեցնում էր եփրատ, Ճորոխ և Արաքս գետերի վերին ավազանները և ձգվել է մինչև Սև ծովի հարավային ափերը: Հայասա պետությունը գոյություն է ունեցել մ.թ.ա. XV-XII դարերում, քաղաքական, ակադրա-տնտեսական հարաբերությունների մեջ է եղել Միտանիի, Ասորեստանի, Կասկա (Արևելալոնտական շրջան), Խոտի (Կյուսիսային Իրաք), Արծալան (հարավարևմտյան Փոքր Ասիա) և տարածաշրջանի այլ երկրների հետ, նշանակալի դեր խաղացել ժամանակի քաղաքական կյանքում և միջազգային հարաբերություններում:

յաատանի անկախությունը, և խալիֆա Մուրամիդը թագ ուղարկեց հայոց արքա Աշոտ I Բագրատունուն:

Հայաստանը վերստին սկսեց կարևոր դեր խաղալ Անդրկովկասի և Առաջավոր Ասիայի բարդ միջազգային հարաբերություններում: Եւ կարողացավ ապահովել Հայաստանի անվտանգությունը և համեմատաբար խաղաղ պայմաններ տեղեցնել նրա գոյության համար, որը մեծապես նպաստեց երկրի տնտեսական զարգացմանը և մշակույթի ծաղկմանը: Հայաստանը թևակոխեց զարգացման մի փուլ, որը հետագայում եվրոպայում ստացավ Վերածնունդ՝ Ռենեսանս անվանումը:

1045 թ. Բագրատունյաց Հայաստանը զոհ գնաց Բյուզանդական կայսրության նվաճողական խարդախանքներին: Եւ մտցվեց կայսրության համակարգում, թեև Հայաստանի տարբեր մասերում դրանից հետո ևս իրենց գոյությունը պահպանեցին մի քանի տեղական քաղաքություններ, որոնցից վերջինը՝ Լոռիի քաղաքությունը, իր գոյությունը դադարեցրեց 1256 թ., ինչպես նաև մի շարք իշխանություններ, որոնցից Արցախի մելիքները՝ իշխանները, կարողացան իրենց կիսանկախ գոյությունը պահպանել քեղիուպ մինչև XIX դարի սկիզբները:

Սակայն քոն Հայաստանում պետականության կորուստը չէր նշանակում, թե հայերը հրաժարվեցին իրենց պետությունն ունենալու գաղափարից:

Անարհենապատ քաղաքական պայմանների ճնշման ներքո՝ բյուզանդական նվաճումները, տարածաշրջան և Հայաստան ներքափանցած թուրք սելջուկների ասպատակությունները և այլն, հայկական հոծ զանգվածներ հարկադրված էին հեռանալ հայրենիքից և հաստատվել այլ վայրերում: Մեծ թվով հայեր իրենց իշխանական տոհմերով հաստատվեցին Կիլիկիայում, որը քնավ էլ օտար երկիր չէր նրանց համար, քանի որ այդ երկիրը ժամանակին կազմում էր հայոց Տիգրան Մեծ արքայից արքայի կայսրության մի մասը և քաջածանոթ էր հայերին:

Կիլիկիայում 1080 թ. հաստատվեց Ռուբինյան իշխանապետությունը, որը 1198 թ. վերակազմավորվեց քաղաքություն: Սա պատմության այն եզակի դեպքերից մեկն է, երբ մի ժողովուրդ, իր քնոթքանում կորցնելով իր պետականությունը և արտագաղթելով մեկ այլ երկիր, այնտեղ հաստատում և կերտում է իր նոր պետականությունը:

Կիլիկյան Հայաստանը, որի անկախությունը ճանաչում էին մոտակա և հեռավոր հարևան քաղաքաքիվ պետություններ, կարևոր դեր էր խաղում տարածաշրջանում: Հատկապես հարկ է նշել նրա դերակատարումը խաչակրաց արշավանքների ժամանակ, նրբ եվրոպական խաչա-

կիրները Անգլիայից, Յրանսիայից, Գերմանիայից և այլ երկրներից, Հռոմի պապական ուժերը, իրենց արշավանքների ժամանակ անցնում էին Կիլիկյան Հայաստանի տարածքով և վայելում նրա օգնությունն ու աջակցությունը:

Կիլիկյան Հայաստանը մշտապես մացառել է իր գոյության և անկախության համար, մարտնչել իր գանազան հարևանների, մասնավորապես Բյուզանդիայի, Իկոնիայի սուլթանության և եգիպտոսի մակլյութենյան նվաճողական ձգտումների դեմ: Նա պայքարել է մոնղոլների արշավանքների դեմ, որոնք XIII դարում հայտնվեցին նրա սահմանների մոտ: Վանքների դեմ, որոնք XIII դարում սկստություն գոյատևեց մոտ 300 տարի և ընկավ եգիպտական մակլյութների հարվածների տակ 1375 թ.:

* * *

XI դարից սկսվում է թուրք քոչվորական գանազան ցեղերի ներխուժումը Մերձավոր և Միջին Արևելք, Անդրկովկաս, Փոքր Ասիա և հարակից տարածքներ՝ առաջ քերելով քաղաքական վիճակի, մարդագրական սլաոկների և աշխարհաբարդաքական իրադրության շեշտակի փոփոխություն, որը հետագայում շատ հեռուն գնացող հետևանքներ ունեցավ ամբողջ աշխարհի համար:

Թուրք քոչվորական ցեղերը Ալթայից և Կենտրոնական Ասիայից, ալիք առ ալիք, միմյանց հաջորդելով, ներխուժեցին Իրանի, Միջագետքի, Փոքր Ասիայի և Կովկասի տարածքները՝ իրենց ճանապարհին ավելելով շեն գյուղերն ու քաղաքները, կործանելով արվեստի կոթողները, գերեմարելով և ստրկության մատնելով խաղաղ բնակչությանը: Լինելով գլխավորապես անասնապահ ժողովուրդներ և գտնվելով զարգացման ցածր մակարդակի վրա, քան իրենց ենթակա ժողովուրդները՝ արաբները, հույները, պարսիկները, հայերը, վրացիները և այլն, նրանք ազատ տարածքներ և արոտավայրեր էին փնտրում իրենց անասունների հոտերի համար: Դա նրանց անընդհատ տեղաշարժերի և տարանոր տարածքներ նվաճելու գլխավոր դրդապատճառներից մեկն էր:

Միևնույն ժամանակ դա հանգեցրեց թուրքական էթնոսի հարաճուն տարածմանը և թվական աննախադեպ աճին, որը հասնապատասխան մարդագրական փոփոխություններ առաջ քերեց տարածարջանում: Բնիկներին՝ արաբներին, հայերին, հույներին, պարսիկներին, վրացիներին և այլ ժողովուրդներին, ավելացան եկվոր թուրքալեզու տարբեր ցեղեր և ցեղային միավորումներ, որոնց հիմքի վրա տարածաշրջանում հետագայում կազմավորվեց թուրք ժողովուրդը: Եվ տարածաշրջանի

ժողովուրդների հետագա պատմությունն ընթանում է այս նոր իրողության ներքո և նորաստեղծ աշխարհաքաղաքական համակարգի շրջակայքներում:

Մերձավորարևելյան տարածաշրջանում թուրքական առաջին պետությունը հանդիսացավ XI դարի սկզբներին սելջուկ թուրքերի հիմնած Սելջուկյան Մեծ սուլթանությունը, որի կազմի մեջ մտնում էին Իրաքը, Խորառանը, Փոքր Ասիան և Անդրկովկասի մեծ մասը: Նրա հիմնադիրը հանդիսացավ թուրք օղուզական ցեղախմբի ղեկավար Սելջուկի (նրա անունով այդ ցեղախումբը հորջորջվեց սելջուկյան) թոռ Թուրքիլը: Սելջուկները 1055 թ. գրավեցին Բաղդադը, իսկ 1071 թ. Մանազկերտի ճակատամարտում պարտության մատնեցին Բյուզանդիային՝ գերի վերցնելով Ռոման Դիոգենես կայսրին: Այդ ճակատամարտն ունեցավ քախտորոշ նշանակություն: Նստակյաց ժողովուրդները տանուլ տվեցին քոչվորներին, որից հետո սկսվեց Բյուզանդական կայսրության և տարածաշրջանի մյուս պետությունների անկասելի անկումը և թուրք քոչվորների նույնքան անկասելի դիրքերի ամրապնդումը:

Սելջուկ թուրքերի պետության ստեղծումը և նվաճողական քաղաքականությունն անմիջականորեն անդրադարձավ հայ ժողովրդի ճակատագրի վրա: Թուրքերը գրավեցին հայկական տարածքների զգալի մասը, իսկ 1064 թ. սուլթան Ալփարսլանը նվաճեց Հայաստանի մայրաքաղաք Մանիք, Վրաստանի և Կարսի քաղաքությունները և այլ տարածքներ: Մանազկերտի ճակատամարտից և Բյուզանդիայի պարտությունից հետո, Հայաստանը, ինչպես նաև Կապադովկիան և քյուզանդական արևելյան փոքրասիական մյուս մարզերը, ընկան սելջուկների տիրապետության ներքո: Զարգացնելով իրենց նվաճումները այս անգամ արդեն Փոքր Ասիայի արևմտյան մասում՝ սելջուկ թուրքերը 1086 թ. հիմնեցին երկրորդ թուրքական պետությունը՝ Ռումի կամ Իկոնիայի սուլթանությունը: Աշխարհաքաղաքական իրադրությունը այս կարևոր տարածաշրջանում կտրուկ փոխվեց հոգուտ թուրք քոչվորների:

XII–XIII դարերում միջազգային ասպարեզում հայտնվեցին աշխարհին մինչ այդ անձանոթ մտնողները: 1206 թ. նրանց առաջնորդ և պետության հիմնադիր Թեմուչինը հռչակվեց մեծ խան և կոչվեց Չինգիս-խան՝ Մեծ կամ Ռոժեղ խան: Նրա և նրա հաջորդների նվաճումների արդյունքում ստեղծվեց մի վիթխարածախլ կայսրություն, որի մեջ ընդգրկված էին բուն Մոնղոլիան, Հարավային Սիբիրը, Հյուսիսային Չինաստանը, Ռուսաստանի մեծ մասը, Կենտրոնական Եվրոպան՝ մինչև Ադրիատիկի ափերը:

Հունգարիան, Հունաստանը, Արանիան, Բունիան, Վալախիան, Մոլդովան, Մորեան, Չեռնոգորիան, Դրինը և այլն: Սև և Միջերկրական ծովերի, Բոսֆորի և Դարդանեյի ջրերը ողողում էին կայսրության ափերը: Թուրքական ահեղ սպառնալիքը կախվեց եվրոպայի գլխին: Եվ միայն Վիննայի պատերի տակ 1683 թ. թուրքերի կրած ծանր պարտությունը, որի ժամանակ մեծ դեր խաղացին ավստրիացիներին օգնության հասած լեհերը Ֆան Սորենկու գլխավորությամբ, կասեցրեց օսմանյան թուրքերի հետագա առաջնադասումը Կենտրոնական եվրոպա:

Օսմանյան պետությունն ակտիվ նվաճողական քաղաքականություն էր վարում նաև Արևելքում: 1516 թվականից սկսվեց արաբական նրկրների գրավումը, իսկ XVII դարում օսմանցիները հաստատվեցին նաև Հյուսիսային Աֆրիկայում:

Շեքքը հասավ Հայաստանին:

Հայաստանի նվաճման քաղաքականությունն իրականացնելիս Օսմանյան կայսրությունը քախվեց Պարսկաստանի հետ, որտեղ դեռևս 1502 թ. հաստատվել էր Սեֆյան դինաստիան: Սեֆյաններին հաջողվել էր իրենց մականի ներքո միավորել բուն Պարսկաստանը, Ասորպատականը, Միջագետքը, Վրաստանը և Հայաստանը: Երկու պետություններին միջև սահմանագիծ էր հանդիսանում եփրատ գետը:

Օսմանյան սուլթան Սելիմ I Յալուզը (Անեղը) 1514 թ. Չաղդանի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում ջախջախեց շահ Իսմայիլին և գրավեց արևելյան Հայաստանը: Պատերազմական գործողությունները կրանց միջև ընդմիջումներով շարունակվեցին մինչև 1555 թ., երբ Հայաստանի Սեբաստիա մարզի Ամասիա քաղաքում ստորագրվեց հաշտության պայմանագիր: Ամասիայի պայմանագրով Հայաստանը քաժանվեց երկու մասի՝ Արևմտյան և Արևելյան: Արևմտյան Հայաստանը, Վանի և Բագրևանդի նահանգներով հանդերձ, անցավ Օսմանյան կայսրությանը, իսկ մնացյալը կամ Արևելյան Հայաստանը մեաց Պարսկաստանի տիրապետության ներքո:

Սակայն Ամասիայի հաշտության պայմանագիրը երկու կողմերին էլ չէր գոհացնում, և այն, քնականաբար, շատ յանցած խախտվեց: Օսմանյան կողմը չէր կարողանում հաշտվել այն մտքի հետ, որ նրան չէր հաջողվել նվաճել ամբողջ Հայաստանը, իսկ պարսկական կողմին չէր գոհացնում Հայաստանի մի մասը թուրքերին զիջելը:

1578 թ. վերսկսվեցին պատերազմական գործողությունները Օսմանյան կայսրության և Պարսկաստանի միջև, որը տևեց մոտ տասը տարի: Նախահարձակը դարձյալ թուրքական կողմն էր, որին հաջողվեց

գրավել ամբողջ Արևելյան Հայաստանը: Նոր հաշտության պայմանագրով, որը ստորագրվեց 1587 թ., Պարսկաստանը Օսմանյան կայսրությանը զիջեց բացի Հայաստանից նաև ամբողջ Անդրկովկասը և Ատրպատականը:

Պատերազմական գործողությունները դրանից հետո ևս՝ հետագա տարիներին, շարունակվեցին փոփոխակի հաջողություններով: Պարսկաստանը կարողացավ ի վերջո ստիպել թուրքերին հեռանալ գրաված տարածքներից, և կողմերի միջև հաստատվեց ուժերի որոշակի հավասարակշռություն, որն իր արտացոլումը գտավ 1639 թ. Կասրե Շիրինի հաշտության պայմանագրում: Դա ըստ էության Ամասիայի 1555 թ. հաշտության պայմանագրի վերարտադրությունն էր, որով ամրագրվեց Հայաստանի բաժանումը: Արևմտյան Հայաստանը մնաց Օսմանյան կայսրության, իսկ Արևելյան Հայաստանը՝ Պարսկաստանի տիրապետության տակ:

Արևելյան և Արևմտյան Հայաստանի զարգացումն ընթացավ տարբեր կերպ:

Արևելյան Հայաստանն իր երևան, Նախիջևան, Արցախ, Շիրակ, Գուգարք և մի շարք այլ շրջաններով XIX դարի առաջին քսանամյակում, ուստի-պարսկական 1804-1813 թթ. և 1826-1828 թթ. պատերազմների արդյունքում անցավ Ռուսական կայսրությանը: Նրա քաղաքական և ազգային գոյության, սցիպալ-տնտեսական և մշակութային զարգացման համար ստեղծվեցին համեմատաբար ավելի քարենպաստ պայմաններ:

Իսկ Արևմտյան Հայաստանը շարունակեց մնալ Օսմանյան կայսրության կազմում, որի քաղաքական, տնտեսական համակարգը և պետական կառուցվածքը չէր նպաստում ոչ թուրք ժողովուրդների զարգացմանը և առաջընթացին, որոնց զվթին մշտապես կախված էր նրանց էթնիկական ինքնությունը պահպանելու վտանգը:

2. ՀԱՅԵՐԻ ՎԱՐՉԱ-ԻՐԱՎԱԿԱՆ, ԱԶԳԱՅԻՆ-ՔԱԳԱՔԱԿԱՆ, ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՕՍՄԱՆԱՅԱՆ ԿԱՅՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ

Արևմտյան Հայաստանը զբաղեցնում էր նախկին միասնական Հայաստանի մեծագույն մասը՝ մոտ 230 հազար քառակուսի կիլոմետր: Այստեղ կենտրոնացված էր հայ ազգաներակցության ճնշող մեծամասնությունը՝ մոտ 2,5 միլիոն: Իսկ նրն նկատի առնենք նաև Արևմտյան Հա-

յաստանից դուրս, ամբողջ Օսմանյան կայսրությունում, այդ թվում և մայրաքաղաք Ստամբուլում, Ջմյունիայում և այլ քաղաքներում ու քնակավայրերում ապրող հայերին, ապա այդ թիվը XIX դարի կեսերին մտնում էր 3 միլիոնի:

Օսմանյան կառավարությունն Արևմտյան Հայաստանը զավթելուց հետո անմիջապես ձեռնամուխ եղավ նրա ժողովրդագրական պատկերի շեշտակի փոփոխությանը, նպատակ ունենալով նվազեցնել հայկական բնակչության տեսակարար կշիռը հայկական մարզերում: Եւ խրախուսում և հովանավորում էր ոչ հայկական էթնիկական տարրերի՝ բուլղարի, հատկապես քրդերի ներթափանցումը և բնակեցումը Արևմտյան Հայաստանի բոլոր շրջաններում: Օսմանյան իշխանությունների աջակցությամբ թուրքերը և քրդերը բնակեցվում էին հայկական գյուղերում և շրջաններում, նրանց ցեղապետերի և ավատական ավագանու ձեռքն էին անցնում հայերին պատկանող լավագույն վարելահողերը և արտավայրերը: Հայերը ոչ միայն տնտեսապես, այլև իրավական տնտեսակետից կախման մեջ էին ընկնում թուրքական վերահասակից և քուրդ ցեղապետ-շեյխերից, աշիրաթապետներից, աղաներից և թեզերից:

Հարուսակելով իրենց այդ քաղաքակառուցությունը՝ օսմանյան իշխանությունները հետագայում, հատկապես XIX դարում, սկսեցին հայկական նահանգներում բնակեցնել նաև չերքեզներին, տալով նրանց զանազան արտոնություններ, որից նրանք օգտվում էին փայտն կերպով: Նրանց տիրապետության տակ «սեփականության իրավունքով» անցան հայերին պատկանող հողամասերը, որսնը նրանք տեր ու տնօրեն էին:

Եվ վերջապես՝ XX դարի 10-ական թվականներին, հատկապես 1912-1913 թթ. բալկանյան առաջին պատերազմում օսմանյան պետության կրած պարտությունից հետո Բալկաններից մեծաթիվ թուրք զաղթականների տեղափոխվելից հետո Ասիա, որոնց հիմնական զանգվածը բնակեցվեց դարձյալ հայկական տարածքներում:

Թուրքերի, քրդերի և չերքեզների բնակեցումը հայկական շրջաններում և տեղաբնիկ հայերի բուն հողագրկումը հարցի մի կողմն էր: Հարցի մյուս, ոչ պակաս կարևոր կողմն այն էր, որ օսմանյան իշխանություններն անընդհատ քախումներ էին հրահրում նկվորների և տեղաբնիկ հայերի միջև, արհեստականորեն նրանց չարում միմյանց դեմ՝ պաշտպանելով տրաքերակներին ընդդեմ հայերի: Դեռ ավելին՝ օսմանյան իշխանությունները շատ հաճախ քրդերի և չերքեզների ձեռքով էին իրականացնում հայկական ջարդերը: Կարելի է ասել, որ հայերի համար իրենց սեփական տանը ստեղծվել էին դժոխային պայմաններ:

Ի մի քերելով կարելի է ասել, որ օսմանյան իշխանությունները հայկական շրջաններում ոչ հայկական էրեթիկական և մահեղական տարրերի քնակեցման քաղաքականությամբ երկու կարևոր նպատակ էին հետապնդում:

Առաջին՝ արհեստականորեն եվազեցնել հայերի թվաքանակը իր հայրենիքում՝ Արևմտյան Հայաստանում, և հասնել այն քանին, որ նրանք հայկական ոչ մի վիլայեթում բացարձակ մեծամասնություն չկազմեն: Այդուհանդերձ, ընդհուպ մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմը հայերը շարունակում էին կազմել ամբողջ Արևմտյան Հայաստանի քնակչության մեծամասնությունը:

Երկրորդ՝ կիսովելով «Բաժանիր, որ տիրես» քաղաքականությունը՝ օսմանյան կառավարությունը ոչ հայկական էրեթիկական խմբերին արհեստականորեն լարում էր հայերի դեմ, հրահրում զինված քախումներ և այդ տարրերին օգտագործում որպես գործիք իր քաղաքականության համար և դրանով իսկ փորձում շեղել նրանց ուշադրությունը գլխավոր չարիքի՝ օսմանյան դաժան ոեժիմի դեմ պայքարից:

Այդ նույն նպատակն էր հետապնդում օսմանյան պետության քաղաքականությունը Արևմտյան Հայաստանի վարչատարածքային բաժանման հարցում:

Օսմանյան իշխանություններն անընդհատ վերածնում և վերակազմավորում էին Արևմտյան Հայաստանի մարզերը, մինչև որ գտնվեց այն տարբերակը, որն առավելագույն էր համապատասխանում ոչ թուրք ժողովուրդների նկատմամբ նրանց վարած քաղաքականությանը: Դրա հիմքում դրված էր հայկական շրջանները կոտորակելու գաղափարը, այն հաշվով, որ դրանք կցեն որևէ թուրքական շրջանի և այդ ուղիով «փոքրացնեն» ըստ հայկական տարածքները և նրա հայ ազգաբնակչության տոկոսային հարաբերությունը թուրք, քրդական և այլ մահմեդական ժողովուրդների համեմատ:

1639 թ. Կարսի Շիրիմի պայմանագրից հետո Արևմտյան Հայաստանը բաժանվեց յոթ վաշաղյուղությունների՝ Էրզրոմի, Սեբաստիայի, Վանի, Դիարբեքրի, Բայազետի, Չրդըրի և Կարսի: Հետագայում կառավարվեցին մի քանի վերաբաժանումներ: XIX դարի կեսերին փաշաղյուղությունների փոխարեն մտցվեց վիլայեթների՝ նահանգների համակարգ և Արևմտյան Հայաստանը բաժանվեց Էրզրոմի, Խարբերդի, Սվազի (Սեբաստիայի), Տրապիզոնի և Դիարբեքրի վիլայեթների: Լախլին յոթ փաշաղյուղությունների փոխարեն ստեղծվեցին հինգ վիլայեթներ: Վերացվեցին ըստ հայկական՝ Վանի, Բայազետի, Չրդըրի և Կարսի փաշաղյուղությունները:

Հետազննելով հայկական մարզերը կոտորակելու և մահմեդական քնակչության թվաքանակը այդ մարզերում քունագրոսիկ կերպով քարձրացնելու հակահայկական քաղաքականությունը՝ սուլթան Արղույ Համիդ II-ը 1879-1880 թթ. տեղեկացնելով Ռիթլիսի նահանգը՝ դրա համար համապատասխան տարածքներ անջատելով Վանի և Գիարքեքիի նահանգներից: 1880-ական թվականներին նա էրզրումի վիլայեթը, որն ամենամեծն էր հայկական վարչական միավորների շարքում, բաժանեց չորս գավառների՝ էրզրումի, Վանի, Մուշի և Հաքյարիի, իսկ մի փոքրանց վերացրեց Մուշի գավառը, որտեղ գերակայում էին հայերը, և կազմեց մի նոր վիլայեթ, Դերսիմի վիլայեթը, որտեղ մեծամասնություն էին կազմում քրդերը և բուրքերը:

Եվ վերջապես 1897 թ. տեղի ունեցավ նոր բաժանում: Կազմավորվեցին էրզրումի, հարքեքիի, Սվազի կամ Սեբաստիայի, Վանի, Ռիթլիսի, Գիարքեքիի և Տրապիզոնի վիլայեթները:

Արևմտյան Հայաստանի վարչատարածքային այս բաժանումն այլևս հիմնական փոփոխության չենթարկվեց մինչև հայերի ցեղասպանությունը և երկրի հայաթափումը:

Այս փուլում հայկական հարցը, քացի վերոնշյալ խնդիրներից, ուներ նաև մեկ այլ կարևոր կողմ, որի լուսաբանությամբ միայն հնարավոր է ամբողջական պատկերացում կազմել նրա էության և քնույթի մասին: Խոսքը արևմտահայության իրավական և քաղաքական վիճակի մասին է:

Հայերը, ինչպես կայսրության մյուս քոլոր քրիստոնեա ժողովուրդները՝ ասորիները, քուլդարները, հույները, սնրքերը, ռոմիները և այլն, գտնվում էին իրավագուրկ վիճակում: Նրանք համարվում էին ռայյա՝ հոտ, ըստ էության ճորտական վիճակում գտնվող ոչ լիարժեք, բուրքերի հետ համեմատած՝ երկրորդ կարգի ժողովուրդներ: Նման ծանր վիճակում էին գտնվում նաև ոչ բուրք մահմեդական մյուս ժողովուրդները, մասնավորապես արաբները:

Օսմանյան կայսրությունում չկար սահմանադրություն, երկրում տիրում էր սուլթանի՝ փառլիչանի կամքը, իսկ տեղերում տեր ու տնօրեն էին վալիները և փաշաները, որոնք հայտնի էին իրենց կամայականություններով: Գործում էին շարիաթի՝ մուսուլմանական իրավունքի, և աղաթի՝ սովորուբային իրավունքի նորմերը, որոնք իրավական առումով չէին պաշտպանում հայերի և մյուս քրիստոնյաների շահերը:

Հագերը, որպես քրիստոնյաներ, զրկված էին զենք կրելու իրավունքից, որը նրանց լրիվ անպաշտպան էր դարձնում զենք կրելու իրավունք ունե-

ցող բուրբերի, քղերի և չերբեզների հարձակումների և ոտնձգությունների դեմ հանդիման: Հայերը չէին կարող դատարանում վկայություն տալ, իրավունք չունեին ձի նստել, քանի որ հեծյալ կառույց էր լինել միայն բուրբը, որին հանդիպելիս հայը, ըստ աղայրի, պարտավոր էր նրան զիջել ճակատագրից: Նման ստորացուցիչ, հայի արժանապատվությունը նսեմացնող ստեմանապիակումները և արգելքները շատ ու շատ էին:

Հայերը չունեին գույքի և անձի ապահովություն և անձնունխելիություն: Գործող օրենքները, նորմերը և սովորույթները կրակոց նման նրաչխիքներ չէին տալիս: Անպաշտպանվածության զգացումը մշտապես հետապնդում էր հային և նրա ու նրա ընտանիքի կյանքը վերածում մղձավանջի:

Կար նաև կրոնի հարցը: Օսմանյան կայսրությունում սովորական երևույթ էր քրիստոնյա հայերի կրոնական զգացմունքների ոտնահարումը: Կրոնական հարձականքները, քոնի բուրբացման իշխանությունների քաղաքականությունը, միաշյուսված հայերի ծանր, ետյնիսկ կարելի է ասել անելանելի սոցիալ-տնտեսական վիճակի հետ, շատ հաճախ է տեսիլում էին հայերին դավանափոխ լինել և ընդունել իսլամը: Ճիշտ է, տեսիլում էին հայերին դավանափոխ լինել և ընդունել իսլամը: Ճիշտ է, հայերի մոտ զանգվածային քնույթ չկրնց, ինչպես մյուս քրիստոնյա դավանափոխների, օրինակ՝ վրացիների մոտ, սակայն, այդուհանդերձ, դրա վտանգը մշտապես կախված էր հայերի գլխին:

Հտնանման վիճակում էին գտնվում Օսմանյան կայսրության տարածքում բնակվող, առանց բացառության, նաև մյուս բոլոր քրիստոնյա ժողովուրդները:

Ահա թե ինչու պատմագիտական գրականության մեջ (Յուսուֆ Իբրահիմ Յագրեկ, Խուսայ Հասան Հաֆիզ, Մարվան ալ-Մուրավար և ուրիշներ) ընդունված է Օսմանյան կայսրությունը քնուրազորել որպես ժողովուրդների բանտ⁷¹:

Բանտում գտնվող ժողովուրդները փորձեր էին անում ինչ-որ չափով շտկել դրությունը և քարելավել իրենց վիճակը: Այդ փորձերը հասկանալի անկախապես XIX դարի սկզբներին, երբ ուժեղացավ ոչ թուրք ենթակա ժողովուրդների, այդ թվում և հայերի ազգային ինքնագիտակցությունը: Նրանց ընդվզումներն ընդդեմ իրավական անարխիայի և կամայականությունների շատ հաճախ վերածվում էին զինված պայքարի:

71 Ն. Գոլմանճիսյան, Գաղտնի գեղատարածությունը արաբական պատմագիտության ցնամական լույսի ներքո, Երևան, 2004, էջ 65:

XIX դարի 20-ական թվականներին ապստամբեցին հույները, որոնց հաջողվեց ի վերջո թորափել օսմանյան լուծը և 1830 թվականին դառնալ անկախ պետություն:

Դրան հաջորդեց 1831-1841 թթ. եգիպտական ձգնաձամը, երբ եգիպտոսի կառավարիչ Մուհամմադ Ալին զինված պայքար սկսեց թուրքական սուլթան Մահմուդ II-ի դեմ: Լրա բանակները մի շարք փայլուն հաղթանակներ տարան թուրքական զորքերի նկատմամբ: Մուհամմադ Ալին մոտ էր վերջնական հաղթանակին, միայն Ռուսաստանի և եվրոպական տերությունների միջամտությունը փրկեց Ստամբուլը վերջնական պարտությունից:

1862 թ. ապստամբեցին Ջեյթունի հայերը: Նրանք բազմաթիվ դիմազրակեցին թուրքական կանոնավոր բանակի զորամիավորումների հարձակումները և կաշոտացան ստիպել հակառակորդին հարգել իրենց իրավունքները և ազգային արժանապատվությունը:

Ուժեղ խմորումներ և հակաթուրքական ելույթներ էին տեղի ունենում կայսրության համարյա թուր շրջաններում:

Այս թուրք վերլուծում էր այն մասին, որ Օսմանյան կայսրությունը, որը տիպաբանորեն պատկանում էր ռազմաֆեոդալական կայսրությունների կատեգորիային, խորը համակարգային ձգնաձամ էր սուլթան, որը ներառել էր պնտական, քաղաքական, իրավական, սոցիալական, տնտեսական, ազգամիջյան, կրոնական, հոգևոր-մշակութային ոլորտները:

Օսմանյան կառավարող շրջանները, հասկանալով, որ կայսրության գոյությանը, նրա անբողջականությանը յուր զ զվտանգ է ապստում, ձգտելով ուղիներ փնտրել՝ հաղթահարելու կայսրության հետամուտությունը, դիմեցին որոշ սահմանափակ քնույթի ռեֆորմներ կիրառելու քաղաքականությանը: 1839 թ. Գյուլիանի պայտում հռչակված սուլթանական հրովարտակով՝ Հաստը շեքիֆով, դրվեց Օսմանյան կայսրությունում բարեփոխումների իրականացման սկիզբը, որը պատմության մեջ հայտնի է Թանզիմատ հորջորջումով: Նա հռչակում էր կայսրության թուր հզատակների իրավունքների հավասարություն, խոստանում՝ անկախ երանց կրոնական պատկանելությունից, գույքի և անձի անձեռնմխելիության, հարկերի, ֆինանսների, դատական գործերի կարգավորում և այլն:

Սակայն անգամ այս սահմանափակ քնույթի ռեֆորմները հանդիպեցին Օսմանյան կայսրության հողատերերի, տեղական իշխանավորների, զինվորականության, կրոնական վերնախավի և այլ պահպանողական ուժերի դիմադրությանը և այդպես էլ կրանքի չկոչվեցին: Նույն

բախտին արժանացան և քրդի վրա մնացին 1856 թվականին՝ Թանգի-մաթի երկրորդ փուլում ընդունված որոշումները:

Արդյունքում՝ հայ ժողովրդի և կայսրության մյուս, հատկապես քրիստոնյա ժողովուրդների իրավաբարաբարական վիճակի և սոցիալ-տնտեսական դրության մեջ որևէ փոփոխություն տեղի չուենցավ: Ռեֆորմների ձախողումը ծանր հարված էր հայ և կայսրության քոյր ժողովուրդների՝ քրիստոնյա թե՛ մահմեդական, ապաստներին:

3. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ ԵՎ ՆՐԱ ՉԱՐԳԱՑՄԱՆ ՓՈՒՆԵՐԸ

Օսմանյան կայսրությունը բազմազգ պետություն էր, որտեղ թուրքների հետ բնակվում էին արաբները, ասորիները, ալբանացիները, քուրդարները, քոսիացիները, հայերը, հրեաները, հույները, սերբերը, ռուսիացիները, քրդերը, չերքեզները և այլ ազգություններ: Թվաբանակով ամենաշատը արաբներն էին, իսկ թուրքերը կազմում էին փոքրամասնություն: Չնայած այդ հանգամանքին՝ ամբողջ քաղաքական, ռազմական և հոգևոր իշխանությունը պատկանում էր թուրքերին և ծառայում միայն ու միայն նրանց շահերին: Նման պայմաններում թուրքերը կարող էին իշխանությունը պահպանել միայն քուտությամբ: Եվ պատահականություն չէր, որ ջարդերի քաղաքականությունը, որը մեծ ծավալների ընդունեց հատկապես XIX դարում և քարձրացվեց պետական քաղաքականության մակարդակի, հանդիսանում էր Օսմանյան կայսրության ներքաղաքական և ազգային կյանքի ամենաբնորոշ գիծը և ազգային հարցի լուծման գլխավոր զենքը: Ուստի Օսմանյան կայսրության XIX դարի և XX դարի սկզբների պատմությունը մեզ ներկայանում է արաբների, ասորիների, հայերի, հույների, քուրդարների և կայսրության մյուս ոչ թուրք ժողովուրդների կոտորածների, հալածանքների և արժանապատվության ոտնահարման մի անվերջանալի շարան:

Այդ շրջանում Օսմանյան կայսրությունում տեղի են ունեցել մոտ երեսուն խոշոր ազգային ջարդեր, ոչ թուրք ժողովուրդների զանգվածային կոտորածներ: Դրանց մեջ իրենց դաժանությամբ և աղյուսահեղությանը առանձնանում են հույների 1821 թ. կոտորածները կայսրության մայրաքաղաք Ստամբուլում, թուրքական իշխանությունների կողմից հրահրված միջաբարական քախտանքները Սիրիայում և Լիբանանում 1845 և 1858-1861 թթ., որի ընթացքում հիմնավոր եղան 300 գյուղ, հարյուրավոր եկեղեցիներ և մզկիթներ, զոհվեցին տասնյակ հազարավոր մարդիկ, 1860-1870-ական թվականների այրուճալի իրադարձությունները

հայկական Ջեյթունում, 1875–1876 թթ. քուղարների և բազմաշյան այլ ժողովուրդների կոտորածները, 1894–1896 թթ. հայկական կոտորածները Ստամբուլում, Սասունում, Բիթլիսում, Մուշում և հայկական այլ նահանգներում: Հիշատակության են արժանի հույների 1891 թ. կոտորածները Կրեան կղզում, 1896 թ. մակեդոնացիների զանգվածային կոտորածները Մակեդոնիայում, արաբների ազատատենչ ընդվզումների արյան մեջ խեղդելը Սիրիայի Ջերբլ Դրուզ նահանգում 1886 թ., և Հայերում՝ 1996 թ.: Զարդերի հաղթարշավը շարունակվեց XX դարում, որի առաջին զոհերից եղան արաբները և հայերը: Նկատի ունենք արաբների հակաթուրքական ելույթների ճնշումը Բեկրուփում 1903 թ., հայկական կոտորածները Սասունում և Մուշում 1903–1904 թթ. և այլն, և այլն: Զարդերի վերջին խոշոր ակտը հայոց ցեղասպանությանը նախորդած շրջանում հավանաբար պետք է համարել Ադանայի 1909 թ. կոտորածները, որի ընթացքում զոհվեց մոտ 30 հազար հայ⁷²:

Օսմանյան կայսրությունում, ի պատասխան բուրջական քոնուբյունների, հալածանքների և զանգվածային կոտորածների, «Ալարական հարցի», «Հունական հարցի», «Ասորական հարցի», «Բուլղարական հարցի», «Գրեկական հարցի» կողքին ձևավորվել էր նաև «Հայկական հարցը», որը վիզայություն էր այն քանի, որ չնայած ամենադաժան քոնուբյուններին, օսմանյան կառավարողներն ի վիճակի չէին լուծելու ազգային հարցը: Դրանցից յուրաքանչյուրը, ընդհանրությունների հետ միասին, ուներ նաև իր առանձնահատկությունները:

Հայկական հարցն անցել է զարգացման երեք փուլ:

Առաջին փուլն ընգրկում է XVII դարից՝ 1639 թ. Կասրե Շիրինի պայմանագրից, մինչև Բեռլինի 1878 թ. կոնգրեսը: Այս փուլում հայկական հարցը ներքին, ներօսմանական հարց էր:

Հայկական հարցի էությունն առաջին փուլում հանգում էր հետևյալին:

Առաջին՝ պահպանել Արևմտյան Հայաստանի տարածքները հայերի տնօրինության տակ, կանխել դրանց բռնագրավումը թուրքերի, քրդերի և չերքեզների կողմից, որը խրախուսվում և հովանավորվում էր օսմանյան կառավարության կողմից: Հայերի ելակետն այս դեպքում այն էր, որ տնրիտորիայի կորուստն անխուսափելիորեն կբերեր հայերի անհետացմանը, քանի որ տնրիտորիան է այն միակ հուսալի հիմքը, որի վրա կարող է զոյություն ունեննեալ տվյալ ժողովուրդը որպես էթնիկական ինքնություն:

72 Գ. Արմոնյան, Զայերի զանգվածային կոտորածները Կիլիկիայում (1909 թ. արտիկ), ելուստ, 2009:

երկրորդ՝ պահպանել Արևմտյան Հայաստանի հայկական էթնիկական-ազգային դիմագիծը, որը պատմական տվյալ ժամանակաշրջանում նշանակում էր, որ հայերը վճռականորեն մերժում էին իրենց հայրենիքում բուրջների, քրդերի և չերքեսների բռնի քնակեցումը և նրա դեմագրաֆիական պատկերն արհեստականորեն և արմատականորեն փոփոխության ենթարկելու օսմանյան իշխանությունների քաղաքականությունը:

Այս երկու առանցքային հարցերն ուղղակի աղերսվում էին հայ ժողովրդի ազգային անվտանգության, գոյատևության և ինքնության ապահովման դժվարագույն խնդրի հետ:

Երրորդ՝ դիմակայել հայերի էթնիկական և կրոնական ձուլման բոլոր քաջահայտ և սքոդված վորձերին, որ դրսևորվում էին Օսմանյան լոր քաջահայտ և սքոդված վորձերին, որ դրսևորվում էին Օսմանյան կայսրությունում իշխանական բոլոր մակարդակներով:

Չորրորդ՝ տրամադրել հայերին մարդկային նվազագույն, տարրական իրավունքներ՝ անձի և գույքի ապահովություն, մարդկային և ազգային արժանապատվության, քնտանիքի և ազգային ավանդություններին և սովորությունների հարգում:

Ինչպես տեսնում ենք, այս փուլում «Հայկական հարց» հասկացության մեջ քաջակալում է վարչատերիտորիալ ինքնակառավարման կամ ինքնավարության որևէ պահանջ, էլ չենք խոսում անկախության պահանջի մասին:

Հայերի պահանջները չպիտար էին: Նրանք զգուշ էին, ուստի և ձգտում էին իրենց պահանջները լուծել գոյություն ունեցող օսմանյան իրողությունների շրջանակներում, առանց որևէ ցնցումների, շատ լավ գիտեցնալով, որ ամեն մի անզգուշ քայլ, ամեն մի անզամ անշյան ցնցում անկանխատեսելի ողորդական հետևանքներ կարող էր ունենալ նրանց համար: Ուստի հայերը նախընտրում էին ապավինել համամարդկային ստորական նորմերին՝ դրանց կիրառման մեջ տեսնելով իրենց անվտանգության և ազգային ինքնության պահպանման զբաղակալը:

Հայկական հարցի երկրորդ փուլը ներառում է 1878 թ. Բեռլինի կոնգրեսից մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմն ընկած ժամանակահատվածը: Այս փուլում հայկական հարցը ներքին հարցից վերածվեց միջազգային հարցի, դարձավ միջազգային դիվանագիտության ընթացիկ մասը: Դրան նախորդեցին մի քանի կարևոր իրադարձություններ, որոնցից երկուսի վրա անհրաժեշտ է կանգ առնել:

1876 թ. օսմանյան սուլթանների գահին նստեց Արղուլ Համիդ II-ը, որը 30 տարուց ավելի, մինչև 1909 թ., երկաթյա ձեռքով կատավարեց կայսրությունը՝ ահ ու սարսափի մեջ պահելով բոլորին՝ քն իր հակառակորդներին և քն իր կողմնակիցներին, քոլոր ժողովուրդներին, աղ բլում և քուրք ժողովրդին: Նրա գահակալության տարիները Օսմանյան կայսրության պատմության մեջ մտել են զուլումի՝ սարսափի և միասնական դիկտատուրայի տարիներ: Նա օսմանյան քաղաքական «կուլտուրայի» մեջ մտցրեց անհասական և գանգվածային սպանությունները՝ որպես կայսրության առջև կանգնած խնդիրների լուծման լավագույն մեթոդ:

Արղուլիամիության երբ քաղաքական «կուլտուրայի» քաղկացուցիչ մասն էին կազմում կայսրության ոչ թուրք ժողովուրդների գանգվածային ջարդերը, որոնց առաջին զոհերից մեկը նրան հայերը: Հայկական կոտորածները, որ կիրառեց Արղուլ Համիդ II-ը, ոչ պատահականությամբ էին և ոչ էլ սուլթանական բնահաճույք: Դա նրա մտա հայեցակարգային բնույթ էր կրում: Հենց նա որդեգրեց «Հայկական հարցի լուծման լավագույն ձևը հայերի ֆիզիկական ոչնչացումն է» քանաձևը, որը նա ձգտում էր անշեղորեն կիրառել:

Մյուս կարևոր իրադարձությունը 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական հերթական պատերազմը և թուրքերի հերթական պարտությունն էր: Ռուսական զորքերը հաղթանակ տարան և Բալկանյան, և Կովկասյան ռազմաճակատներում: Բալկաններում ռուսական զորքերը գրավեցին Բուլղարիան և ընդհուպ մտնեցան Ստամբուլին: Իսկ Կովկասյան ռազմական քառերաբեմում նրանք գրավեցին Արդահանը, Բալազոնը, Ալաշկերտը, Կարսը և Էրզրումը, այսինքն՝ Արևմտյան Հայաստանի զգալի մասը, ինչպես նաև Բաթումը:

Թուրքերը ստիպված էին դադարեցնել պատերազմական գործողությունները և հաշտություն խնդրել: Հաշտության պայմանագիրը Ռուսաստանի և Օսմանյան կայսրության միջև ստորագրվեց 1878 թ. մարտի 3-ին Ստամբուլի մերձակա Սան Ստեֆանո վայրում⁷³: Նա ամրագրեց ռուսական զենքի հաղթանակները:

Սան Ստեֆանոյի պայմանագրում մտցվեց հատուկ՝ 16-րդ հոդվածը, Արևմտյան Հայաստանում ռեֆորմներ կիրառելու մասին: Այնտեղ ասված էր. «Նկատի ունենալով այն, որ ռուսական զորքերի դուրս քն-

73 Պայտանը միջազգային դիմանազիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության զարգացմանը (1828-1923), եղևան, 1972, էջ 83-106:

րումը նրանց կողմից գրավված Հայաստանի՝ Թուրքիային վերադարձ-
վելիք վայրերից կարող է այնտեղ առիթ տալ բախումների և բարդու-
բյունների, որոնք նրկու պետությունների բարի հարաբերությունների
վրա կունենան վնասակար ազդեցություն, Բարձր դուռը պարտավոր-
վում է անհապաղ կենսագործել հայաբնակ մարզերի տեղական կարիք-
ներից հարուցվող բարելավումներ և բարենորոգումներ, և զերծ պահել
հայերի անվտանգությունը քրդերից և չերքեզներից»⁷⁴։

Կողմերը համաձայնվեցին, որ Ասիական Թուրքիայում, այսինքն՝
Արևմտյան Հայաստանում, ռուսական զորքերը կմնան վեց ամիս ժամա-
նակով, որի ընթացքում պետք է կենսագործվեն բարենորոգումները։

Սան Ստեփանոյի պայմանագրով սուլթանը և օսմանյան կառավա-
րությունը փաստորեն ընդունում էին, որ հայերը գտնվում էին անասելի
ծանր վիճակում, նրանք անապաշտպան էին և անապահով, և ճանաչում
էին քրդերի ու չերքեզների քաջասական դժբախտաբախությունն այդ
հարցում։ Նրանք պաշտոնապես պարտավորվում էին շտկել դրությունը
և տանձել քրդերի և չերքեզների խղճությունները։

Սան Ստեփանոյի պայմանագիրը ռուսական դիվանագիտության
հաղթանակն էր, որը խիստ անհանգստացրեց եվրոպական մրցակից
պետություններին, որոնք վախենում էին, որ Օսմանյան կայսրությունը
կընկնի լիակատար կախման մեջ Ռուսաստանից, և Արևելյան հարցում
գոյություն ունեցող ստրատեգիական հավասարակշռությունը կփոխվի
հօգուտ Ռուսական կայսրության։ Իսկ դա հակասում էր նրանց շահե-
րին, և նրանք դա թույլ տալ չէին կարող։

Այդ գործում հասկապան ակտիվ էին Անգլիան և Ավստրո-Հունգա-
րիան, որոնք վայելում էին Գերմանիայի և նրա կանցլեր Բիսմարկի
աջակցությունը։ Այդ ուժերին հաջողվեց հասնել այն քանին, որ հրավիր-
վի հասուկ կոնգրես՝ վերանայելու Սան Ստեփանոյի պայմանագիրը։

Կոնգրեսը բացվեց Բեռլինում 1878 թ. հունիսի 13-ին և տևեց մինչև
հուլիսի 13-ը։ Նրա նախագահն էր Բիսմարկը։ Կոնգրեսում Անգլիային
և Ավստրո-Հունգարիային, Գերմանիայի, Ֆրանսիայի և Իտալիայի
աջակցությամբ հաջողվեց վերականգնել Սան Ստեփանոյի որոշումները,
թուլացնել Ռուսաստանի դիրքերը, և, ընդհակառակն, ուժեղացնել
իրենց դիրքերը և ազդեցությունը Օսմանյան կայսրության վրա։

Կոնգրեսի որոշմամբ Ռուսաստանը Թուրքիային վերադարձրեց
Ալաշկերտը՝ իր հովիտով, և Բայազետը (Էրզրումը մինչ այդ էր վերա-

74 Լույս տեղում։

դարձվել: Նրան թողնվեցին միայն Արդահանը, Կարսը, ինչպես նաև Բաքունը:

Բեռլինի տրակտատի⁷⁵ 61-րդ հոդվածն ամբողջությամբ նվիրված էր հայկական հարցին, որը, սակայն, սկզբունքային մի շարք հարցերում տարբերվում էր Սան Ստեֆանոյի 16-րդ հոդվածից, և դա ի վնաս հայերի էր. «Բարձր դուռը հանձն է առնում հայասրեակ վայրերում անհապաղ իրագործել տեղական կարիքներից բխող բարեխաղամաներ և բարեխաղամաններ և ապահովել հայերի անվտանգությունը չեքքեզներից ու քրդերից: Այդ նպատակով ձեռնարկված միջոցառումների մասին Բարձր դուռը պարտավոր է պարբերաբար հաղորդել պետություններին, որոնք պետք է հսկեն դրանց գործադրությունը»⁷⁶:

Եթե Սան Ստեֆանոյի պայմանագրով ռեֆորմները պետք է իրագործվեին Արևմտյան Հայաստանում ռուսական զորքերի ներկայության պայմաններում, որը որոշակի նրաշիխք էր դրանց իրագործման համար, ապա ըստ Բեռլինի տրակտատի՝ ռուսական զորքերը դուրս էին քերվում, և ամեն ինչ թողնվում էր «արյունաբորտ սուլթանի» հայեցողությանը: Նա միայն պարտավորվում էր պարբերաբար նվիրակական պետություններին հաղորդել իր ձեռնարկված քայլերի մասին: Վերջիններս ձեռք էին բերում հսկողական ֆունկցիաներ:

Ձախեշտականն այն էր, որ տերությունները սուլթանին էին հանձնարարում «ապահովել հայերի անվտանգությունը չեքքեզներից ու քրդերից», այն դեպքում, երբ ինքը սուլթանն էր քրդերի և չեքքեզների հակահայկական բոլոր գործողությունների գլխավոր հրահրողը: Դրա լավագույն օրինակն այն է, որ հենց Բեռլինի կոնգրեսից հետո՝ 1891 թ., սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ի հրամանով ստեղծվեց քաջատապան քրդերից կազմված և օսմանյան կառավարության հաշվին պահվող հեծելազոր, որը նրա անունով կոչվեց «Համիդիե»: Նա կազմված էր 30 գեղերից և չէր մտնում օսմանյան քանակի համակարգի մեջ, այլ պահպանվում էր որպես ինքնուրույն ռազմական միավոր՝ տեղակայված հայկական երզնկա քաղաքում: «Համիդիեի» գլխավոր նպատակը կայսրության ողջ տարածքում հայկական ջարդեր կազմակերպելն էր, որը նա «փայլուն» կերպով դրսևորեց հատկապես 1894–1896 թթ. և հետագա հայկական կոտորածների ժամանակ:

75 Նույն տեղում, էջ 83–130:

76 Նույն տեղում:

Հասկանալի է նաև այն, որ Բեռլինի կոնգրեսից հետո Արդու Համիդ II-ի հատուկ հրամանով արգելվեց կայսրության ողջ տարածքում «Էրմենիստան» «Հայաստան» անվան օգտագործումը:

Այլ կերպ ասած՝ Բեռլինի տրակտատով վերացվեց Արևմտյան Հայաստանում ռեֆորմների իրականացման համար Ման Ստեֆանոյի տեղիձած մեխանիզմը և դրա փոխարեն իրական ոչինչ չառաջարկվեց:

Բեռլինի կոնգրեսից հետո սուլթանը և օսմանյան կառավարող վեր-նախառն ավելի ամրապնդվեցին իրենց այն համոզման մեջ, որ հայկական հարցի լուծման լավագույն լուծումը հայերին ոչնչացնելն է: Նրանք այժմ դրա մեջ էին տեսնում կայսրության ներքին գործերին նյութալական պնտությունների միջամտությունից ազատվելու իրական ուղին: Այդ տե-րությունները հայկական հարցը, հայկական շրջաններում բարեփո-խումների հարցը օգտագործում էին որպես պատրվակ Թուրքիայի ներ-քին գործերին միջամտելու համար: Ռուսի անհրաժեշտ էր վերացնել այդ պատրվակը և զրկել տերություններին կայսրությունից զիջումներ կորզելու հնարավորությունից:

XIX դ. վերջին օսմանյան իշխանությունների կազմակերպած հայ-կական ջարդերի գագաթնակետը հանդիսացան 1894-1896 թթ. կոտորածները:

Առաջին հարվածը հասցվեց Սասունին՝ Բիթլիսի վիլայեթի գավառ-ներից մեկին, որը մշտապես աչքի էր ընկնում թուրքական կամայակա-նություններին դիմադրելու իր անկոտրում կամքով: 1894 թ. օգոստոսին Սասունի վրա շարժվեց թուրքական չորրորդ քանակը: Ուժերն անհավա-սար էին և թուրքական կանոնավոր քանակն ի վերջո հաղթեց: Սասունն ավերվեց, կործանվեց 40 գյուղ, սպանվեց 10 հազար մարդ:

Արյունարբու սուլթանի դաժան գործողությունները մեծ վրդովմունք առաջ բերեցին եվրոպական շատ երկրներում: Միջամտեցին Անգլիան, Ֆրանսիան և Ռուսաստանը, սանդովից հատուկ հանձնաժողով հարցը հետաքննելու համար: 1895 թ. մայիսին Ստամբուլում վերոնշյալ երեք հետաքննելու հանձնա- ղեկավարությունները դեսպանները սուլթանին ներկայացրին հայկական վի-պետությունների դեսպանները սուլթանին ներկայացրին հայկական վի-պետություններում ռեֆորմներ կիրառելու առաջարկություններ: Թ-ն սուլթանը լայնքով համարեց իրականացնել հատուկ հանձնաժողովի առաջարկում նախատեսված խտտացավ կիրառել ռեֆորմներ, սակայն իրականում նա ձգձգում էր և չէր ցանկանում որևէ բայի դիմել: Դեռ ավելին՝ նա հար-ձգվում էր և չէր ցանկանում որևէ բայի դիմել: Դեռ ավելին՝ նա հար-ձգվում էր և չէր ցանկանում որևէ բայի դիմել: Դեռ ավելին՝ նա հար-ձգվում էր և չէր ցանկանում որևէ բայի դիմել:

1895 թ. սեպտեմբերին սկսվեցին հայկական ջարդերը մայրաքաղա-քում, սպա նաև Տրապիզոնում, Երզնկայում, Մարաշում, Սևրաստիա-յում, Էրզրումում, Դիարբեքիում, Բայազետում, Խարբերդում և այլ վայ-

ըրերում: Սուլթանական իշխանությունները փորձեցին ջարդեր կազմակերպել նաև Ջեյթունում, սակայն դա նրանց չհաջողվեց, տեղի քնակչությունը նախօրոք անհրաժեշտ կազմակերպչական քայլեր էր ձեռնարկել քուրթական զորքերին դիմադրելու համար:

Կոտորածները նոր թափով վերսկսվեցին 1896 թ.: Նոր զանգվածային ջարդեր տեղի ունեցան Կոստանդնուպոլսում, Ուրֆայում, Շապին-Գարահիսարում, Ամասիայում, Մուշում, Մարզվանում և կայսրության այլ շրջաններում, քաղաքներում և գյուղերում:

1894–1986 թթ. կոտորածների ժամանակ զոհվեց 300 հազար հայ, իսկ 100 հազար հայեր հարկադրված հեռացան հայրենիքից: Դա տուտալ կոտորած էր, որն իր քնույթով գննոցիդային էր:

Օսմանյան կայսրությունը XX դար մտավ որպես կայսրության տարբեր ժողովուրդների զանգվածային ջարդեր կազմակերպող երկիր: Ավելի խորացավ կայսրության համակարգային ճգնաժամը: Սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ը կայսրության քոյր ժողովուրդների աչքում դարձել էր ատելի անձնավորություն, քոյր դժբախտությունների, քոտությունների և հալածանքների խորհրդանիշ: Երկրում ավելի ու ավելի էր հասունանում արյունաբոս սուլթանից ազատվելու զարգափարը, որն իրագործեցին երիտասարդ քուրդները, որոնց հետ մի ժամանակահատված համագործակցում էր Հայ հեղափոխական դաշնակցությունն այն ակնկալիքով, որ Աբդուլ Համիդի տապալումը կարող է զարգացման նոր հեռանկարներ բացել Օսմանյան կայսրության և նրա քոյր ժողովուրդների համար: 1908 թ. հուլիսի 23-ին «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցությունը կատարեց հեղաշրջում: Սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ը գրկվեց իշխանությունից, իսկ 1909 թ. գահընկեց արվեց:

Երիտքուրդներն ասպարեզ իջան XVIII դարի ֆրանսիական հեղափոխության հոչակած «Ազատություն, հավասարություն, եղբայրություն» լոզունգների ներքո: Կայսրության քոյր ժողովուրդները, մահմեդական, քն քրիստոնյա, ցեղությամբ ընդունեցին «կարմիր սուլթանի» տապալումը: Մարդիկ կարծում էին, որ նոր դարաշրջան է սկսվել Օսմանյան կայսրության պատմության մեջ: Դրանց մեջ էին նաև հայերը: Ինչպես վկայում է Մուսա Գրեները, էջֆորիայի մեջ գտնվող «հայերը, քուրդները, հույները գրկախատնվում էին փողոցներում»⁷⁷: Բայց շուտով պարզվեց, որ երիտքուրդները դիմակալորված մոլի նացիոնալիստներ

77 Mousa Prince, *Un genocide impuni. L'Armenocide, Heidelberg Press-Lebanon, 1987*, p. 30.

էին: Նրանք կայսրության բոլոր ազգերին ձուլելու և «մաքուր» քուրբական ազգ ստեղծելու գաղափարակիրներ էին, գտնելով, որ հասուն այդ գաղափարի իրագործման չափերը է կանգ ամենէլ ազգերին ֆիզիկապէս վերացնելու առջև:

Հայկական հարցի լուծման երրորդ փուլն ընդգրկում է 1912-1915 թթ. և նրա հիմնական քաղաքականությունը Լեւոնաշիրանյանի մութաաֆիստիայան օրինակով համաեման մի լուծում տալ հայկական հարցին: Մենք դրան ամփոփ հանգամանորեն կանդրադառնանք սույն աշխատության հաջորդ գլխում, որտեղ հասուկ քննարկման առարկա են դառնում հայկական հարցի լուծման տարրեր մոդելները:

4. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ԼՈՒԾՄԱՆ ԱՌԱՋԱՐԿՎՈՂ ՀՆԱՐԱՎՈՐ ՄՈՂԵԼՆԵՐԸ

Այժմ հարկ է անդրադառնալ երկրորդ փուլում Հայկական հարցի լուծման հնարավոր տարբերակներին, որոնք առաջ էին քաշվել և շրջաևառության մեջ դրվել տարբեր պետությունների և քաղաքական ուժերի կողմից 1878-1914 թթ.:

1. Բարենտրոգումների մոդելը: Հայկական հարցի ամենատարածված մոդելը «բարենտրոգումների» մոդելն էր, որը պաշտոնապէս առաջ քաշվեց Ման Ստեֆանոյի պայմանագրով և Բեռլինի կոնգրեսում ընդունված տրակտատով, և այնուհետև շարունակաբար, տարբեր առիթներով, կրկնվում էր գանազան մոդիֆիկացիաներով: Նախատեսվում էր քարենտրոգումներն իրականացնել վեց վիլայեթներում, որոնք համարվում էին հայկական՝ Էրզրումի, Կարբոնդի, Սվազի (Սեբաստիայի), Բիթլիսի, Վանի և Դիարբեքիի և կամ յոթ վիլայեթներում, այդ վեցին ավելացրած յոթերորդը՝ Տրապիզոնի վիլայեթը:

Այդ մոդելի առաջադրումն ինքնին խտտովանություն էր սուլթանի կողմից այն մասին, որ Օսմանյան կայսրությունում հայերի վիճակն իրոք ծանր էր և գոյություն ուներ հայկական հարց, որը լուծում էր պահանջում: Նշված մոդելը ձևականորեն ընդունելի էր հայկական հարցի հանջում: Նշված մոդելը ձևականորեն ընդունելի էր հայկական հարցի մեջ ընդգրկված բոլոր երեք կողմերի համար՝ ա) արևմտահայության, բ) եվրոպական պետությունների՝ Անգլիայի, Ավստրո-Հունգարիայի, Գերմանիայի, Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի, գ) Օսմանյան կայսրության: Նա մշտապէս եկատի էր անում որոշակի տարածք և, ըստ էության, ընդգրկում էր Արևմտյան Հայաստանի հիմնական շրջանները:

Քարենորոգումների մոդելի մասին քավականին հանգամանորեն խոսվեց Սան Ստեֆանոյի ռուս-թուրքական, Քնդիեի միջազգային տրակտատի համապատասխան հոդվածները և դրույթները ընթարկելիս: Ռուսի կրկնողությունից խուսափելու նպատակով անհրաժեշտ չենք համարում նորից նրանց անդրադառնալ: Այստեղ նպատակահարմար ենք գտնում նշել, որ քարենորոգումների մոդելն այնպես, ինչպես ներկայացվում էր, ուներ նաև մի շարք էական թեղումներ, հատկապես կատարման և իրագործման մեխանիզմի առումներով: Եւ այդպես էլ չունեցավ իրական և ազդեցիկ լծակներ, որը քարենորոգումների վերաբերյալ ընդունված և միջազգային փաստաթղթերում ամրագրված թաղմաթիվ որոշումների իրականացումը դարձնել պարտադիր, անկասելի և անշրջելի: Եվրոպական պետությունները քավարարվում էին ընդունված որոշումներով և լույ գանազան հայտարարություններով, և հարկ չէին համարում իրենց իսկ ձևակերպումներով ընդունված որոշումների իրագործման համար դիմել գործնական և արդյունավետ քայլերի:

Իսկ ինչ վերաբերում էր Թուրքիային, ապա նրա կառավարողները այս հարցում մշտապես վարել են երկդիմի քաղաքականություն: Նրանք մի կողմից հրապարակայնորեն ընդունում էին հայկական շրջաններում քարենփոխումների անհրաժեշտությունը և իրենց ստորագրությունը դնում միջազգային համապատասխան փաստաթղթերի տակ, իսկ մյուս կողմից՝ մեծ եռանդով և արտակարգ ջանասիրությամբ իրագործում հայկական ջարդեր:

Արդյունքն նշավ այն, որ գործեց ոչ թե քարենորոգումների, այլ հայերի զանգվածային կոտորածների մոդելը:

II. Լամարքազիայի՝ ապակենտրոնացման մոդելը: Հայկական հարցի լուծման մեկ այլ տարրերակ էր հանդիսանում Օսմանյան կայսրության ապակենտրոնացման մոդելը, որն առանձնապես մեծ տարածում գտավ 1908 թ. երիտթուրքական հեղաշրջումից հետո: Եւ իր ջերմ կողմնակիցներն ունեցավ կայսրության համարյա քոյր ժողովուրդների, անգամ քուրքերի առանձին ազգային-քաղաքական գործիչների մոտ⁷⁸:

Այդ սկզբունքի ջերմ կողմնակից էր հանդիսանում սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ի զարմիկը՝ քրոջորդին՝ իշխան Սարահեդդինը: Եւ մտահոգ էր Օսմանյան կայսրության հետամնացությունը հաղթահարելու և այն առաջադեմ ու զարգացած պետության վերածելու մտքով: Նրա կարծի-

78 Այդ մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Կ. Գովհաննիսյան, Արսրական երկրների պատմություն, հ. II, Օսմանյան տիրապետության շրջան, 1516-1918 թթ., էջ 477-486:

եչում եան Մուսա Պրենսը: Նա վկայաւորում է հայ մեծանուն գրող և օսմանյան պաշտամունտի անդամ Գրիգոր Ջոհրապին, ինչպես նաև Դաշնակցություն կուսակցության ղեկավարությանը՝ ընդօժեյով, որ «Նրանք Ջոհրապը և «Դաշնակ» կուսակցությունը, երազում էին մի պետության մասին, որտեղ ազգային տարրերությունները կիոխարինվին վարչական ինքնավարությունով միայն»⁸²: Այդ ուղիով, շարունակում է Մուսա Պրենսը, «Հայերն ուզում էին զարգացնել իրենց ինտելեկտուալ և տնտեսական կյանքը»⁸³:

Արաքական փաստաթղթերը վկայում են, որ Լամարքազիայի ղեկավարությունը համագործակցում էր հայերի հետ, նրանք պարբերաբար խորհրդակցում էին և համաձայնեցնում իրենց դիրքորոշումները՝ ելակետ ունենալով Օսմանյան կայսրության ապակենտրոնացման սկզբունքը: Դրա լավագույն դրսևորումը եղավ Արաքական Առաջին կոնգրեսի գումարումը 1913 թ. հունիսի 18–23–ը Փարիզում: Կոնգրեսին արաքական տարրեր ներկերերի ներկայացուցիչների հետ մասնակցում էր մեկ հայ՝ որպես հայության ներկայացուցիչ: Կոնգրեսի նախագահն էր արաքական ականավոր ազգային քաղաքական գործիչ Համիդ ալ-Ջահրավին, որը մի շարք այլ արաքական ազգային առաջնորդների հետ միասին 1915–1916 թթ. կախաղան քարձրացվեցին Ջենալ փաշայի հրամանով:

Կոնգրեսում հայության ներկակայացուցիչը հայ ժողովրդի անուկնից լիակատար աշակցություն հայտնեց արաքներին և նրանց կողմից առաջադրված ապակենտրոնացման մոդելին: Կոնգրեսն իր հերթին անդրադարձավ հայերի ծանր վիճակին կայսրությունում և հայերի ազգային պահանջներին: Հանդես գալով այդ հարցի վերաբերյալ՝ կոնգրեսի նախագահ Համիդ Ջահրավին հայտարարեց հետևյալը. «Մեր հայ նղրայրների դրությունը նման է մեր դրությանը: Նրանք այնպիսի մարդիկ են, ինչպես մենք, նրանք մտածում են այնպես, ինչպես մենք ենք մտածում, նրանք պահանջում են այն, ինչ մենք ենք պահանջում: Եվ մենք հաջողություն ենք ցանկանում ինչպես մեզ, այնպես էլ նրանց: Մենք միասնական ենք Օսմանյան կայսրության միասնականության հարցում»⁸⁴:

82 Moussa Prince, L'Armenocide, p. 31.

83 Լույն տեղում:

84 «Կուսա՞նկ ալ–ճո՞քամար ալ–արաքի ալ–ավալ, 1913» — «Արաքական Առաջին կոնգրեսի փաստաթղթերը, 1913», Քեյրուք, 1985, էջ 117, արաքերեն:

րի և դատալիքների նշանակումը, տեղական ոստիկանության ստեղծումը և այլն⁸⁶։

Լեոնայիրանանի առաջին մուքասառիֆ եվրոպական պետությունների ներկայացմամբ օսմանյան սուլթանը նշանակեց հայազգի Արթին Կարապետ Դատոյանը։

Համանման սկզբունք կիրառվեց, որոշ փոփոխություններով, 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո նաև Բուլղարիայի հարցում, երբ Բեռլինի տրակտատով Բուլղարիան բաժանվեց երկու մասի։ Բուլղարիան նույնպես ունեցավ իր օրգանական առատուտը՝ նրան տրվեց Սահմանադրություն ունենալու իրավունք։

Այսպիսին էր լիբանանյան մոդելի քաղաքական և իրավական քվանտալությունը, որը սկզբունքորեն ընդունելի դարձավ օսմանյան սուլթանի և եվրոպական առաջատար պետությունների համար և կիրառություն գտավ Օսմանյան կայսրության արաբական և քաղկանյան տիրույթներում։

Այս մոդելն ընդունելի էր արևմտահայերի համար։

Հայերը ցանկացել էին լիբանանյան մոդելը Արևմտյան Հայաստանում կիրառելի դարձնել դեռևս 1878 թ. Բեռլինի կոնգրեսի ժամանակ։ Սակայն կոնգրեսին մասնակից պետությունները հրաժարվեցին թույլատրել հայկական պատվիրակությանը մասնակցել կոնգրեսի աշխատանքներին և նրան ներկայացնել հայերի առաջարկությունը։ Չնայած այդ հանգամանքին՝ այդ հարցն օրակարգից չհանվեց և հայերը ժամանակ առ ժամանակ քարճրացնում էին այդ հարցը։ Որպես օրինակ պետք է նշել Հայոց կաթողիկոս Գևորգ Հինգերորդի ուղերձը Լոնդոնում գումարված եվրոպական կոնֆերանսին մասնակից ներկենրին⁸⁷։ Այնուայս է, որ լիբանանյան մոդելը լավագույնս էր, որ երբևիցե ներկայացված է եղել Հայկական հարցը լուծելու համար։

Արևմտահայերը դեմ չէին, եթե իրենց տրվեր նույն սկզբունքների վրա խառնախմբված վարչական ինքնավարություն։ Այդ հարցը ընտարկման առարկա դարձավ 1912-1914 թթ.։ Դա կատարված էր այն նոր քարենպաստ իրադրության հետ, որ ստեղծվել էր 1912-1913 թթ. քաղկանյան պաշտնազմներից և Թուրքիայի պարտություններից հետո։

86 Николай Оганесян, Арабская историография по новой истории Армении, в кн. Новая история Армении в трудах современных зарубежных авторов, Ереван, 1993, с. 118-119.

87 Աւանճ ալ-Ֆուրք, էջեր հայ ազգի պատմությունից, էջ 191։

եր օմանյան կառավարությունը նվրուպական մեծ պետությունների երաշխավորությամբ:

Ընդհանուր տեսույժ, լինելով տվյալ գոտու կառավարիչը, առանում էր գործադիր իշխանությունն իրականացնելու որոշակի լիազորություններ:

Տնդական խորհուրդների անդամներն ընտրվելու էին քրիստոնյաների և մահմեդականների միջև քվական հավասարության պահպանման սկզբունքով: Այդ նույն սկզբունքով էին նշանակվելու նաև պաշտոնյաները:

Այս համաձայնագիրը, չնայած մի շարք կարևոր հարցներում մի քայլ հեռ էր՝ համեմատած ռուսական սկզբնական ետխազծի հետ, այնուամենայնիվ, ևս ընդունելի էր հայերի համար:

Թուրքական կառավարությունը նվրուպական տերությունների համաձայնությամբ Առաջին գոտու Ընդհանուր տեսուչ նշանակեց Նորվեգիայի քաղաքացի Հոֆին, իսկ երկրորդ գոտու Ընդհանուր տեսուչ՝ Հոլանդիայի քաղաքացի Վեստենենկին: Սակայն երկուսն էլ չհասցրեցին անցնել իրենց պարտականությունների կատարմանը: Շուտով սկսվեց Առաջին համաշխարհային պատերազմը, և Թուրքիան՝ մի կողմից, և Ռուսաստանը, Անգլիան և Ֆրանսիան՝ մյուս կողմից, հայտնվեցին հակադիր բռնամական խմբավորումներում: Օգտվելով դրանից՝ Թուրքիան չնդլալ հայտարարեց հայկական քարենորոգումների վերաբերյալ 1914 թ. հունվարյան ռուս-թուրքական համաձայնագիրը:

Անկոփելով կարող ենք ասել, որ արևմտահայությունը ձգտել է իր հարցը լուծել Օմանյան կայսրության շրջանակներում և պաշտոնապես երբեք չի դրնել նրանից անջատվելու և անկախ պետություն ստեղծելու հարցը: Նրա համար ընդունելի նն եղել ն քարենորոգումների, ն ապակենորոնացման և Լեռնալիքանեանի ինքնավար ստատուտի մոդելները:

Դժբախտաբար, զանազան հանգամանքների թերումով, այդ տարբերակներից և ոչ մեկը հնարավոր չնդավ կենսագործել: Գործադրվեց միայն մի տարբերակ՝ զանգվածային կոտորածների տարրերակը:

Եվ ջարդերի ղողանջների ներքո Հայկական հարցը մտավ իր զարգացման երրորդ և ամենաողորմագական փուլը՝ Ճնդատպանության փուլը:

5. ԱՐՄԵՆՈՑԻԴԻ՝ ՀԱՅԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՐԱԿԱՆԱԳՈՒՄԸ ՈՐՊԵՍ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ «ԼՈՒԾՄԱՆ» ՕՍՄԱՆՅԱՆ ՄՈՂԵԼ

1914 թ. օգոստոսի 1-ին սկսվեց Առաջին համաշխարհային պատերազմը, որը տևեց չորս տարի: Նրանում ներգրավվեց 33 պետություն,

ասկայն հիմնական դերակատարները XIX դ. վերջին — XX դ. սկզբին ձևավորված երկու միական թշնամի ռազմաքաղաքական բլոկներն էին՝ Առաջադեմ, որի կորիզը կազմում էին Անգլիան, Ֆրանսիան և Ռուսաստանը, և Կենտրոնական պետությունները՝ Գերմանիան, Ավստրո-Հունգարիան և Իտալիան, որին այնուհետև միացավ Թուրքիան։ Պատերազմի մեջ ներգաշվեց երկրագնդի քնակչության 75%-ը՝ 1,5 մլրդ մարդ, զորակոչվեց 74 մլն մարդ։ Ռազմական գործողությունների տարրերը բառերաբաններում զոհվեց 10 մլն և վիրավորվեց 20 մլն մարդ։

Օսմանյան կայսրությունը, որը կատախարում էր երիտասրդական եռասպետությունը՝ տրիումվիրատը, քաղկացած ներքին գործերի նախարար Թալեաթից, զինվորական նախարար Էնվերից և ռազմածովային նախարար, ծովակալ Ջեմալից, պաշտոնազեա պատերազմի մեջ մտավ 1914 թ. հոկտեմբերի 29-ին։

Առաջին համաշխարհային պատերազմը մեծագույն ողբերգություն էր մարդկության պատմության մեջ, որից անմասն չմնաց նաև հայ ժո-ղովուրդը։ Հենց Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում իրագործվեց XX դարի առաջին ցեղասպանությունը՝ Արմենոցիդը։

Որոնք էին 1915 թ. հայոց ցեղասպանության՝ Արմենոցիդի պատճառները և նրա իրագործմանը նպաստած պայմանները։

1915 թ. ցեղասպանությունը բնավ էլ պատահական կամ անակնկալ չէր։ Նա տրամաբանորեն բխում էր նախորդ տասնամյակների, կյն ոչ հաղյուրամյակների ընթացքում թուրքական սուլթանների, ապա նաև երիտասրդների դաժան, ազգայնամոլական և ջարդարարական քաղաքականությունից, որ նրանք վարում էին կայսրության ոչ բարձր ժողովրդների, այդ թվում և հայերի նկատմամբ։ Դա ոչ թե անհատների քաղաքականությունն էր, այլ պաշտոնական պետական քաղաքականություն։ Օսմանյան կայսրությունը, ժողովուրդների այդ անախոր քանոց, ապրում էր խոր ճգնաժամ և վաղուց սկսվել էր նրա նեխման պրոցեսը, որը, ինչպես նշում է նզիախտաջի ժամանակակից հայտնի մտածող և պատմա-հայտնի մտածող պրոֆեսոր Մուհամմադ Շակիկ Նարբալը «պատմաառարանված էր բան, պրոֆեսոր Մուհամմադ Շակիկ Նարբալը «պատմաառարանված էր

պես հանգամանքով, որ նա չէր խարսխվում կրոնական, քաղաքական կամ սոցիալական նոր գաղափարների վրա, այլ հենվում էր պատերազմների և էքսպանսիայի վրա, և դոնեք չէր բացում տարրեր կրոններին և ազգություններին պատկանող իր քաղաքիվ ռալլաների առջև»⁸⁸։

88 Fuad Hasan Hafiz, *History of the Armenian People from the Beginning Up Today*, p. 180.

Օսմանյան կայսրության ղեկավարների մտքով անգամ չէր անցնում թեկուզ ինչ-որ չափով փոխել իր քրիստոնյա հայատակների, ուայյանների՝ ըստ էության ստրուկների կարգավիճակը, նրանց առջև ինչ-որ դուր քացել, նրանց հույսի թեկուզ և ամենափոքր շահեր տալ: Նրանք հավատացած էին, որ ուայյան ուայյա նրել է և ուայյա էլ կմնա: Նման անատոմիա ունեցող պնտությունում ցեղասպանությունը կարող էր լինել միանգամայն թեակնս նրևույթ, որը և պատահեց արևմտահայերի հետ:

Օսմանյան կայսրության մեջ տարիների ընթացքում թուրքերից, քրդերից և չերքեզներից ձևավորվել էր մի սովոր սոցիալական խավ, որը մասնագիտացել էր սպանությունների և կոտորածների մեջ: Դա մասնագիտության պես մի քան էր, որը դարձել էր նրանց գոյության, ապրուստի և անօրինական ճանապարհով հարստություն դիզելու մշտական աղյուր, ինչը, միաժամանակ, նրանց ապահովում էր որոշակի տեղ և դիրք օսմանյան պետական աստիճանակարգում: Հենց այս խավն էլ հանդիսանում էր հայոց ցեղասպանության մեջ ամենաշահագրգիռ սոցիալական խավերից մեկը, որը դարձավ արմենոցիդի իրագործողը:

Օսմանյան կայսրությունում պարբերաբար կիրառվող ատրիների, արարների, քուլդարների, հայերի, հույների, սերբերի և մյուս պալոնների ջարդերը հանգեցրել էին նրան, որ հասարակությունը վարժվել էր ոչ թուրք ժողովուրդների կոտորածներին: Ամենադաժան և արյունալի անհատական սպանությունները և զանգվածային ջարդերն անգամ չէին կարող պատճառ հանդիսանալ թուրքական հասարակության ընդվզման կամ թեկուզ ամենաթույլ թուրքի համար, քանի որ նա վարժեցված էր:

Այսպիսի նրկում և նման պայմաններում հեշտ էր մորիլիզացնել նրանում անկա խավարամոլ և արյունի ծարավ տարատեսակ ուժերին ոչ միայն զանգվածային կոտորածներ և ազգային մաքրագտումներ, այլև ցեղասպանություն կազմակերպելու և իրագործելու համար: Հայերն ընկան այս թափանիլի տակ:

Օսմանյան կայսրության անատոմիայի մասնագիտական ուսումնասիրությունը քերում է այն եզրակացության, որ նա ոճրածին և ցեղասպանածին պնտություն էր և տիպարանորեն պատկանում է «ցեղասպան պնտություն» կատեգորիային:

Ջարդերին և ցեղասպանությանը միտված օսմանյան պետական համակարգը զինված էր համարժեք տեսական հայեցակարգով, որը զաղափարական հիմք ծառայեց հայկական ցեղասպանության նախապատրաստման և իրագործման համար:

Դա ուներ նաև մեկ այլ նպատակ՝ պահպանել Օսմանյան կայսրության ամբողջականությունը և կանխել նրա հետագա տրոհումը:

Թուրքիզմի տեսությունը իր մյուս ծայրով ուղղված էր Օսմանյան կայսրությունից դուրս գտնվող մյուս քոյր թուրքալեզու ժողովուրդներին, որոնք բնակվում էին Կովկասում, Արևմուտքում, Կենտրոնական Ասիայում, Ռուսաստանի մերձօրսթայան և հեռավորարևելյան նահանգներում և այլն: Նրա եզրատակն էր Օսմանյան կայսրության գլխավորությամբ ստեղծել «Մեծ Թուրանական կայսրություն», որն ընդգրկելու էր մի վիթխարի տարածք՝ Փոքր Ասիայի եվրոպական ափերից մինչև Արևմտյան Սիբիր և Հինաստանի սահմանները: Այս ծրագիրը, որի ջատագովները կան նաև ժամանակակից Թուրքիայի քաղաքական որոշ շրջանակներում⁸⁹, հանդիսանում է պանթուրքիզմի կենտրոնակետը: Դրանով էր նաև պայմանավորված այն հանգամանքը, որ Թուրքիան Առաջին համաշխարհային պատերազմի մեջ մտավ Ռուսաստանին թշնամի ռազմաքաղաքական խմբավորման կազմում:

Պանթուրքիզմի այս ծավալապաշտական նկրտումները մեծ վտանգ էին նեկայացնում Ռուսաստանի, Իրանի, Հինաստանի և տարածաշրջանի տարբեր երկրներին ու ժողովուրդներին: Պատերազմի սկզբում Օսմանյան կայսրությունում ստեղծվել էր հեղձուցիչ մթնոլորտ, որը հարազատորեն է նկարագրել Սալեհ Ջաիր ալ-Դինը՝ գրելով, որ «Այդ ժամանակ Օսմանյան կայսրությունում ուժեղանում էին ծայրահեղ պանթուրքական զգացմունքները: Պանթուրանիզմը դարձավ երիտթուրքերի պաշտոնական դոկտրինան: Նեկավարվելով այդ դոկտրինայով՝ նրանք իրենց հաջացքն ուղղեցին արևելք՝ դեպի Կովկաս և Միջին Ասիա: Թուրանական տեսարանները գտնում էին, որ Կովկասից Ռուսաստանին պետք է արտաքսել և այդ հողերը միացնել Թուրքիային, իսկ Սև ծովը պետք է դառնա Թուրքիայի ներքին ծովը»⁹⁰:

Նա մեծ վտանգ էր ներկայացնում նաև հայությանը, որն աշխարհագրական առումով հայտնվել էր պանթուրքիզմի խայճերուկում: Այդ կապակցությամբ երիտթուրքերի ղեկավար գործիչներից մեկը՝ Ալի Իհսանը, նշել է, որ «Եթե հայերը չլինեին, Կովկասը վաղուց գրաված կլի-

89 Graham Fuller, *Turkey Faces East. New Orientations Toward the Middle East and the Old Soviet Union*, RAND, Santa Monica, 1992.

90 Սալեհ Ջաիր ալ-Դին, Օսմանյան կայսրության քաղաքականությունը Արևմտյան Պայաստանում և մեծ տերությունների զիջողությունը Գալիական հարցում, 1994, էջ 23:

նեինք»⁹¹։ Ուրեմն հայությունը դրվել էր նրկերտության ասցւն կամ քնդու-
նել թուրքիզմը, կամ վերանալ պանթուրքիզմի ճանապարհից։

Այսպիսով՝ կարելի է ասել, որ հայերի ցեղասպանությունը լիովին
տեղափոխում էր «մարտը» թուրքական պետություն ասեղծելու, Օսման-
յան կայսրության տերիտորիալ ամբողջականությունը պահպանելու և
թուրանիզմի՝ պանթուրքիզմի նրիտթուրքական ծրագրերի իրականաց-
ման շրջանակների մեջ։ Եվ հայերի ցեղասպանության պատճառները
պետք է փնտրել նաև այստեղ, այսինքն՝ նրիտթուրքերի «տեսական»
հիմնադրույթների և դրա վրա հիմնված քաղաքականության մեջ։

Անհրաժեշտ է անդրադառնալ նաև մեկ այլ գործոնի, որով մեծապես
պայմանավորված էր հայկական ցեղասպանությունը։ Խոսքը, ինչը կա-
րող է անգամ պարսոդոքս քվալ, քաղկանյան ժողովուրդների՝ օսմանյան
լծից ազատագրվելու և անկախություն նվաճելու մասին է։

1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական և 1912-1913 թթ. քաղկանյան
ատաշին պատերազմներից հետո, որոնք ավարտվեցին Թուրքիայի
պարտությանը, վերջինս համարյա ամբողջությամբ կորցրեց իր եվրո-
պական տիրույթները։ Եվրոպայում նրան մնաց միայն մայրաքաղաք
Ստամբուլը և նրան հարող մի ոչ մեծ տարածք։ Դա մեծ հարված և կո-
թուս ունեցավ նրա ղեկավարության ամբողջականության, անգամ գոյու-
թյան գլխին և անհրաժեշտ է բոլոր միջոցներով կանխել կայսրության
կազմում դեռևս գտնվող մյուս ժողովուրդների անկախություն նվաճելու
հնարավորությունը և կայսրության հետագա տրոհման գործընթացը։

Բայց, այդուհանդերձ, քաղկանները կայսրության պերիֆերիան էին,
և նրանց կորուստը դեռևս կայսրության վերացում չէր նշանակում և ան-
միջականորեն չէր սպառնում Թուրքիայի միջուկը հանդիսացող Փոքր
Ասիային։ Այլ բան էր Արևմտյան Հայաստանը, որը մասնագիտական
գրականության մեջ սովորաբար անվանվում է Փոքր Ասիայի սիրտը։
Նրիտթուրքերի ղեկավարությունն ըմբոստում էր, որ Արևմտյան Հայաս-
տանի կորուստը կնշանակի ոչ միայն կայսրության կործանում, այլև
հարցականի տակ կզնի Փոքր Ասիայում պարփակված բուն թուրքական
պետության գոյությունը։

Նրանք միաժամանակ շատ լավ էին գիտակցում, որ իրենց երկար
ժամանակ կամ մշտապես չի հաջողվի խաղալ եվրոպական պետություն-

91 Առյճ տեղում։

ների հակասությունների վրա և կանխել քարեփոխումների իրականացումը հայկական շրջաններում:

Երանց համոզված չէին նաև այն հարցում, քն մի օր հանկարծ չի դրվելու Արևմտյան Հայաստանի անկախության հարցը, թեկուզ և հայերը Թուրքիայից անջատվելու և անկախանալու հարց այդ ժամանակ չէին դնում: Ուստի պետք էր շտապել և օգտվել ճակատագրի կողմից ընձեռված հնարավորություններից և մեկ անգամ ընդմիջո լուծել հայկական հարցն այն տարբերակով, որ 33 տարի շարունակ ապարդյուն փորձում էր լուծել սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ը, այսինքն՝ հայերին Օսմանյան կայսրության ամբողջ տարածքում իսպառ ոչնչացնելու՝ ցեղասպանության ճանապարհով:

Եվ Թուրքիան Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին ձեռնամուխ եղավ կենսագործելու իր այդ դիվային ուժերը:

Այստեղ հարկ է եկառի ունենալ մի հանգամանք ևս: Դա հայերին բռնի կերպով թուրքացնելու երիտուրքերի քաղաքականության ճախողումն էր: Հայերն ամուր կառչած էին իրենց ազգային ինքնությանը, ազգային դարավոր արժեքներին, լեզվին, կրոնին, մշակույթին և ոչ մի կերպ չէին ցանկանում թուրքանալ՝ կամավոր թե բռնի: Եվ երիտուրքական դեկալարությունը վերջնականապես կանգնեց հայերին ցեղասպանության ուղիով ֆիզիկապես վերացնելու տեսակետին:

Այդ քաղաքականությունը հաջողվեց, որովհետև առկա էին քոլոր նախադրյալները՝ բռնությունների, հալածանքների և զանգվածային արյունալի ջարդերի ընդունակ և դրանց իրականացման մեջ հարուստ փորձ կուտակած և հմտացած պետական համակարգ, համապատասխան տնտեսություն (օսմանիզմ, թուրքիզմ, պանթուրքիզմ), համապատասխան միջանկիզմներ և նպատակավոր պայմաններ:

Միս այսպիսին էին ընդհանուր գծերով XX դարի առաջին ցեղասպանության՝ արմենոցիդի նախադրյալները և դրոշաբարձանները:

Սակայն այդ նախադրյալները հավանաբար չէին կարող կենսագործվել, եթե չլիներին միջազգային քարենպաստ պայմաններ, որոնք նրանք նկատ շնորհիվ Առաջին համաշխարհային պատերազմի:

Մինչ այդ Թուրքիան գործ ուներ նվիրույթական մեծ պետությունների հետ, որոնք հայտնի էին նաև «եվրոպական կոնցերն» հորջորջումով: Ի նկատի ունենք Անգլիան, Ալժիրո-Հունգարիան, Գերմանիան, Ռուսաստանը և Ֆրանսիան: Ճիշտ է, նրանց միջև լինում էին լուրջ տարաձայնություններ, որոնցից հաջողությամբ օգտվում էր Թուրքիան, բայց, այդուհանդերձ, նրանք շատ հաճախ նաև միասնականորեն էին պահանջ-

րի սպանությանն իրենց պատմական հայրենիքում՝ Արևմտյան Հայաստանում:

Երիտթուրքերի որոշումը Հայկական հարցը ցեղասպանության ճանաչարհով լուծելու վերաբերյալ վերջնականապես ընդունվեց 1910-ական թվականների սկզբներին, կառավարող երիտթուրքական Միություն և առաջադիմություն կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի մի շարք զաղտնի նիստերի և խորհրդակցությունների ժամանակ:

1911 թ. զուարճված երիտթուրքական կուսակցության հերթական համագումարում շատ հստակ որոշվեց կայսրության ոչ թուրք ժողովուրդների քոնի թուրքացման մասին, որը հավասարապես տարածվում էր կայսրության տարածքում քնակվող հայության վրա: Սամիր Աբրաչն այդ կապակցությամբ գրում է. «1911 թ. Սալոնիկում տեղի ունեցավ «Իր-թիհալ վն Թերակվի» կուսակցության համագումարը, որը զաղտնի որոշում ընդունեց օսմանյան պետության հայերին կոտորելու մասին և այդ որոշումն առաջին քայլն էր Հայկական Մեծ եղեռնի ճանապարհին»⁹²: 1914 թ. ներքին գործերի նախարար Թալեաթի ստորագրությամբ հաստիկ զաղտնի հրահանգներ ուղարկվեցին կայսրության տեղական իշխանության մարմիններին հայերի գլխավին ոչնչացման նախազատրաստական հատուկ միջոցառումների վերաբերյալ: Երիտթուրքերի ղեկավարներից և հայկական ցեղասպանության ամենազխավոր ղեկավարներից մեկը՝ կրթության նախարար դոկտոր Նազիմը, 1914 թ. վերջերին կույք ունենալով կուսակցության զաղտնի նիստերից մեկում, երբ վերջնականապես որոշում ընդունվեց հայերի ցեղասպանության մասին, նշել է. «Հայ ժողովուրդին պետք է ոչնչացնել հիմնովին, որպեսզի ոչ մի հայ չմնա մեր երկրում և մոռացվի այդ անունն իսկ: Այժմ պատերազմ է ընթանում, այդպիսի հարմար առիթ» այլև չի լինելու: Մեծ տերությունների միջամտությունը և համաշխարհային մամուլի արյակոտ քողոքներն աննկատ կմնան, իսկ եթե երանք իմանան, ապա կդրվեն կատարված փաստի առջև, և այդպիսով հարցը կվերանա: Այս անգամ մեր գործողությունները պետք է հայերի ամբողջական ոչնչացման քույք կրեն, անհրաժեշտ է ոչնչացնել քոլորին, մինչև վերջին մարդը... Ես ուզում եմ, որ այս հողի վրա թուրքը և միայն թուրքը սպրի և անքաժանելիորեն տիրապետի: Թող կոչվեն քոլոր ոչ թուրքական տարրերը, ինչ ազգության և կրոնի էլ որ երանք պատկանելիս լինեն»⁹³:

92 Սամիր Աբրաչ, Բայաստան. հող և ժողովուրդ, Փեյքոթ, 1991, էջ 167:

93 Mevian Zade Rifat, Turkiye inkilabının ic yuzu, Halep, 1929, s. 89.

Նույն քանն են հաստատում արաբ այլ հեղինակներ Ֆուադ Հասան Հաֆիզը, Նաիմ ալ-Յաֆին և ուրիշներ: Նաիմ ալ-Յաֆին գրում է, որ երիտթուրքերը «Դաշնակցության 8-րդ համագումարում առաջադրեցին հետևյալ պահանջները.

Հայ ֆիդայիներից կազմել զինված ջոկատներ ոռոսների դեմ կռվելու համար:

Ռուսների դեմ խռովություններ կազմակերպել 'Կովկասում' քորթրքելով ապստամբության կրակը՝ ռուսական քանակը կազմալուծելու և պատակտելու համար: Միավորել հայերի շարքերը արտասահմանում և համագործակցել թուրքերի հետ»⁹⁶:

Համագումարը, ի պատասխան երիտթուրքական ղեկավարության ներկայացրած պահանջների, հայտարարեց, որ պատերազմի դեպքում Օսմանյան կայսրության և ռուսական կայսրության հայերը կհայտնվեն տարբեր ճամբարներում, քանի որ նրանք տարբեր պետությունների հպատակներ են և հավատարիմ են նրանց»⁹⁷: Իսկ ինչ վերաբերում է 'Կովկասում խռովություն բարձրացնելուն, ապա համագումարի ընդունած որոշման մեջ ընդգծվեց, որ «համագումարը չի կարող խոսել Ռուսաստանի հայերի անունից, որոնք հանդիսանում են մեկ այլ պետության հպատակներ»:

Դրա հետ միասին, համագումարը շատ հստակ կերպով իր որոշման մեջ հայտարարեց, որ «Եթե թուրքական կառավարությունը որոշի պատերազմի մեջ մտնել, ապա Թուրքիայի հայերը կկատարեն այն բոլոր պարտականությունները, որ կդրվեն նրանց վրա որպես թուրքական հպատակներ՝ ծառայել հայրենիքին բոլոր ասպարեզներում՝ և քանակում, և երկրի պաշտպանությանը ծառայելու ուղիով, ինչպես կայսրության բոլոր քաղաքացիները»⁹⁸:

Հեջու չէր նման որոշում ընդունելը, քանի որ դա հայերի համար նշանակում էր եղբայրասպան պատերազմ՝ նկատի ունենալով, որ Ռուսաստանի հայերը նույնպես կկատարեին իրենց վրա դրված պարտականությունները:

Սակայն երիտթուրքերի ներկայացուցիչները ղժգոհ մնացին համագումարի ընդունած որոշումներից, քանի որ նա մերժեց ռուսահայերին Ռուսաստանի դեմ հանելու, 'Կովկասում և ռուսական քանակում խռովու-

96 Նաիմ ալ-Յաֆի. Դայերի ցեղասպանությունը և նրա նկատմամբ արաբական հասարակական կարծրի դեբորոշումը. Լաքաբիյա, 1982, էջ 47:

97 Մազման ալ-Մուդալիս. Դայերը պատմությանը ընթացքում, էջ 407:

98 Նույն տեղում:

Քյուններ կազմակերպելու նրիտրութրերի պահանջը: Հնց այդ հանգա-
մանքն նկատի ունենալով՝ չարացած Հաքիր Բեհաեդդինը՝ հայության
ցեղասպանության ամենատակտիկ կազմակերպիչներից և դահիճներից
մեկը, համագումարում չկարողանալով իրեն զսպել, զարացած քաղա-
կանչեց. «Ին դավաճանությունն է»⁹⁹:

Հայկական ցեղասպանությունը կազմակերպված և անողոր կերպով
անցկացնելու համար Միություն և առաջադիմություն կուսակցության
կենտրոնական կոմիտեի որոշմամբ 1914 թ. փետրվարին ատեղծվեց
«Երեքի գործադիր կոմիտեն»՝ կազմված դուտոր Նազիմից, Հաքիր Բե-
հաեդդինից և Միդհաք Շյուքրիից:

Երիտրութրական տրիումվիրատը՝ Թալեաթը, Էնվերը և Ջեմալը, գոր-
ծում էին այս կոմիտեի միջոցով, որի վրա դրված էր Օսմանյան կայսրության
ծում էին այս կոմիտեի միջոցով, որի վրա դրված էր Օսմանյան կայսրության
ամբողջ հայության տեղահանման և ջարդերի կազմակերպման ու իրա-
զործման ողջ պատասխանատվությունը: Կոմիտեն, որ օժտված էր ամենա-
բազմապատասխանությամբ, մանրամասն մշակել էր հայերի տեղահանության
բայ լիազորություններով, մանրամասն մշակել էր հայերի տեղահանության
բայ և ոչնչացման բոլոր տեխնիկական հարցերը՝ նրանց տեղահանման ժամ-
կետներն ըստ շրջանների, տեղահանման ուղիները և վայրերը, նրանց ոչն-
չացման նպատակով նրանց կենտրոնացման վայրերը և այլն:

Երեքի կոմիտեի տրամադրության տակ դրվեց այսպես կոչված
«Թեքթիլաթը մահուտ»՝ «Հատուկ կազմակերպությունը», որը ատեղծ-
վել էր նրիտրութրերի կուսակցության որոշումով, և նրա վրա էր դրված
հայերի ցեղասպանության իրագործման պարտականությունը: Նրա
անմիջական ղեկավարն էր Հաքիր Բեհաեդդինը:

Այսպիսով՝ ամեն ինչ պատրաստ էր սկսելու և իր հաղթական վախ-
ճանին հասցնելու հայերի ցեղասպանությունը՝ առկա էր համապա-
տասխան տեսական հայեցակարգ, ղեկավարության քաղաքական
կամք, մանրամասն մշակված ծրագիր, համապատասխան որոշումներ
ու մեխանիզմ և բարենպաստ միջազգային դրություն:

Երիտրութրերը Արմենոցիդի՝ հայոց ցեղասպանության իրականաց-
մանը ձեռնամուխ նդան 1915 թվականից:

Երբ Թուրքիան մտավ պատերազմի մեջ և հայտարարվեց զորահա-
վար, արևմտահայերը, ինչպես կայսրության մյուս ժողովուրդները, զո-
րակոչվեցին բանակ: Զորակոչվեց մոտ 60 հազար 18-45 տարեկան հայ
տղամարդ¹⁰⁰: Նրանք հիմնականում օգտագործվում էին շինարարական

99 Զուհադ Պասան Չաֆիզ, Պայ ժողովրդի պատմությունը սկզբից մինչև մեր օրերը, էջ
300:

100 Չալկալան հարց, Գանձագիտարան, էջ 308:

աշխատանքների մեջ և քարեխղճորեն կատարում իրենց տրված հանձնարարությունները:

Երիտրոլրջական ղեկավարությունը հայերի ցեղասպանության ծրագրի գործնական կիրառումը սկսեց՝ առաջին հարվածը հասցնելով քանակ գորակոչված հայ զինվորներին: Եվ դա պատահականություն չէր: Նրանք դրանով ձգտում էին հայերին զրկել իրենց պոտենցիալ զինական ուժից:

Թուրքիայի ռազմական նախարար Էնվերի 1915 թ. փետրվարին արձակած հրամանով թուր հայ զինվորներին զինաքանկեցին և, բաժանելով 50-100-ական խմբերի, սպանեցին: Ղրա հետևանքով հայությունը սկզբից ևեք մնաց առանց զինական ուժի, որը կարող էր պաշտպանել հայերին, նրանց տները, ունեցվածքը և քնակավայրերը: Տանը մնացել էին միայն ծերունիները, հիվանդները, կանայք, երեխաները և ղեռահասները:

Երկրորդ ծանր հարվածը հայերին հասցվեց 1915 թ. ապրիլի 24-ին: Այդ օրը Կոստանդուպոլսում ձերբակալվեց և, առանց որևէ պաշտոնական մեղադրանք ներկայացնելու, արքայազն արևմտահայության ընտրանին, այդ թվում բուրբակյան պառլամենտի՝ մեջլիսի հայ անդամներ, գրողներ, փաստաբաններ, ուսուցիչներ, լրագրողներ, քմիչկներ, հասարակական գործիչներ, հոգևորականներ, արվեստի գործիչներ, թվով մոտ 800 մարդ¹⁰¹: Նրանք թուրք ոչնչացվեցին արքայի ճանապարհին կամ արտառվալրում՝ տեղ հասնելուն պես¹⁰²:

Օրագրված կերպով ձերբակալվում և սպանվում էին հայ կուսակցական և քաղաքական գործիչները: Այդ ճակատագրին արժանացան Ջեյթունի հայտնի ղեկավար Լազարեթ Չառուշը, Վանի ականավոր ազգային գործիչ Իշխանը, Ուրֆայի հայության ամբողջ ղեկավարությունը՝ մոտ 100 մարդ: 1915 թ. հունիսին կայսրության մայրաքաղաքի կենտրոնական հրապարակներից մեկում կոփադան հանվեցին Հնչակյան կուսակցության քսան անդամներ՝ կուսակցության ականավոր գործիչ Փարամազի գլխավորությամբ:

Օսմանյան կառավարության կողմից հարվածի ուղղությունը և առաջնայությունը ճիշտ էր ընտրված: Նրա նպատակն էր անմիջապես զլխատել արևմտահայությանը, թողնել նրան առանց զինական ուժի և քաղաքական ու մտավորական ղեկավարության, կազմալուծել և քարո-

101 Լույսն տեղում:

102 Ապրիլի 24-ը հայրազրուցն ամեն տարի նշում է որպես Ղայոց ցեղասպանության հիշատակի օր:

ևուրյուններին այն մասին, որ նրանք պարտավոր են խառնիվ իրագործել օրենքը՝ նախազգուշացնելով, որ մահմեդականները հայերին իրենց տանը քարցնելու դեպքում «կախաղան կհանվեն իրենց տների առջև, իսկ տները՝ կիրկիզվեն»:

**Ներքին գործերի նախարար Թալեաթ փաշայի
ժամկազի հրաման-հեռագրերից մեկի պատճենը**

«...Հայերի քնարհեղան մասին որոշումը փառաբար էր քննարկված, սակայն համա-
մանշանըր հնարավորության չէին օրացնա իրականացնելու այդ սարք մտապո-
րումը: Անդապումս, բանի որ վերաբրված են բոլոր խոչընդոթմնիք, ժամն է հասել
մարտիս մի խոչընդիք այդ վրանագափու օրորիք: Մենք պահանջում ենք այդ
մեթոճածմնիք մեղարմանք ոչ մի փարնեցանք շտուգարիքն ոչևարմնե նրանք լի-
վին վերաբրնե մուրքիայում բուն «հայ» բառը: Արծր ամեն բան որ այդ ժրագրի
իրականացանք հանցմարտիմնի մեք խոչընդիքն մեք խոչընդիքն հաշմանսանքնիքն»:

Նախազգուշացվեցին նաև քուրք զինվորականները և քաղաքացի-
ական պաշտոնյաները, որ նրանք պետք է ամեն ինչ անեն, որ «ոչ մի հայ
զերծ չմնա արտաբարտից»: Այս հրամանը չկատարելու դեպքում,
նրանք, «եթե զինծառայող են, կզրկվեն զինվորական կոչումից և անհա-
պար կկանգնեն դատարանի առջև, իսկ եթե քաղաքացիական ծառա-
յողներ են, ապա անհապար կազատվեն ծառայությունից և կկանգնեն
զինվորական դատարանի առջև»:

1915 թ. մայիս ամսից սկսվեցին հայերի զանգվածային կոտորածները և տեղահանումները Բիթլիսի, Դիարբեքի, Էրզրումի, Խարբերդի, Սեբաստիայի (Սվազի) և Վանի վիլայեթներում, այսինքն՝ թուն Արևմտյան Հայաստանի վեց նահանգներում, ինչպես նաև Տրապիզոնի վիլայեթում:

Բիթլիսի վիլայեթը, որի հայ բնակչության թիվը հասնում էր 210 հազարի, 1915 թ. լրիվ հայաթափ եղավ: Տասնեակ հազարավոր հայեր ոչնչացվեցին հենց տեղում, Բիթլիս քաղաքում, Մուշ, Սասուն և այլ գավառներում, իսկ մնացածները՝ արտոնի ճանապարհին:

1915 թ. հունիսին երիտրուրքերն սկսեցին իրագործել ցեղասպանության ծրագիրը Դիարբեքի վիլայեթում: Նրանք նախ սպանեցին Դիարբեքի քաղաքի բոլոր երեխի հայերին, ազգային, հասարակական և կրոնական գործիչներին: Դրանից հետո նրանք ձեռնամուխ եղան և կրոնական զանգվածային կոտորածին: Նրանց մեծ մասը ոչնչացվեց բնակչության ճանապարհին, մասնավորապես Ռաս ուլ-Ալեի շրջափակում: Դիարբեքի վիլայեթը, մյուս հայկական վիլայեթների նման, լրիվ հայաթափվեց:

Էրզրումի վիլայեթում կոտորածները սկսվեցին 1915 թ. սկզբին, երբ Սարիղամիշի ճակատամարտում պարտություն կրելուց հետո Էնվերը փախավ Էրզրում (Կարին) քաղաք: Հենց այստեղ պարտությունից ստոփանգված և զագագած զինվորական նախարարի հրամանով զինարարի Կարվեցին և ոչնչացվեցին հայ զինվորները, ինչպես նաև թիշկենը: Այնուհետև սկսվեց քաղաքի և վիլայեթի հայ բնակչության արտոնը և գաղթական ոչնչացումը: Թուրքական զորքերը շրջապատում էին հայկական գյուղերը և բնակչությանը թոնի տեղահան անում, իսկ ուլքեր հրակամ էին ենթարկվել այդ հրամանին և լքել իրենց բնակավայրը, նրանց տեղեւանողը սպանում էին:

Էրզրումի բնակչությունը ոչնչացվեց Էրզրում-Դերջան-Երզնկա, Էրզրում-Քաթնդ-Դերջան ուղեգծում, Խարբերդի և Մալաթիայի մերձակայքում և Դեյր ալ-Չիրում, որը դարձավ կապության բոլոր մասնաճյուղերից այստեղ արտաքսված հայերի գերեզմանոց: Էրզրումի քաղաքներից մեկը, որը կազմված էր 18 հազար հայերից, երբ հասավ Հալեք, ներքից մեկը, որը կազմված էր 150 կին և երեխա, մնացածները սպանվեցին կնիկների էր մնացել միայն 150 կին և երեխա, մնացածները սպանվեցին: 1915 կամ սուրից ու հիվանդություններից մահացել էին ճանապարհին: 1915 թ. օգոստոսին Էրզրումում՝ այդ երբեմնի հայաչեն քաղաքում, մնացել էր ք. օգոստոսին Էրզրումում՝ այդ երբեմնի հայաչեն քաղաքում, մնացել էր միայն 50 տուն հայ, բացառապես քարձորակ արհեստավորներ, որոնց

թուրքերը կենդանի էին թողել թուրքական բանակի պահանջները հոգալու համար¹⁰⁵։

Խարբերդի վիլայեթում ցեղասպանության ծրագիրը սկսվեց գործադրվել 1915 թ. հուլիսից։ Սակայն դրան նախորդած ամիսներին թուրքական իշխանություններն արդեն փակել էին հայկական դպրոցները, թալանել հայերին պատկանող գույքը, ձերբակալել քաղաքի և նահանգի երևելի հասարակական գործիչներին և նետել քանտ, որտեղ նրանք ողջակիզվեցին։ Հուլիս ամսին խարբերդի ողջ հայությունը տեղահան արվեց և երկու քարավանով արքարվեց Դեյր ալ-Ձոր։ Դա եղավ նրանց վերջին «ճանապարհը»։ Նրանցից համարյա ոչ ոք կենդանի չմնաց։

Սեբաստիայի (Սվազի) վիլայեթում թուրքական իշխանությունները գործում էին նույն սցենարով։ 1915 թ. մարտի 15-ին նրանք ձերբակալեցին և սպանեցին 40 հայ կուսակցական գործիչների։ Դրան հաջորդեց 500 հայ մտավորականների ձերբակալությունը, որոնց մի մասը գեղակահարվեց տեղում, Ալիս գետի ափին, իսկ մյուս մասն էլ խեղդամահ արվեց Տիգրիս գետում։ Այնուհետև սկսվեց սեբաստացիների բռնի տեղահանումը։ Սեբաստիայի ամբողջ հայ բնակչությունը բաժանվեց երեք քարավանների և մինչև 1915 թ. հուլիսի սկզբներին ավարտվեց նրանց տեղահանումը։ Նրանց ձեռող մեծամասնությունը ոչնչացվեց արքարի ճանապարհին։ Բավական է կշել, որ առաջին քարավանից կենդանի էին մնացել և Հալեք հասել ընդամենը 350 մարդ։

Հակառակ թուրքական ծրագրերի՝ մի փոքր այլ սցենարով զարգացան իրադարձությունները Վանի վիլայեթում։ Այստեղ հնարավոր չեղավ իրագործել զանգվածային սպանություններ։ Վանի հայությունը լավ էր նախապատրաստվել և 1915 թ. գարնանը հերոսաբար մտա մեկ ամիս դիմադրում էր թուրքական կանտոնավոր բանակի ուժերին։ 1915 թ. մայիսի 6-ին Վան մտան ռուսական զորամիավորումները և հայ կամավորականները, որը փրկություն էր հայ բնակչության համար։ Ստեղծվեց Վանի նահանգապետություն Արամ Մանուկյանի գլխավորությամբ։ Սակայն դա նրկար չստեց։ Ռուսական զորքերը շատ անսպասելիորեն նահանջեցին և հայ բնակչությունը նրանց հետ ստիպալված էր լքել երկրամասը։ Մեծ տանջանքներով և զոհերի գնով նրանք հասան Արևելյան Հայաստան։

105 The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire, 1915-16. Documents Presented to Viscount Grey of Fallodon by Viscount Bryce; with the Prof. of Viscount Bryce. London, 1916., 1972, p. 295.

քնակալայրերը, ինչպես Դեյր ալ-Ձորը, Ռաս ուլ-Այնը, Հալեբը, Մեսքենն, Բակուբաս և Լահր ալ-Ռամարը, որով անցնում էին հայ տեղահանվածների քարավանները, դարձան հայկական Գողգոթայի ուղեկիշները:

Հայկական քարավաններն ուղղելով արաբական անապատներ, երիտրոբերն երկու նպատակ էին հետապնդում:

Առաջին՝ նրանք վատահ էին, որ սոված, հիվանդ և հյուժված հայերը չեն դիմանա անապատների դժոխային պայմաններին և կույ կզուան նրանց: Եվ, իրոք, զգալի բվով հայեր իրենց վախճանը գտան սովազտաններում:

Երկրորդ՝ երիտրոբերը ննթաղում էին, որ խլամական արաբական միջակայքը թշնամարար կենդանի քրիստոնեյա հայ զաղթականների քարավանները և կշարունակի իրենց սկսած աղյուսայի գործը:

Բայց այստեղ նրանք սխալվեցին:

Արաբներն իրենք էին տատապում օսմանյան դաման լծի ներքո, որք նրանք առում էին և երազում ազատագրվել նրանից: Արաբական երկրներում կոտակվել էր խորը դժգոհություն, որը 1916 թ. հունիսին վերածվեց զինված ապստամբության ընդդեմ թուրքական տիրապետության: Արաբական ժողովուրդները դարձան ոչ թե երիտրոբերի կանակատարներ և նրանց աղյուսոտ ծրագրերի օժանդակողներ, այլ օգնության ձեռք մեկնեցին իրենց գյուղերով ու քաղաքներով անցնող հայ զաղթականների քարավաններին: Իսկ դա կապված էր մեծ վտանգների հետ, քանի որ երիտրոբերը խստորեն պատժում էին, ընդհուպ մինչև սպանությունը բոլոր նրանց, ովքեր գեթ փոքր-ինչ փորձում էին թեթևացնել հայերի տատապանքները:

Մակայն քաղճաթիվ են այն դեպքերը, երբ արաբ պաշտոնյաները առանալով թուրք կատալարության հրամանը ոչնչացնել իրենց տարածքներով անցնող կամ այնտեղ գտնվող հայ զաղթականներին, հրաժարվել են կատարել այդ անմարդկային կարգադրությունները: Այդպես վարվեցին Սիրիայի Դեյր ալ-Ձորի և Հանայի կառավարիչները, Դիարբեքիի վիլայեթի ալ-Բաշիրի շրջանի կայսակամը, Մուսուլի և արաբական այլ քաղաքների ու շրջանների արաբ ղեկավարությունը: Դրվատանքի խոսք պետք է ասել նաև Եգիպտոսի ղեկավարության հասցեին, որը ապաստան սովեց Մուսա լնոան հայ քնակիչներին, որոնք քառատուն օր հեղոսարար դիմադրելով թուրքական կանոնավոր քանակի ջուկատներին, հարկադրված հնուացան իրենց հայրենի շրջանից: Նրանց վերցրեցին օգնության հաասած ֆրանսիական ոսգմանավերը և տեղափոխեցին Եգիպտոսի Պորտ Սաիդ նավահանգիստը:

բությունը ձերքակալում և անասնի հալածանքների է ենթարկում հայկական խաղաղ քնակչությանը:

Ի նկատի ունենալով այդ նոր ոճրագործությունները՝ որ կատարվում են Ռուսրիայում մարդկության և քաղաքակրթության դեմ, Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի և Անգլիայի դաշնակցային կառավարությունները սույնով հրապարակալորեն հայտարարում են Բարձր դոսնը, որ նրանք այդ բոլոր ոճրագործությունների համար անձնական պատասխանատվությունը դնում են թուրքական կառավարության բոլոր անդամների, ինչպես նաև նրա այն տեղական ներկայացուցիչների վրա, որոնք մասնակից են եման կոտորածին»¹⁰⁶:

Անգլո-ֆրանս-ռուսական համատեղ հայտարարությունը վերին աստճանի կարևոր՝ XX դարում ցնդունված առաջին պաշտոնական փաստաթուղթն էր, որը մեկ այլ կառավարությանը և նրա անդամներին հավաքականորեն և անձնապես պատասխանատու էր համարում նրանց կատարած հանցանքների և ոճրագործությունների համար: Այդ փաստաթղթի վրա կարևորությունն այն է, որ նրանում հայերի դեմ կիրառված այդ ոճրագործությունները որակված են որպես «հանցանք մարդկության և քաղաքակրթության դեմ»:

Հետագայում՝ հատկապես Նյուրնբերգյան դատավարությունից հետո, որը նացիստական Գերմանիայի պարագլուխներին պատասխանատու համարեց նրանց կատարած հանցանքների, այդ թվում և հրեական Հոլոքոստի համար, և նրանց դատապարտեց մահապատժի, այսպիսի մոտեցումը համընդհանուր ճանաչում գտավ միջազգային իրավունքի և համաշխարհային հանրության կողմից:

Հայկական ցեղասպանությունը խորապես մտահոգեց Հռոմի սպալ Բենեդիկտոս XV-ին: Եւս 1915 թվականի սեպտեմբերի 10-ին դիմեց օսմանյան սուլթան Մեհամեդ V-ին, որը 1909 թ. օտանների սուլթանական զահի վրա փոխարինել էր գահընկեց արված Աբդուլ Համիդ II-ին, թող չտալ հայերի կոտորածը՝ խառագույն դատապարտելով կրիստոնքավան ոճրագործներին «ամենը ժողովրդի»՝ հայերի շարդերի համար¹⁰⁷:

106 Caer, No 124, 13 мая 1915 г.

107 Այդ մասին կրկն էիչեցրեց Գոմի Գովհաննես Պողոս II սպալը 2001 թ. սեպտեմբերի 26-ին Երևանում, ուր նա ժամանել էր ծանակցելու քրիստոնեությունը Գայաստանում պետական կրոն հռչակելան 1700-ականի տոմարապարտությունների: Եւս նրա մեծ խոսքի հուշարձանալիում, որտեղ Լուսքյան պատի վրա դրվեց Բենեդիկտոս XV պապի հուշաքարը: Գուշաքար որեց նաև Գովհաննես Պողոս II-ը, որի վրա գրվեցին նրա մեծախալ ստղերը. «Ի՛նչիւր, Շն՛ր, այս ազգի որդիների տառապանքը և օրհմի՛ր Գայաստանը», «Գայաստանի Գալուպետություն», 27 սեպտեմբերի 2001 թ., Երևան, էջ 1:

և Արդի Ազիզ ալ-Ջարրային, որոնք այդ ժամանակ զլիսավորում էին օսմանցան տիրապետության դեմ ուղղված արաբական ապստամբությունը: Հուսնին իբն Ալին նրանց հրամայում է ամենալայն օգնությունը ցույց տալ ջարդերից փրկված հայերին և պաշտպանել նրանց. «ինչպես պաշտպանում եք Չեր անձը, Չեր որդիներին և Չեր ունեցվածքը, որովհետև նրանք մահմեդականների զիմմեներն են»¹⁰⁹:

Եւ, անարգանքի սյունին գամելով նրիտորությունին, պահանջում էր նրանցից կապերը խզել իսլամական/ալիսարիի, սրբազան Կորանի և Սուենայի հետ, քանի որ նրանց ռճրագործությունները ընդհանուր ոչինչ չունեն իսլամի և նրա առաքինությունների հետ:

Հայերի ցեղասպանությանը լավատեղյակ էին Թուրքիայի դաշնակիցներ Գերմանիան և Ավստրո-Հունգարիան: Այդ մասին են վկայում Թուրքիայում ծառայող նրանց դիվանագետների քաջում գաղտնի հաղորդումները, որը նրանք ի պաշտոնն ուղարկում էին իրենց կառավարություններին: Հատկապես արժեքավոր են գերմանական հյուպատոսի և դեսպանի հաղորդումները:

Թուրքիայում գերմանական հյուպատոս Շոյքները 1915 թ. հունիսի 2-ին հաղորդում էր, որ «Հայկական բնակչությունը բոլոր դաշտավայրերից և հավանաբար նաև Էրզրումից, պետք է արտրվի Դիյր ալ-Չորի կողմերը: Մեծ մասշտաբի այդ տեղահանումը հավասարազոր է զանգվածային ոչնչացման, քանի որ տրանսպորտային որևէ միջոցների բացակայության պատճառով տեղահանվածների անգամ կեսը հազիվ թե կենդանի հասնի նշանակված վայրերը, և դա հավանաբար կհանգեցնի ոչ միայն հայերի, այլև ամբողջ երկրի ավերմանը»¹¹⁰:

Սույն հաղորդումը պարունակում է մի կարևոր տեղեկություն եւ: Դա վերաբերում է հայերի կրոնափոխությանը և մահմեդականացմանը: Գերմանական հյուպատոսը տեղյակ է պահում իր կառավարությանը, որ

109 Սույն տեղում: «Չիմնի» բառացիորեն նշանակում է «ճարձկ, ժողով գտնվում են հովանավորության ներքո» կամ «ենթադրվածավորյալներ»: Դրանց, ըստ միջնադարյան արաբ-բալանական իրավունքի, իսլամական պետության ասիմաններում բնակվող այն ժողովուրդներն էին, ժողովք թեև մահմեդական չէին, սակայն չունին իրենց սուր զինքը, ինչպես շրիստոնյաները, հրեաները, զրադաշտականները՝ համապատասխանաբար Աստվածաշունչը, Յորան, Ալիստան: Երանց իրավունք ունեին պահպանելու և դաժանելու իրենց սեփական կրոնը, և նրաշխավորվում էր նրանց կյանքը: Չիմնի՝ ենթադրվածավորյալի սպանությունը համարվում էր անբույատրելի:

110 Deutschland und Armenien. 1914-1915. Sammlung Diplomatischer Aktenstücke. Herausgegeben und Eingeleitet von Dr. Johannes Lepsius, Potsdam, 1919, s. 80.

«Այն հայերը, որոնք խլամ են ընդունում, չեն ացտորվում»¹¹¹: Իսկ դա ցեղասպանության ակնհայտ դրսևորումներից է, որովհետև լատ ցեղասպանության վերաբերյալ միջազգային փաստաթղթերի՝ առանձին մադրիկանց և մադրիկային խմբերի բոնի կրոնափոխությունը կամ երանց մադրիկաի սպանանների մեջ դնելը, որը հարկադրում է նրանց հրաժարվելու իրենց կրոնից և ուրիշ կրոն ընդունելու, համարվում է ցեղասպանության քաղաքականության կիրառում երանց եկատմամբ:

Խիստ արժեքավոր են Թուրքիայում Գերմանիայի դեսպան Վան-հիստ արժեքավոր են Թուրքիայում Գերմանիայի կանցլեր Բեռնան-Գուլմզի: զենհայմի զեկուցագրերը Գերմանիայի կանցլեր Բեռնան-Գուլմզի: Իր քովանդակությամբ շատ արժեքավոր է զերմանական դեսպանի 1915 թ. հուլիսի 7-ի հաղորդագիրը կանցլերին: Նրան տեղյակ պահելով 1915 թ. հուլիսի մեծ ծավալներ ընդունած ացտորի մասին՝ դեսպանը գրում է, հայերի մեծ ծավալներ ընդունած ացտորի մասին՝ դեսպանը գրում է, «Այդ գործողությունները և ացտորի իրագործման եղանակները վկայում են այն մասին, որ կատավարությունն իսկապես նպատակ ունի ոչնչացնելու հայկական ազգը թուրքական պետության մեջ»¹¹²:

Եվ չնայած այդ հանգամանքին՝ Գերմանիան, որն այդ ժամանակ միակ երկիրն էր, որ կարող էր կանխել հայերի ցեղասպանությունը, չդիմաց այդ քայլին:

Այդ պատճառով էլ միանգամայն նիմանավորված է այն տեսակետը, որ հայերի ցեղասպանության մեջ կազգեբրական Գերմանիան ունի մեղքի իր մեծ բաժինը:

Ի պաշտպանություն հայերի՝ իրենց թողորի ձայնը բարձրացրին աշխարհի տարբեր երկրների հասարակական, քաղաքական և կրոնա-կան գործիչները, գրողները, գիտնականները, արվեստագետները և այլն: Նրանց թվում էին լորդ Ջեյմս Բրայսը և XX դարի խոշորագույն պատմաբաններից մեկը՝ Անուոյ Թոյերին Անգլիայից, թուրքական հոգևորական Իոհանես Լեփսիուսը, Արմին Վեզները, Կարլ Լիբկեխտը և Ռոզա Լյուքսեմբուրգը Գերմանիայից, Անատոլ Ֆրանսը և Ռոմեն Ռոլանը Ֆրանսիայից, Ֆրիտյոֆ Նանսենը Նորվեգիայից, Մաքսիմ Գորկանը Ֆրանսիայից, Ֆրիտյոֆ Նանսենը Նորվեգիայից, արաբական հայտնի քաղաքական-հասարակական գործիչ Ֆայեզ էլ-Նուսկյը և շատ ու շատ ուրիշներ:

Թուրքական կատավարության ցեղասպան քաղաքականության մասին ավելի անթողչական պատկերացում կազմելու համար անհրաժեշտ

111 Ibid.

112 Ibid., x. 94.

է կանգ առնել նաև մեկ կանոր հարցի լուսարանության մյուս, մանավանդ որ նա կօգնի ավելի խորը հասկանալու հայկական ցեղասպանության պատճառները:

Խոսքը, քացի հայերից, նաև ոչ բուրբ մի քանի այլ ժողովուրդների՝ ասորիների, հույների և արաբների մասին է, որոնք Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ, հայերի հետ միասին, Լույսպես ցեղասպանության ենթարկվեցին կամ կանգնած էին դրա վտանգի առջև:

Թուրքական կառավարությունը 1915 թ. սկսեց ցեղասպանության քաղաքականություն իրականացնել նաև քրիստոնյա ասորիների նկատմամբ, որը մտնում էր «մաքուր» թուրքական պետություն ստեղծելու նրանց ասորատեղիական ծրագրի մեջ: Նրանց քնաչեջելու քաղաքականությունն իրականացվում էր ինչպես հայկական վիլայեթներում՝ Վանում, Բիթլիսում և Դիարբեքիում, որտեղ նրանք քնակվում էին հայերի հետ խառը, այնպես էլ կայսրության հայկական շրջաններից դուրս գտնվող վայրերում՝ Հաքքարիում, Ուրմիայի շրջանում, Ուրֆայում, Աղանայում և այլ վայրերում:

Ասորիների կոտորածներն իրականացվում էին անասնի դաժանությամբ: Ուղղակի հնարավոր չէ սաստաքստորեն կարդալ դրանց վերաբերյալ գոյություն ունեցող փաստաթղթերը և նյութերը, որոնք քաղմաքիվ են և հավաստի: Բերենք մի փաստաթուղթ, որը վերաբերում է Տուր-Արդիևի շրջանում ասորիների կոտորածներին, որը տեղի է ունեցել 1915 թ. հունիսի 5-ին թուրքական զինված ուժերի և «Համիդիեի» ավազակախմբերի կողմից, որի ընթացքում սպանվել է տասը հազար մարդ: Ինչպես նշված է այդ փաստաթղթում, «Փոքր մանուկների գանգերը ջախջախել էին քարերով, աղջիկների և կանանց մարմինները, որոնք չէին բողել, որ իրենց բռնաբարեն կամ մահմուդական դարձնեն, կենդանի-կենդանի կոտոր-կոտոր էին արել, տղամարդիկ մեծամասամբ գլխատվել էին կամ նետովել հարևան գետը, վանականներին, հոգևորականներին և միանձնուհիներին մաշկել կամ կենդանի այրել էին»⁶⁷:

Լույսն էր պատկերը նաև մյուս վիլայեթներում և շրջաններում: Այսպես, օրինակ՝ Դիարբեքիի վիլայեթում տեղի է ունենում հազար-հազարավոր ասորիների և քաղկեդոն քրիստոնյաների սարսափելի ջարդեր, իսկ Մերդինում և Ուրֆայում նաև կաթոլիկ քրիստոնյաների կոտոր

113 Documentation on the Genocide Against the Assyrian-Suryoye-Chaldean-Aramic People (Seyfo), 1999, p. 7, 9.

Դա հաստատում է նաև ստորև բերվող փաստը, որ գրի է առել Հայերում Տեղահանման գործերով զխավոր կոմիտեի ներկայացուցիչ Արդուլահադ Նուրի-բեյի զխավոր քարտուղար Նաիմ-բեյը և հետագայում հրատարակել իր «Ռուշերում»։ Դա կրանց միջև տեղի ունեցած գրույցի գրառումն է, որը մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում երիտթուրքերի քաղաքականության բացահայտման տեսանկյունից։ «Մեկ անգամ, — գրում է Նաիմ-բեյը, — ես ասացի Արդուլահադ Նուրի-բեյին «Քեյ-էֆենդի, նկեք հացերի արտոլը անենք նվազ խիստ, հակառակ դեպքում մահը կսպառնա ամբողջ Միջագետքին։ Այդ ընդարձակ տարածքներում ոչ ոք, բացի ասատանաներից, չի մնա։ Ռ-աս ուլ-Այնի կայմակաճը տազնապալի լուրեր է հաղորդում։ Նուրի-բեյը ծիծաղեց։ «Ռրդին, — ասաց նա, — այդ կերպ մենք անմիջապես կազատվենք երկու փոռնգավոր տարրերից։ Չ՛ որ հայերի հետ մտնում են արաբները։ Մի՞թե դա վատ է։ Դրանով ճանապարհ է մաքրվում քոլորիզմի համար»²⁷։

Երիտթուրքերին չհաջողվեց իրենց ցեղասպան քաղաքականությունն արաբների նկատմամբ մինչև վերջ իրականացնել։ Արաբները 1916 թ. ապստամբեցին և անգլիացիների օգնությամբ ազատագրեցին իրենց հայրենիքը, որը 400 տարի գտնվում էր օսմանյան տիրապետության ներքո։ Արաբական ազատագրական քանակի շարքերում մարտնչում էր նաև Արևելյան կամ Հայկական երեք հազարոնոց լեզինոց։

Հարկ է նաև նշել, որ երիտթուրքերը, որոնք հայերի, ինչպես նաև ասորիների ցեղասպանությունն իրագործում էին նաև քրդերի ձեռքով, այնուհետև, երբ նրանք արդեն իրենց խնդիրը կատարել էին, սկսեցին քրդերի կոտորածները, որի ընթացքում սպանվեց մոտ 800 հազար քրդը։

Այդպիսին էր ցեղասպանության և մաքուր թուրքական պետություն ստեղծելու տրամաբանությունը։

Այսպիսով՝ սուրբան Արդուլ Համիդ II-ի և նիսթուրքերի, նրանց առաջնորդներ Թ-ալեաթի, Էնվերի, Ջեմալի, Նազիմի, Շաքիր Բեհադդինի և մյուսների ոճրագործ քաղականությունը հայերի, ասորիների, հույների, արաբների և մյուս ժողովուրդների նկատմամբ իրավունք է տալիս եզրակացնելու, որ օսմանյան պետությունը XIX դ. կեսերին և XX դ. սկզբներին վերածվել էր ցեղասպան պետության՝ դարձել ցեղասպանության օրրան։

Արևմտյան Հայաստանում և Օսմանյան կայսրության ամբողջ տարածքում սպառնվեց 1,5 միլիոն և բռնի տեղահանվեցին և աքաղաղվեցին հարյուր հազարավոր հայեր: Հայերի քեօրանը դատարկվեց իր բնիկ բնակչությունից՝ հայերից:

Հայերը կորցրեցին իրենց հայրենիքի ամենամեծ մասը՝ Արևմտյան Հայաստանը, որը կազմում է Հայկական լեռնաշխարհի 9/10-ը: Հայերի տնօրինության տակ մնաց միայն այդ տարածքի՝ իրենց պատմական Հայրենիքի միայն 1/10-ը, որտեղ այսօր գոյություն ունի Հայաստանի անկախ հանրապետությունը:

Տեղահանության պատճառով հայերը ցրվեցին աշխարհի տարբեր մայրցամաքների՝ Ասիայի, Եվրոպայի, Ամերիկայի և Աֆրիկայի բազմաթիվ երկրներում, որտեղ կազմավորվեցին հայ համայնքներ իրենց ազգային, կրթական, մշակութային և եկեղեցական կառույցներով: Առաջագամ Հայ Սփյուռքը:

Հայերի և օսմանյան կայսրության մյուս ժողովուրդների ցեղասպանությունն անհետևանք չանցավ նաև բուն Օսմանյան կայսրության համար: Նա պատմության մեջ մտել է որպես ցեղասպանության հայրենիք և ցեղասպան պետություն:

Հայոց ցեղասպանությունը կամ Արմենոցիդը XX դարի պատմության սև էջն է:

ԵՐՐՐՐԳ ԿՈՂՄԻ ԵՆԲԳՐԱՎՈՒՄԸ ԾԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԳՆԵՆՄԱՆ ԵՎ ՇՐԱՇՐՄԱՆ ՀԱՐՑՈՒՄ. ՀԱՅԵՐԻ ԴԱՐԱԳԱՆ

Հայերի 1915 թ. ցեղասպանությունը, հրեաների հոլոքոստը երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ընթացքում, և նրանց հաջորդած ցեղասպանություններն ու ցեղասպանությունների փորձերը մի շարք երկրներում վկայում են այն մասին, որ ցեղասպանությունը տեղի չի ունենում վակուումի մեջ՝ մեկուսացված ներքին և արտաքին իրողություններից: Նրանք իրագործվում են տարբեր կոմպունենտներից կազմված քաղաքական մի համակարգում, որի մեջ իր քացատիկ դերն ունի երրորդ կողմի հարցը:

Յուրաքանչյուր ցեղասպանություն առաջին հայացքից նախ և առաջ ընկալվում է որպես զուտ երկու կողմերի՝ դահճի և նրա զոհի միջև կատարվող պրոցես: Սակայն դա միայն առաջին հայացքից: Իրականում դրան միշտ ներկա է երրորդ կողմը: Երրորդ կողմի դերի քացահայտումն ունի կարևոր նշանակություն, քանի որ նա օգնում է ավելի անքողջական պատկերացում կազմել մի այնպիսի քարոզչության, նրա դրդապատճառների և իրագործման մեխանիզմների մասին, որի անունն է ցեղասպանություն: Ծեղասպանությունն անցնում է նրեք փուլերով՝ նախապատրաստական, քուն ցեղասպանություն և հետցեղասպանություն:

Երրորդ կողմը ներկա է ցեղասպանության քոլոր երեք փուլերում՝ նախապատրաստական, քուն ցեղասպանության իրագործման և հետցեղասպանության: Եվ այդ քոլոր երեք փուլերում երրորդ կողմը կարող է կատարել երեք ֆունկցիա, առաջին՝ կանխարգելիչ, երկրորդ՝ հրահրիչ, և երրորդ՝ գրավել չեզոք և կողմնակի դիտորդի դիրք: Այս վերջինը՝ կողմանակի դիտորդի դերը, կարելի է ասել, որ նույնպես վտանգավոր է, քանի որ նա իր անտարբերությամբ և չեզոք դիրքով կամա թե անկամա կարող է խրախուսել դահճին՝ իրականացնելու իր ուժրագործական մտահղացումները զոհի նկատմամբ:

Առկածը հավասարապես վերաբերում է նաև հայերի 1915 թ. ցեղասպանությանը՝ Արմենոցիդին Օսմանյան կայսրությունում, որն այսօր ցեղասպանազիտության մեջ ընկալվում է որպես ցեղասպան պետություն, իսկ հայերի ցեղասպանությունը՝ Արմենոցիդը, որպես ամենազենցիղային զենցիղ:

Երրորդ կողմի հարցը դրսևորվում է երեք մակարդակներով՝ տեղական, միջպետական և միջազգային: Համառոտակի անդրադառնանք դրանցից յուրաքանչյուրի էության քաջահայտմանը:

1. ՏԵՂԱԿԱՆ ՄԱԿԱՐԴԱԿ

Հայոց ցեղասպանության դեպքում մեկ կողմը դաժիճն է՝ օսմանյան պետությունը, սուլթանական-երիտթուրքական իշխանությունը, իսկ մյուս կողմը՝ զոհը, հայությունը, իր քննարանում ապրող քնիկ հայ ժողովուրդը: Եկվոր նվաճող թուրքերն իրագործեցին հայության ֆիզիկական վերացումը նրա բուն հայրենիքում՝ Արևմտյան Հայաստանում, նրա քովերացումը նրա բուն հայրենիքում՝ Էրզրումի, Բիթլիսի, Նաբրեբրդի, Սվանի, Վանի լոր վեց վիլայաթներում՝ Էրզրումի, Բիթլիսի, Նաբրեբրդի, Սվանի, Վանի և Դիարբաքրի նահանգներում, և Օսմանյան կայսրության քոլոր հայաբնակ վայրերում, ներառյալ մայրաքաղաք Ստամբուլը:

Այս պարագայում բուն Օսմանյան կայսրությունում չկար որևէ երրորդ ուժ, որը կարող լիներ կանխել հայերի ցեղասպանությունը կամ թեկուզ նման մի փորձ կատարել: Դա քաջատրվում է օսմանյան հասարակության առանձնահատկությամբ, այն պարագայով, որ այդ հասարակությունն այսօր որակվում է որպես ցեղասպան հասարակություն, որն, իհարկե, ունի իր քաջատրությունը:

Օսմանյան կայսրությունը դիկտատորական, քոնատիրական, ուղեմաֆեոդալական կայսրություն էր, խարսխված կայսրության քոլոր ոչ մաֆեոդալական կայսրություն էր, խարսխված կայսրության քոլոր ոչ թուրք ժողովուրդների՝ տայյաներ համարվող ասորիների, արաբների, թուրք ժողովուրդների, հայերի, հույների, մակեդոնացիների, սերբերի և այլ ժողովուրդների, հայերի, հույների, մարդկային իրավունքների ոտնահարող ժողովուրդների հալածանքների, մարդկային իրավունքների ոտնահարող ման, ձուլման կամ ոչնչացման, զանգվածային ջարդերի ու կոտորածների քաղաքականության, և էթնիկապես մաքուր թուրքական պետություն ստեղծելու գաղափարախոսության վրա: Այդ ժողովուրդների պարբերական ջարդերը դարձել էին սովորական երևույթ Օսմանյան կայսրության ներքաղաքական կյանքում, որոնք թուրքերին ոչ միայն անտարբեր էին դարձրել նման երևույթների նկատմամբ, այլև վարժեցրել էին դրանց: Օսմանյան հասարակության ներսում ձևավորվել էր մի խավ, որը մաս-

եագիտացել էր ոչ թուրք ժողովուրդներին սպանելու, կոտորելու, նրանց ունեցվածքը բախանելու և րոնագրաւելու մեջ, ինչը դարձել էր մի յուրա-տեսակ արհեստ կամ ավելի ճիշտ՝ պրոֆեսիա. որը տվյալ խառնի սպահովում էր կուրբական բարեկեցություն և որոշակի դիրք հասարակությունում:

Բայց նրն Օսմանյան կայսրությունում չկար հայերի ցեղասպանությունը կանխող երրորդ ուժ, ապա կար երրորդ՝ հրահրիչ ֆունկցիա իրականացնող կողմ՝ ի դեմս քրդերի և չերքեզների: Սակայն նրանք միայն հրահրիչ կողմ չէին հանդիսանում, այլ հայոց ցեղասպանության ամենագործունյա մասնակիցներ: Դրա հետևանքով տեղծվել էր հայերի ցեղասպանությունն իրականացնող եռանկյունի՝ կազմված քրդերից, չերքեզներից և թուրքերից՝ վերջիններիս գլխավորությամբ:

Հայոց ցեղասպանությունը տարածքային առումով պայմանականորեն կարելի է բաժանել նրկու փուլի: Առաջին փուլն իրականացվեց կայսրության փոքրասիական մասում՝ Արևմտյան Հայաստանում և Անատոլիայի տարածքներում: Երկրորդ փուլը րոնի տեղահանման ձևով իրականացվեց րոն Փոքր Ասիայի աշխարհագրական սահմաններից դուրս, Օսմանյան կայսրության արարական տարածքներում: Հայերի ցեղասպանության երկրորդ րգական ծրագրի համաձայն հայերին ֆիզիկապես վերացնելու ծրագիրն իրագործվում էր նաև հայերի արքայական անապատներ րոնի տեղահանման միջոցով: Երկրորդ րների ոճրագործ պարագլուխները հույս ունեին, որ անապատական հայ կանայք, երեխաները, հիվանդները և ծերունիները կու կզնան արարական չիկացած անապատներին և որպես քրիստոնյաներ կոչկացվեն արար մուսուլմանների կողմից: Նրանք հույս ունեին օգտագործել մուսուլմանական կրոնի համերաշխության գործոնը: Բայց չարաչար սխալվեցին իրենց հաշիվներում: Արարական տարածքներում՝ Սիրիայում, Իրարում, ապա նաև Լիբանանում, Պաղեստինում, Հորդանանում և Եգիպտոսում արար րնակչությունը, երա կրոնական-հոգևոր և ազգային առաջնորդները ոչ միայն գործիք չդարձան երկրորդ րների ձնորում և չվերածվեցին հայերի ցեղասպանության հրահրիչ երրորդ կողմի, այլև, րնդհակառակը, դարձան հայերի ցեղասպանությունը կանխող կողմ: Բարերախտաքար մնացել են քազմաթիվ վաստեր, որոնք վկայում են արարների ազնիվ և հումանիտական դիրքորոշման մասին՝ հանդես հայ գաղթականները, որոնք անցնում էին Դայր ալ-Ձորով, Հալեբով, Մեսքենեով, Մոսուլով, Բաքուբայով Նահր ալ-Ումարով, արարական այլ րնակալայրերով, գյուղերով ու քաղաքներով: Տեղական շատ կառավարիչներ

թվում և հայերին: Այդ հանգամանքը նկատի ունեն Հուսեյն իրն Ալին, երբ նշում էր, որ հայերը մուսուլմանների զիմին են, և դատապարտում օսմանյան կառավարությանը հայերին կոտորելու և դրանով խլամի այդ հիմնարար սկզբունքներից մեկը ոտնահարելու համար:

Արաբներին, որպես երրորդ կողմ, հաջողվեց կանխել իրենց տա՛րածքներում հայերի զգալի մասի ցեղասպանությունը: Շնորհիվ դրա՛ մտական ճիշտաններից փրկվեցին հարյուր հազարավոր հայ զաղթա-կաններ, որոնք դրեցին ժամանակակից հայ սփյուռքի հիմքը: Երախտագետ հայ ժողովուրդը քարձր է գնահատում արաբ ժողովրդի ազնիվ և մարդասիրական այդ անսովորական դիքորոշումը:

2. ՄԻՋՊԵՏԱԿԱՆ ՄԱԿԱՐԴԱԿ

Այս մոդելը մեծ հեռանկար և ներուժ ունեն ցեղասպանության նախապատրաստական փուլում: Մակաչև ժամանակի եվրոպական մեծ տերությունները, այսպես կոչված «եվրոպական կոնցերտի» անդամները՝ Անգլիան, Ֆրանսիան, Գերմանիան, Ռուսաստանը և Ավստրո-Հունգարիան, բարձրության վրա չգտնվեցին և չօգտագործեցի հայերի հնարավոր ցեղասպանությունը կանխելու իրենց պատմական առաքելությունը: Նրանք 1894-1896 թթ. և 1909 թ. հայերի կոտորածների ժամանակ, որոնք հայերի ցեղասպանության նախերգանքն էին, սահմանափակվեցին միայն Բարձր դռանը նստաններ հղելով, իսկ հայերին՝ կարեկցանք արտահայտելով՝ չցանկանալով օսմանյան կառավարությանը հարկադրել հայկական վիլայեթներում բարեփոխումներ իրականացնելու խոստումները: Արյունարբու սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ը, իսկ այնուհետև երիտթուրքական ղեկավարները շատ լավ կռահեցին, որ եվրոպական տերությունները հայերին հրապարակապես կարեկցանք արտահայտելուց այն կողմ չեն անցնի և չեն դիմի գործնական քայլերի, և վարպետորեն օգտվեցին նրանց յուրատեսակ պասիվությունից իրենց հակահայկական ծրագրերն իրականացնելու համար:

Իսկ Առաջին համաշխարհային պատերազմն սկսվելուց հետո, երբ «եվրոպական կոնցերտը» քայքայվեց և եվրոպական պետությունները հաշտվեցին հակադիր և միմյանց թշնամական ռազմարարական դրվագներում, ապա այդ պետությունների կանխարգելիչ ֆունկցիան իջավ նվազագույնի, կարող էր ասել՝ զրոյական մակարդակի: Անգլիան, Ֆրանսիան և Ռուսաստանը, որոնք պատերազմում էին գերմանական-ավստրիոհունգարական-թուրքական թրևի դեմ, գործնականում

նույնը և դառնալ կանխող կողմ, այլ ելնելով իր իմպերիալիստական շահերից՝ ընդհակառակը, վերածվեց իրաւորիչ կողմի: Դրանով իսկ կայ-գեր Վիլհելմ II-ը, գերմանական կառավարությունը և բանակի գլխավոր շտաբը ասորագործցին հայերի դեմ իրագործված իրենց հանցանքի տակ: Հայերի ցեղասպանության գործում Գերմանիան, ինչպես նաև Ավստրո-Հունգարիան, Թուրքիայի հետ միասին ունեն իրենց մեղքի բաժինը: Ուստի կածուս ենք, որ միանգամայն տրամաբանական կլինի, եթե նրանք ընդունեն այդ անհերքելի պատմական իրողությունը, և Թուրքիայի վարչապետն ու Գերմանիայի կանցլերը, որպես նախկին դաշնակից նրկրների իրավահաջորդներ, ձեռք ձեռքի տված զան սուրբ էջմիածին և ծուր դնելով՝ ներողություն հայցեն հայ ժողովրդից:

3. ՄԻՉԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱԿԱՐԴԱԿ

Այս մոդելն ուղղակիորեն առնչվում է ցեղասպանության կանխման միջազգային մեխանիզմների առկայության և նրանց ունակության հետ, և այդ իմաստով վերին աստիճանի կարևոր դերակատարում ունի: Նրա առանձնահատկությունը կայանում է նրանում, որ նա հավասարապես կիրառելի է ցեղասպանության բոլոր երեք փուլերի ընթացքում: Ցավոք սրտի, հայերի ցեղասպանության դեպքում նման միջազգային մեխանիզմ գոյություն չուներ: Ուստի ավելի հնարավոր էր այդ մոդելը կիրառել ցեղասպանության երրորդ փուլում, որը մենք անվանեցինք հետցեղասպանության փուլ: Սկզբում դա դրսևորվեց որպես առանձին պետությունների նախաձեռնություն: Մենք արդեն նշել ենք 1915 թ. մայիսի 13-ի անգլո-ֆրանս-ուսական համատեղ հայտարարության մասին, որում Անտանտի այդ երեք պետությունները Օսմանյան կայսրությունում իրականացվող հայերի ջարդերը համարում էին ոճրագործություն մարդկության և քաղաքակրթության դեմ, որի համար նրանք ամբողջ պատասխանատվությունը դնում էին քուրդական կառավարության և նրա բոլոր անդամների վրա: 1917 թ. դեկտեմբերի 29-ին Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարությունն ընդունեց Դեկրետ «Թուրքահայաստանի մասին», որտեղ ասված էր, որ «Ռուսաստանի... կառավարությունը պաշտպանում է Ռուսաստանի կողմից օկուպացված «Թուրքահայաստանի» հայերի ազատ ինքնորոշման իրավունքը՝ ընդհուպ մինչև լիակատար անկախություն»¹²⁰: Սակայն նրանում չէին նա-

120 Դայաստանից միջազգային դիմանակություն և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923), Երևան, 1972:

Երկրորդ՝ մշակել գեղասպանություն կիրառող պետության նկատմամբ քաղաքական, տնտեսական և ռազմական ամենադուրց և ամենակոշտ սանկցիաների ընդունումը, ընդհուպ մինչև այդ երկրի ժամանակավորապես օկուպացումը ՄԱԿ-ի հակացեղասպան գինված ուժերի կողմից, և ՄԱԿ-ին այդ երկրի անդամակցության ստոնցումը:

Երրորդ՝ քրեական պատասխանատվության ներթարկել ոչ միայն գեղասպանություն իրականացնող պետությանը և նկատարությանը, այլև ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղարին, ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի քոյր մշտական և ոչ մշտական անդամ պետությունների ղեկավարներին, գեղասպանության կանխումը ձախողելու համար:

Չորրորդ՝ համապատասխան փոփոխություններ կատարել ՄԱԿ-ի կանոնադրության մեջ:

Սակայն քոյր ղեկավարում, արդյունավետության տեսակետից կարևոր է շեշտը դնել գեղասպանությունները կանխելու վրա, որովհետև հետո միշտ էլ ուշ է լինում, որի գինը միլիոնավոր մարդկանց կյանքն է:

Վկա՝ 1915 թ. հայերի գեղասպանությունը՝ Արմենոցիդը:

Մինչև 1944 թ., ինչպես ստիպված ենք նդել բազմիցս նշել, գիտությանը հայտնի չէր «գենոցիդ» եզրը, որի հիմնադիրը նդավ Ռաֆայել Լեւնիքը, և որի հայկական ստույգ գիտական համարո՞ծքը «ցեղասպանություն» է, որին այնուհետև փոխարինելու նկավ «Արմենոցիդ» եզրը: Մարդկությունը մինչ այդ օգտագործում էր գլխավորապես «ջարդեր» և «կոտորածներ» եզրերը, որոնք իմաստային առումով շատ հաճախ հանրեկնում էին «ցեղասպանություն» հասկացության հետ, կամ մոտ էին նրան, իսկ նրբինս էլ՝ ոչ:

«Գենոցիդ» եզրի հայտնագործումը լոկ առաջին քայլն էր: Երկրորդ քայլը հանդիսացավ նրա բովանդակության սահմանումը և այն էլ այնպիսի ձևով, որ ընդունենի լինել բոլոր ժողովուրդների, քաղաքական ուժերի և պետությունների կողմից: Բարեբախտաբար, այդ հարցը լուծվեց դրականորեն: Կրկին նշենք, որ ցեղասպանությունը սահմանվեց որպես մի քաղաքականություն, որի նպատակն է քնակչության առանձին խմբերի ոչնչացումն ըստ ռասայական, ազգային և կրոնական մտավիճների ինչպես ուղղակի սպանության միջոցով, այնպես էլ այդպիսի խմբերի անդամներին մարմնական լուրջ վնասվածքներ հասցնելու և մտավոր խանգարումներ պատճառելու ճանապարհով: Այդ հասկացության մեջ մտնում է նաև կանխատեսված կերպով կցակերպ այնպիսի պայմանների ստեղծում, որոնք նպաստակառողջված են այդ խմբերի լրիվ կամ մասնակի ոչնչացմանը, այնպիսի միջոցների կիրառում, որոնք հետագաելում են այդ միջավայրում ծննդաքերության կանխումը, երեխաներին բռնի կերպով մարդկանց մի խմբից մեկ այլ խմբի հանձնելը և այլն: Ընդհանուր գծերով այսպիսին է ՄԱԿ-ի կողմից ցեղասպանության ժամանակակից հասկացության սահմանումը, որը չի վիճարկվում որևէ մեկի կողմից:

Երրորդ քայլով «Գենոցիդ» եզրը դրեց գիտության մի նոր ուղղության՝ գենոցիդոլոգիայի կամ ցեղասպանագիտության առաջացման, ձևավորման և զագացման հիմքերը ոչ թե որպես տեղափան (որից սովորաբար զավառականության հոտ է փչում), ազգային, այլ միջազգային, համաշխարհային գիտության:

Մի բանի տեսնելով տարիներ առաջ մենք դեռևս չէինք կարող խոսել ցեղասպանագիտության՝ որպես գիտական նոր ուղղության մասին, քանի դեռ հայոց ցեղասպանությունը մնում էր XX դարի առաջին և միակ ցեղասպանությունը, թեև նա պարունակում էր գիտական այդ նոր ուղղության բոլոր անհրաժեշտ աղյուսերը և միջազգային մաշտաբով նրա առաջին հումկու խթանիչը հանդիսացավ: Սակայն հետագայում, երբ համանման հանցագործություններ կիրառվեցին նաև հրեաների, գեյրոնների,

սլավոնների, իսկ երկրորդ համաշխարհային պետերազմից հետո՝ Ամի-
այի, Աֆրիկայի, Լատինական Ամերիկայի և եվրոպայի տարբեր ժողո-
վուրդների նկատմամբ, որոնց մասին հստակ մատնանշում են էլեն Ֆայ-
նը, Բարբարա Հարֆը և աշխարհի այլ ցեղասպանագետներ, ապա պարզ
դարձավ, որ մի ժողովրդի կատաղարողների կողմից մեկ այլ ժողովրդի
Ֆիզիկական քնացնցման կազմակերպումը դարձել է մեր դարաշրջանի
էթնոքաղաքական կյանքի ամենացավոտ իրողություններից մեկը:

Եվ հենց այդ իրողությունն էլ կյանքի կոչեց ցեղասպանագիտությու-
նը: Նախկին ոչ մասնագիտական և սիրողական մակարդակը հիմնված
ողբասացության վրա, այնու չէր կարող քաղաքանկ: Անիրաժեշտ էր
հիմնախնայի մասնագիտական, խորը և քազմակողմանի ուսումնասի-
րություն: Այդ ծանրությունն իր ուսերի վրա վերցրեց առաջին քայլերը
կատարող գիտական նոր ուղղությունը՝ ցեղասպանագիտությունը, որի
ձևափորումը, կարելի է ասել, իրողություն դարձավ անցյալ դարի
70-80-ական թվականներին: Գիտական այդ նոր ուղղության փաստ
դառնալը կյանքի կոչեց համապատասխան գիտական կենտրոնների
ստեղծմանը, իսկ նման կենտրոնների ձևափորումն իր հերթին մեծապես
ստեղծանեց ցեղասպանագիտության զարգացմանը, նրա այնպիսի
ատանցքային հարցերի ձևակերպմանը, ինչպես ցեղասպանագիտու-
թյան առարկան, ցեղասպանությունը ծնող միջավայրը և պայմանները,
քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական պատճառները, պետական-հա-
քարակական համակարգը, ցեղասպանություն իրականացնող երկրի
հոգևոր-մշակութային մակարդակը, դարերի ընթացքում ձևափորված
պատմական ավանդույթները, միջազգային պայմանները և այլն:

Ընթերցողի ուշադրությանը ներկայացվող սույն հատվածն առաջին
փորձն է հայոց ցեղասպանության՝ Արմենոցիդի մի շարք հանգուցային
հարցերը քննարկել ցեղասպանագիտության հիմնարար սկզբունքների
լույսի ներքո, ցեղասպանագիտության հայեցակարգային համակարգում,
ըրդ հնարավորության կտա որոշելու Արմենոցիդի տեղն այդ համակար-
գում՝ մի կողմից, և նրա ազդեցությունը գիտության այդ համեմատաբար
նրիտասարդ ուղղության ձևափորման ու զարգացման վրա՝ վրա կողմից:

2. ԴԱՐՉՅԱԼ ԳԵՂԱՍՊԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԳԱՅԿԱԿԱՆ ՆԱԽԱՐԽԱՏՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Ցեղասպանագիտությունը, ինչպես ամեն մի այլ գիտություն, ունի իր
նախադրյալները և սկսվել է որոշակի նախաեությունից: Սյս դրույթը կիրա-

ոնի է նախ և առաջ «գնեցիդ-ցեղասպանություն» եզրի ծագման կապակցությամբ: Ռաֆայել Լեմկինի համար որպես նախադրյալ իր այդ դարակազմիկ հայտնագործության համար հիմք է հանդիսացել 1915 թ. հայոց ցեղասպանությունը: Մեր այս պերուճը ոչ թե տեսական մտահանգման արդյունք է, այլ ապացուցվում է փաստերով, որոնց մեջ առանձնահատուկ տեղ է զբաղում պրոֆեսոր Էլեն Ֆայելի հեղինակավոր տեսակետն առ այն, որ Ռաֆայել Լեմկինը դեռևս «1933 թ. առաջարկել էր արգելել որպես քաղաքացիական ոճրագործություն այնպիսի գործողությունները, ինչը հայտնի է որպես «Հայկական կոտորածներ»¹²²: Ուշագրավ է այստեղ մի շատ կարևոր հանգամանք: Լեմկինը 1933 թ. առաջարկում է արգելել Հայկական կոտորածների նման գործողությունները՝ երբ այդ ժամանակ միակ և առաջին քաղաքացիական գործողությունը կալ, ժամանակակից տերմինաչափայով առած, ցեղասպանությունը հայերի 1915 թ. ցեղասպանությունն էր: Հետևաբար, լինացի իրավաբանն իր դարակազմիկ հայտնագործությունը կատարել է նախ և առաջ 1915 թ. Հայոց մեծ նշոնի պատմական փորձի հիման վրա:

Շարունակելով ցեղասպանագիտության ձևավորման մեջ հայկական նախարմատների թեման՝ նշենք, որ դրանում սկզբունքային տեղ է զբաղում XX դարում հայոց ցեղասպանության առաջինը լինելու հանգամանքը: Այսօր այդ բնագավառի քոյր խոշոր, միջազգային ճանաչում ունեցող գիտնականները, որոնք կանգնած են սկզբունքային դիրքերում և հաշվենկատորեն տուրք չեն տալիս քաղաքական տատանումներին և նկատառումներին, անվերապահորեն ընդունում են, որ քսաներորդ հարյուրամյակի առաջին ցեղասպանությունը հայերի 1915 թ. ցեղասպանությունն է:

Իհարկե, սա այն դեպքը չէ, երբ առաջինը լինելը որևէ առավելություն է տալիս և դրա համար կարելի է հպարտանալ: Դա ուղղակի պատմական իրողություն է, անհերքելի ողբերգություն, որը վերաբերում է ոչ միայն հայերին, այլև համայն մարդկությանը:

Այդ իրողությունը հաստատում է ամերիկյան քաղաքագետ Մայքլ Բենքսը, որը հատուկ նշում է «քսաներորդ դարի առաջին խոշոր գնեցիդի հետևանքով հայ ժողովրդի ցրված բնկորների» առաջացման մասին¹²³:

Երուսաղեմի Հրեական համալսարանի պրոֆեսոր Ֆրանկլին Լիֆելի կարծիքով՝ հայկական ցեղասպանությունը նոր դարաշրջանի սկիզբ

122 Helen Fein, *Problems of Genocide*, p. 181.

123 Michael Banks, *Four Conceptions of Peace*, Canada, 1997, p. 267.

3. ՊՈԼԻՏԻՑԻՂ

Ճեղասպանագիտության շնորհիվ ավելի ընդլայնվեցին ցեղասպանության հասկացության շրջանակները և ավելի մանրամասնվեցին ու կոնկրետացվեցին նրա հիմնադրույթները: Մենք հատկապես նկատի ունենք նրկու սկզբունքացին քուլթի նորամուծություն: Առաջին նորամուծությունը վերաբերում է «պոլիտիցիո» կամ «քաղաքական սպանություն» հասկացությանը, իսկ երկրորդը՝ զոհի կամ «վիկտիմիզացիայի» հասկացությանը:

Մինչ այդ ցեղասպանությունն ուսումնասիրվում էր բավականին ուղիղ գիծ կերպով, գլխավորապես «չարդեր-բռնի տեղահանումներ» շրջանակներում: Մենք հեռու ենք թերագնահատելու նման մոտեցման կարևորությունը և նրա խաղացած մեծ դերը: Դրա շնորհիվ ձեռք բերված արդյունքներն ավելի քան ակնհայտ են:

Բայց վերոնշյալ նրկու նորամուծությունների շնորհիվ ցեղասպանության բնագավառում բացահայտվեցին նոր շերտեր, որի հետևանքով ավելի խորացան և կատարյալ դարձան մեր թե գիտելիքները և թե պատկերացումները մարդկության դեմ ուղղված այդ ոճրագործության մասին:

Ճեղասպանագիտության շնորհիվ գենոցիդից անջատվեց պոլիտիցիո և դարձավ ուսումնասիրության ինքնուրույն առարկա որպես նրա մի քաղաքատարրը:

Ըստ ցեղասպանագիտության, եթե ցեղասպանությունն իրականացվում է՝ նրկեստ ունենալով ուստայական, էթնիկական և կրոնական որոշիչները, ապա պոլիտիցիոյի պարագայում խմբերը նշանակելու՝ թիրախ են դառնում նախ և առաջ նրանց քաղաքական դիրքորոշման, տվյալ ժողովրդի կյանքում նրանց խաղացած քաղաքական առաջնային և ղեկավար դերի, ինչպես նաև տիրապետող ազգի վարչակարգի նկատմամբ նրանց գրաված դիրքի պատճառով:

Եվ ցեղասպանության իրագործման ժամանակ, այսինքն՝ զանգվածային բնաջնջմանը զուգահեռ, իսկ շատ հաճախ նրանից առաջ իրագործվում է պոլիտիցիո՝ ոչնչացվում է տվյալ ժողովրդի ազգային-քաղաքական ղեկավարությունը, քաղաքական, ոսգմական, կրոնական, հասարակական և մշակութային առաջնորդները, որոնք ընդունակ են կազմակերպել դիմադրություն ցեղասպանության քաղաքականությանը, կանխել կամ ձախողել այն: Քաղաքական սպանության նպատակն է գլխատել ցեղասպանության ենթակա ազգին և կոտրել նրա դիմադրո-

Ասպիխով՝ պոլիտիցիոյի՝ քաղաքական սպանության կիրառման հետևանքով հայությունը գլխատվեց և մնաց առանց ազգային, քաղաքական և ռազմական ղեկավարության:

Պոլիտիցիոյի հիմնադրույթն օգնում է ավելի խորը հասկանալու ցեղասպանություն կոչված երևույթը, ցեղասպան ուժերի ստրատեգիան և տակտիկան, ինչպես նաև ցեղասպանության իրազորման մեխանիզմը: Այդ բոլորը շատ հստակ երևում է, երբ մենք հայոց ցողասպանությունը դիտարկում ենք պոլիտիցիոյի պրիզմայով: Քաղաքական սպանության հիմնադրույթն ամբողջապես ուղղված է հայոց ցեղասպանությունը ժխտելու ամեն տեսակի փորձերի դեմ, ցույց է տալիս այդ «տեսակետների» սնանկությունը և կասկածի տեղ չի բողոքում, որ այն, ինչ տեղի ունեցավ հայերի հետ 1915 թ. Օսմանյան կայսրությունում, քացի ցեղասպանությունից այլ անուն չունի:

Ժամանակն է, որ մենք հատուկ գրադվենք ցեղասպանագիտության այդ կարևոր հիմնադրույթի ուսումնասիրությամբ: Նա կարող է նոր, դեռևս անհայտ շերտեր քացել հայոց ցեղասպանության սև էջերում: Պոլիտիցիոյի հիմնադրույթն աշխատում է հօգուտ հայոց ցեղասպանության և նրա միջազգային ճանաչման:

4. ԴԱՐԻՃ ԵՎ ՉՈՅ

Ցեղասպանագիտության երկրորդ կորամոծությունը զոհի (victim) և զոհի վերածվելու վիկտիմիզացիայի (victimization) հիմնադրույթն է:

Ջոհի հասկացությունն անբաժան է ցեղասպանությունից: Սակայն այս տեսադրույթի քերած հիմնական նորությունը կայանում է նրանում, որ զոհը ցեղասպանության պահին չէ, որ դառնում է զոհ, և ոչ էլ դա՛հիճն է դա՛հիճ դառնում ցեղասպանության իրականացման ժամանակ: Ըստ էության դա մի քարդ պրոցես է, որը սկսվում է շատ ավելի վաղ, քան քոն ցեղասպանությունը: Նա ունենում է նախապատրաստական մի ամբողջ շրջան, անզամ դարաշրջան: Այդ քանը շատ լավ է նկատել ամերիկյան հեղինակներից մեկը՝ Մայքլ Բենկսը, որն իր «ժաղաղության չորս տեսադրույթները» աշխատության մեջ, անդրադառնալով այս կամ այն ժողովրդին վիկտիմիզացիայի՝ զոհի վերածելու հարցին, որպես օրինակ նշում է Հարավային Աֆրիկայի սևերին, Մերձավոր Արևելքի քրդերին, լեհերին և հայերին¹³⁶:

130 Michael Banks, *Four Conceptions of Peace*, p. 267:

Երկրորդ՝ քանի որ ցեղասպանագիտությունն ընդունում է, որ զոհի ընտրությունը և նրան զոհաբերության ենթարկելը պատմական որոշակի պրոցես է, իսկ դա իրոք այդպես է, ապա դրանից տրամաբանորեն հետևում է, որ այստեղ հանկարծակիության կամ անսպասելիության պահը գոյություն չունի: Հետևաբար, զոհն իր զոհի վերածվելը չի կարող արդարացնել դրանով: Անպատրաստվածությունը և համազգային մասշտաբով դիմակայելու անկարողությունը որևէ արդարացում չի կարող ունենալ, որովհետև դրա գինը տվյալ ժողովրդի կամ էթնոսի ոչնչացումն է: Ավանդ հավասարապես վերաբերում է ցեղասպանության ենթարկված հայությանը, նրա ազգային, քաղաքական, կուսակցական և կրոնական գործիչներին, որոնք պարտավոր են իրենց հարց տալ, թե արդյո՞ք նրանք իրենցից կախված ամեն ինչ արել էին կամ հաշմի էին անել ցեղասպանությունը կանխելու կամ զոհն նրա հետևանցները նվազագույնի հասցնելու բոլոր հնարավորությունները, քայլերը և միջոցները: Կարծում ենք, որ դա շատ լայն և ընդգրկուն թեմա է, որը երբևիցե հատուկ քննարկման արարկա պետք է դառնա, եթե ուզում ենք, որ դա կամ նրա մոդիֆիկացված տարբերակը այլևս հայության համար չկրկնվի: Կարծում ենք նաև, որ դժգոհության լուրջ պատճառներ ունենք դրանորելու նույնիսկ նրանց հասցնին, ում հայերը սրբացրել են:

Դրո՞՞՞նա՞ր Ալֆրեդ դե Զայասը շատ հեռաքրքիր, նույնիսկ ինքնատիպ մտածելով է ցուցաբերում զոհի հարցում: Նա գտնում է, որ «Քանի որ մարդկային բոլոր էակներն ունեն միևնույն մարդկային արժանապատվությունը, չեն կարող լինել քաղաքականապես ճիշտ զոհեր և մարդիկ, ում կարելի է արհամարհել»¹³³: Այլ կերպ ասած՝ ցեղասպանության բոլոր տեսակների իրագործման ժամանակ չկան և չեն կարող լինել ճիշտ զոհեր կամ մարդիկ, ում կարելի է արհամարհել, ուստի նրանց սպանությունը, նրանց զոհաբերումը քաղաքական կամ այլ մտախիմերով արդարացվի և համարվի ճիշտ սպանություն: Շարունակելով իր միանգամայն ճիշտ դատողությունները՝ շվեյցարացի պրոֆեսորը եզրափակում է. «Բոլոր զոհերը, ներառյալ Հայոց ցեղասպանության վերապրածները, իրավունք ունեն պահանջել զոհի կարգավիճակ և արժանի են մեր հարգանքին և կարեկցանքին: Չկան միջազգային իրավունքից վեր գտնվող երկրներ: Ցեղասպանությունը միշտ հանցանք է: Այս հանցանքը պահանջում է թե՛ պնտության և թե՛ անհատի պատասխանատվություն»¹³⁴: Նա

133 Alfred de Zayas, *Human Rights and International Law and Armenian Genocide, Ultimate Crime, Ultimate Challenge. Human Rights and Genocide*, p. 17.

134 Նույն տեղում:

հարձակումներ են զործում, խորայնցի ցեղասպանագետը զրում է. «Ինչ վերաբերում է հայ ժողովրդին, ժամանակն է, որ նա, ինչպես և հրեա ժողովուրդը զոհի մտածնկակերպը փոխարինի»¹³⁷: Որպես այլընտրանք՝ նա խորհուրդ է տալիս հայնրին և հրեաներին իրենց ներդրումն ունենալ նոր ցեղասպանությունների և ցեղասպան ահաբեկչությունների դեմ պայքարում:

«Իկնտիմիզացիան ցեղասպանության» որպես մեղալի մյուս երեսն է:

5. ԳԵՂԱՍԳԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԴՐՈՒՅԹԸ

Հայկական և հրեական, ապա նաև Ասիայում, Աֆրիկայում և Եվրոպայում իրականացված այլ ցեղասպանությունների միջազգային ուսումնասիրությունը, ակնաւոր ցեղասպանագետների անհատական և կոլեկտիվ վերլուծական աշխատանքները հետաքալորություն տվեցին կատարելու գլոբալ քննյթի մի վերին աստիճանի կարևոր հայտնագործություն: Տարբեր քննյթի ցեղասպանությունների, առաջին հերթին հայկական և հրեական, իսկ ապա նաև երանց հաջորդած մյուս ցեղասպանությունների քաղաքական, սոցիալական, տնտեսական, էթնիկական և հոգեբանական ասպեկտների մանրակրկիտ հետազոտության հիման վրա ցեղասպանագիտությունը 1970-ական թվականներին առաջ քաշեց «ցեղասպան պետության» և «ցեղասպան հասարակության» վերին աստիճանի կարևոր տեսադրույթը:

Այս տեսակետը, որ մինչ այդ անհայտ էր գիտությանը, հիմնավորվել է հայտնի ցեղասպանագետներ Իրմինգ Հորովիցի¹³⁸, Լեո Կուպերի¹³⁹, Յուրի Բարսեղովի¹⁴⁰ և այլ մասնագետների կողմից: Այդ խնդրի ուսումնասիրությանը զբաղվում են նաև Հայաստանի գիտությունների ազգային ակադեմիայի Արևելագիտության ինստիտուտում:

Այս նոր տեսադրույթը, ինչպես հաճախ է պատահում գիտության մեջ, չի կարելի ասել, թե անվերապահորեն է ընդունվում բոլոր մասնագետների կողմից: Նա իր կողմնակիցների հետ միասին ունի նաև հակառակորդներ, կան նաև մասնագետներ, որոնք առայժմ ձեռնպահ են

137 Israel Chamy, *The Effects of Genocide Denial on the Deniers—Individuals and Nations, Ultimate Crime...*, p. 15.

138 Sbu' Irving Horowitz, *State Power and Mass Murder*, New Brunswick, 1978.

139 Sbu' Leo Kuper, *Genocide. Its Political Use in the Twentieth Century*, New Haven, 1981.

140 Sbu' Ю. Г. Барсегое, *Геноцид армян—преступление по международному праву*, Москва, 2000.

գերմանացիներին ծննդյան օրերից ենթարկում էին «Գերմանիա, Գերմանիա, ջոլորից բարձր» ռասայական թույնը:

Սակայն ինչպես վկայում է պատմական փորձը, էթնիկապես «մաքուր» երկիր առնդծելու այլ ուղի, քան բռնությունն է, գոյություն չունի: Իսկ բռնությունից մինչև ցեղասպանություն ընդամենը, ինչպես ֆրանսիացիներն են ասում, «մի քայլ է միայն»:

Չորրորդ՝ «Տեղասպան պետության» ձևավորման համար անհրաժեշտ է նաև մեկ այլ նախապայման: Կարևոր է, որ տվյալ հասարակությունը ոչ միայն չընդվզի էթնիկական մաքրման դեմ, այլև ընդունի և պաշտպանի այդ քաղաքականությունն ակտիվ կամ պասիվ կերպով կամ թևկուգ անտարբերություն ցուցաբերելով: Այլ կերպ ասած, խիստ կարևոր է, որ տվյալ պետության ներսում չլինեն ցեղասպանությանը խոչընդոտող ռազմական, քաղաքական, կրոնական և հասարակական շատ թե քիչ կազմակերպված ուժեր:

Եթե այս բոլոր նախադրյալներն առկա են, ապա տվյալ պետությունը կարող է դառնալ «Տեղասպան պետություն», դասվում է «Տեղասպան պետությունների» շարքը, իսկ հասարակությունը դառնում «Տեղասպան հասարակություն»:

Երբ մենք «Տեղասպան պետության» այս հասկացությունը կիրառում ենք Արմենոցիի և Հոլոքոստի առեջտեղանք, ապա ակնհայտ է դառնում, որ դա միանգամայն սազում է Օսմանյան կայսրությանը և հիտլերյան-նացիստական Գերմանիային:

Այս երկու պետություններն էլ բոլոր պարամետրերով համապատասխանում են ցեղասպան պետության տեսադրույթին: Երկու երկրներում էլ գոյություն ունեւր բռնատիրական, ռազմաֆեոդալական (Օսմանյան կայսրություն) կամ դիկտատորական-ամբողջատիրական (նացիստական Գերմանիա) վարչակարգ: Երկուսի համար էլ քնորոշ էր սլաշտոնական ռասիստական գաղափարախոսության տիրապետությունը և համապատասխանաբար թուրքական և գերմանական ազգերի գերազանցության և բարձր լինելու, «օտար» ազգերից բռնությամբ Օսմանյան կայսրությունը և նացիստական Գերմանիան մաքրելու իշխանությունների հետադիմական քաղաքականությունը: Երկու երկրներն էլ, հատկապես Օսմանյան կայսրությունը, դարերի ընթացքում կուտակել էին զանգվածային սպանությունների հարուստ փորձ և այդ քնագավառում հասել «բարձր կուլտուրայի»: Եվ, վերջապես, երկու երկրների համար քնորոշ էր հասարակության կողմից նման քաղաքականության ընկալման ֆեևոմենը: Դրա մասին են վկայում նախորդ գլխում ըստ հայկա-

կան վիլայեթների ցույց տրված օսմանյան արյունարբու դահիճների կատարած հանցագործությունները: Ինչքան էլ որ դա դժվար է ասել, սակայն փաստը մնում է փաստ, որ առանց թուրք ժողովրդի ակտիվ զանգվածային, համահավաք մասնակցության նման նախճիր կատարելը գործնականում անհնար կլիներ: Նույնն է պարագան նաև Իրանի Հոլոքոստի: Առանց գերմանական հասարակության ակտիվ աջակցության կամ թեկուզ և լույսայն համաձայնության հնարավոր չէր լինի նման մասշտաբային ոճիր իրագործել, ինչպիսին Հոլոքոստն էր, որի պարագայում ապանությունների, տանջամահ անելու և կտտանքների համար ավելի մեծ քանակության և ավելի կատարելագործված տեխնիկա է օգտագործվել:

Մարդկային գործոնն անհնար է հաշվից դուրս հետել:

Ցեղասպան պետությունը ողբերգություն է պատճառում ոչ միայն նեթալեա ժողովուրդներին, այլև պատժում սեփական հասարակությանը, նրան, կամա թե ակամա, ոճրագործության մեղսակից դարձնելով, որովհետև զանգվածային քնաջնջում անհնար է իրագործել առանց «տիրապետող ազգի» զանգվածային մասնակցության:

Այդ բանը շատ լավ գիտակցեցին և ընդունեցին հետիտլերյան Գերմանիայում, այդ բանը դեռևս պետք է գիտակցեն և ընդունեն հետօսմանյան Թուրքիայում:

Կարելի է ասել, որ «ցեղասպան պետության» վերաբերյալ ցեղասպանագիտության հիմնադրույթը ավելի հասկանալի է դարձնում հայոց ցեղասպանության հնարավորության և կիրառման շատ հանգամանքներ:

ՀԱՅՈՑ ԾԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՆՆՉՄԱՆ ՓՈՒԼԵՐԸ ԵՎ ՅՈՒՐԵՀՏՏՎՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

1. ԾԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՇՂՁԱՆ

Երբ 1915 թ. տեղի ունեցավ XX դարի առաջին ցեղասպանությունը՝ Հայոց ցեղասպանությունը, մարդկությունը, ամենայն հավանականությամբ չէր նեքաղրում, որ եւս կունենա իր շարունակությունը: Ծավոք սրտի, Հայոց ցեղասպանությանը հաջորդեցին համանման հանցագործություններ մեր մուրրակի տարբեր մայրցամաքներում և կրկրներում: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ընթացքում՝ 1939-1945 թթ. հիտլերյան Գերմանիայում կիրառվեց Հոլոքոստը: Արմենոցիդին և Հոլոքոստին հաջորդեցին ցեղասպանություններ և ցեղասպան արյունալի իրադարձություններ Կամբոջայում, Ռուանդայում, Բուրունդիում, Բալկաններում՝ Հարալյալիայում (Բոսնիա, Հերցեգովինա, Կոսովո), Եթովպիայում (Էրիտրեա), Նիգերիայում (Բիաֆրա), Մոլդանում (Դարձուր), Հասարակածային Գվինեայում, Ինդոնեզիայում (Արենյան Թիմոր) և այլ կրկրներում: Տասնամյակներ շարունակ արարների և հրեաների միջև գննցիդալ քնույթի արյունալի քախումներ են տեղի ունեցել Պաղեստինում: Ուկրաինիան եղյանպես գտնում է, որ խորհրդային տարիներին, հատկապես 1930-ական քվականներին, ցեղասպանություն է իրականացվել ուկրաինացիների նկատմամբ: Եվ եթե որևէ ժողովրդի տուտալ բռնի տեղահանումը դիտենք որպես ցեղասպանության օրգանական բաղադրամաս, իսկ դա այդպես է, ապա ցեղասպանության ծիրի մեջ է մտնում եւս Հյուսիսատային Կովկասի մի քանի բնիկ ժողովուրդների՝ չեչենների, ինգուշների, ադիգեյների բռնի տեղահանումը և արաբող խորհրդային իշխանությունների կողմից 1940-ական քվականների կեսերին: Իրանց քանակն այնքան է շատացել և այնպիսի ծավալներ ընդունել, որ պրոֆեսոր Հելեն Ֆայելը 1960-ականներին հաջորդած ժամանակաշրջանը դիտում է որպես գննցիդի և պոլիտիցիդի ուրույն

դարաշրջան: Մեզ մեռած է միայն ավելացնել, որ դա ոչ միայն ցեղասպանությունների և պոլիտիցիոի դարաշրջան է, այլև տարբեր ձևերով և մակարդակներով ցեղասպանությունների ժխտման ուրույն դարաշրջան:

Այսպիսով՝ աշխարհում տեսելով ցեղասպանությունների մի ամբողջ շրջա՝ իր ուրույն օղակներով, որի սկզբնամասում առաջինը լինելու իրողությամբ գտնվում է Արմենոցիոը: Մի շարք մասնագետներ փորձել են համակարգված ներկայացնել ցեղասպանությունների այդ շրջանը: Մենք արդեն նշեցինք Հելեն Ֆայնին: Նման փորձ են կատարել Բարբարա Հարֆը, Ռոբերտ Թեդ Գարը և ուրիշներ: Այդ հարցը հետաքրքիր է նաև Լիբանանի համալսարանի պրոֆեսոր, հայտնի մտատարբեր է նաև Լիբանանի համալսարանի փիլիսոփայությանը նվիրված և վերական, փիլիսոփա, արաբական փիլիսոփայությանը նվիրված և նրան միջազգային ճանաչում բերած մի քանի արժեքավոր հաստիքների հեղինակ, Լիբանանի քաղաքացիական պատերազմի զոհը դարձած հեղինակ, Մուսայն Մուրուվան: Ուսումնասիրելով XX դարում ցեղասպանություն-Հուսեյն Մուրուվան: Ուսումնասիրելով XX դարում ցեղասպանությունները քոլոր դրսևորումները և Հայոց ցեղասպանությունը համարելով մեր դարաշրջանի, այսպես ասած, գլխամասային, այսինքն՝ առաջին մեր դարաշրջանի, այսպես ասած, գլխամասային, այսինքն՝ առաջին ցեղասպանությունը՝ Հուսեյն Մուրուվան նկարագրել է համաշխարհացեղասպանության մեջ ցեղասպանության զարգացման և անցումին քաղաքականության մեջ ցեղասպանության զարգացման և անցումին մային փուլերի շրջալսական կապի պատկերը: Նրա պատկերացման մայր շրջան հետևյալ կերպ է ներկայանում՝ քուրքական քուրանիզմ-ի-այդ շրջան հետևյալ կերպ է ներկայանում՝ քուրքական քուրանիզմ-ի-տալական ֆաշիզմ-գերմանական նացիզմ-սիոնիզմ¹⁴¹: Հնարավոր է, որ այս շրջան ամբողջական և կատարյալ չէ, այս կամ այն օղակի վերադարձ կարող են լինել հակաճատություններ և առարկություններ: Բայց քերյալ կարող են լինել հակաճատություններ և առարկություններ: Բայց դա չի կարող հիմք ծառայել ժխտելու ցեղասպանությունների շրջանի որ այս շրջան ամբողջական և կատարյալ չէ, այս կամ այն օղակի վերադարձ կարող են լինել հակաճատություններ և առարկություններ: Բայց քերյալ կարող են լինել հակաճատություններ և առարկություններ: Բայց դա չի կարող հիմք ծառայել ժխտելու ցեղասպանությունների շրջանի որ այս շրջան ամբողջական և կատարյալ չէ, այս կամ այն օղակի վերադարձ կարող են լինել հակաճատություններ և առարկություններ: Բայց քերյալ կարող են լինել հակաճատություններ և առարկություններ:

Այս քոլորի արդյունքում ցեղասպանությունը դուրս եկավ իր սկզբնական աշխարհագրական սահմաններից, մեկ պետության շրջանակներից՝ Օսմանյան կայսրությունից և Փոքր Ասիայից, և մեկ ժողովրդի՝ հայության իրողությունը լինելուց, և վերածվեց միջազգային երևույթի: Դրա հետ միաժամանակ ծագեց ցեղասպանությունների միջազգային ճանաչման, այսինքն՝ միջազգային հանրության, առանձին պետությունների և միջազգային զանազան հեղինակավոր կազմակերպությունների կողմից ճանաչման հարցը: Այդ հարցը սուր բնույթ կրեց այն պատճառով, որ Հուլյոստի ավազուրը և նացիստական Գերմանիայի

141 Գուսեյն Մուրուվան, Ուայնս քուրանիզմ... վա սիոնիզմ (Թեքրանիզմ... և սիոնիզմ միջև), Ռեյուսթ, 1998, էջ 86-87, արաբերեն:

հանցագործ ղեկավարների դատավարությունը Ելուրներգում միջազգային դատարանի կողմից ժամանակի առումով համընկավ: Դրա ազդեցության տակ այնպիսի տպավորություն ստեղծվեց, կարծես թե Ելուրներգյան դատավարությունը հատուկ կայացավ Հոլոքոստը ցեղասպանություն ճանաչելու և Գերմանիայի ֆաշիստական ուժերի գործունեության դրա համար պատժելու նպատակով: Իրականում դա այդպես չէր: Այդ պարագան, իրոք, միանգամից Հոլոքոստի ճանաչմանը տվեց հատուկ միջազգային կարգավիճակ, որից զուրկ մնաց ոչ միայն Արմենոցիդ-Հայաստանությունը, այլև հետագայում իրագործված քոլոր ցեղասպանությունները: Ստեղծվեց յուրահատուկ իրադրություն մեկ՝ հրեական ցեղասպանությունը ճանաչվեց միջազգայնորեն, Միջազգային դատական ատյանի կողմից, իսկ մնացած քոլոր ցեղասպանությունները զրկվեցին նման «պատվից»: Դրանից օգուվեցին այնպիսի քոլոր այն ուժերը, ովքեր մերժում են ցեղասպանությունները և չեն ընդունում իրենց կատարած հանցանքները:

Առաջինն այդ հարվածի տակ հայտնվեց Արմենոցիդը կամ Հայոց ցեղասպանությունը: Շուտով կրանա այդ ուժագործության հարյուրամյակը: Սակայն մինչև օրս Օսմանյան կայսրությանը փոխարինած Թուրքիայի Հանրապետությունը, որը հայտնի է նաև որպես քեմալական Թուրքիա՝ նրա հիմնադիր Մուսթաֆա Քեմալի անունով, համառորեն, կարելի է ասել անպատկառորեն մերժում է ճանաչել Հայոց ցեղասպանությունը՝ դրանից թխող քոլոր հետևանքներով:

Հայոց ցեղասպանության՝ Արմենոցիդի ճանաչման հարցն անցել է մի քանի փուլով: Ստորև հակիրճ կերպով կանգ առնենք այդ փուլերից յուրաքանչյուրի լուսաբանման վրա:

2. ԱՆՆԵՐԵԼԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՎՐԻՊՈՒՄ

1918 թ. հոկտեմբերի 30-ին հնչեց Օսմանյան կայսրության վերջին զանգը:

Առաջին համաշխարհային պատերազմում ռազմական պարտություն կրած Օսմանյան կայսրության ներկայացուցիչները Հոսեյն Ռաուֆը, Հիքմեթը և Սաադուլլան, հունական Լևանոս կղզու Մուդրոս նավահանգստային քաղաքում քրիստոնեական «Ազանմունտ» ռազմառավի վրա, իրադարձարի պայմանագիր ստորագրեցին հարթանակած Անտանտի հետ, որը նրա անունից ստորագրեց քրիստոնեական ծովակալ Կալոթոսը:

ծել ուսանչի մասին: Այժմ այդ հնարավորությունը չկար, քանի որ մոլորակի վրայից անհետացավ «Օսմանյան կայսրություն» պիտակի տակ դարերը շարունակ գործած պետական կազմավորումը: Երանք դա համարում էին ազգային խայտառակություն և ստորացում: Թուրքերը, որոնք իրենք էին նդել կաճողներ և հանդես եկել ուրիշ ժողովուրդներին ստրկացնողների դերում, թուրքավարի լուծել այլ ժողովուրդների ճակատագիրը, այժմ երանք և երանք երկիրը՝ այն ինչ մնացել էր կայսրության փլուզումից հետո, միանգամից հայտնվեցին ներակա երկրի և կախյալ ժողովրդի կարգավիճակում: Դարերի քնթացքում ձևավորված երանք մտածելակերպը և հոգեբանությունը, որը խարսխված էր թուրքի գերակայության, քացատիկության ու առավելության սկզբունքների վրա, երանք թույլ չէր տալիս հաշտվել նոր կարգավիճակի հետ՝ վաստակվան կախման մեջ գտնվել Անտանտի երկրներից՝ առաջին հերթին Անգլիայից և Ֆրանսիայից: Այդ պատճառով էլ ազգային արժանապատվության ստորացման զգացմունքի հետ միասին երանք մեջ խոսում էր նաև հուսահատությունը՝ մի կողմից, և ցասումը՝ մյուս կողմից:

Այդ զգացմունքները, թուրքների մոտ աստիճանաբար բյուրեղանալով, կերպարանափոխվեցին «Ո՛վ է մեղավոր» և «Ո՛վ պետք է պատասխան տա» հարցի: Այդ հարցադրումների մեջ արտահայտվում էր ոչ միայն թուրքերի հետ պատահած ազգային աղետի պատճառների քացահայտման և մեղավորների հայտնաբերման ցանկությունը, այլև վրիժառության զգացումը, որը մշտապես այնքան ուժեղ և դաժան է եղել թուրքերի մոտ: Բայց այս անգամ վրիժառության զգացումի յուրահատկությունը կայանում էր երանում, որ այն ուղղված էր առաջին հերթին ոչ թե օտարի, այլ իր երկկվա սեփական ղեկավարության՝ «Թ»-թքիսայ վե քնրակկի»՝ «Միություն և առաջադիմություն» նրիտուրքական կուսակցության ղեկավարության և նույն նրիտուրքական կառավարության դեմ:

Մեղավորների և պատասխանատուների քացահայտման պահանջը խթանում էր նաև միջազգային հանրության, առանձին պետական և քաղաքական ու մշակութային գործիչների պահանջներով և ճնշումով: Սակայն այդ վերջինի վեկտորն այլ ուղղվածություն ուներ: Երանք պահանջի հիմնական բովանդակությունը կազմում էր քացահայտել և պատժել Օսմանյան կայսրությունում 1915 թվականից կիրառված Հալոց մեծ եղեռնի օսմանյան հանցագործներին:

Ահա այսպիսի իրադրության պայմաններում Ամմեդ Թեֆիկ փաշայի կազմած նոր թուրքական կառավարությունը 1918 թ. նոյեմբերին որոշում քնդունեց դատական պատասխանատվության ներքակել և

էին փայփայտում մեղմացնելու հաղթանակած Անտանտի երկրների կողմից Թուրքիային սպառվող հարմանքները և պատիժները: Նրանց արդեն հայտնի էր, որ դաշնակիցները պատրաստվում էին մտապահ ժամանակներում Փարիզում հրավիրել միջազգային համաժողով, որտեղ պարտություն կրած գերմանական բյուրի երկրների՝ այդ բոլոր և Թուրքիայի հետ պետք է կնքվեին հաշտության պայմանագրեր: Հիշեցնենք որ Փարիզի խաղության կուֆերանսը բացվեց 1919 թ. հունվարի 18-ին: Այդ պատճառով թուրքական նոր ղեկավարները շտապում էին ձեռնարկել այնպիսի քայլեր, որոնք, ինչպես նրանք էին կարծում, պետք է ծառայեին Թուրքիայի հետ կնքվելիք հաշտության պայմանների մեղմացմանը: Դրանով է բացատրվում նաև այն հանգամանքը, որ թուրքական նոր կառավարությունը, որը գլխավորեց Մամեդ Թեֆիկ փաշան, այդպես արագորեն, կարելի է ասել՝ հազարանգ որոշում ընդունեց դատավարություն սկսելու նախկինների դեմ: Օսմանյան կայսրությունը Անտանտի հետ հրադադարի պայմանագիրը կնքեց 1918 թ. հոկտեմբերի 30-ին, իսկ մի քանի օր անց՝ նոյեմբեր ամսին, արդեն կար նոր կառավարության որոշումը երիտթուրքական ղեկավարությանը դատի տալու և պատժելու վերաբերյալ:

Կարծում ենք, որ նրք խոսք է գնում այն մասին, թե ինչու թուրքական նոր վիզերները դատական հետապնդում սկսեցին երիտթուրքական հանցախմբի դեմ, պետք է հաշվի առնել այդ քոլոր երեք գործունեները միասին: Քնակաձևաբար, հարց է ծագում, իսկ ո՞րն էր դատավարության մոտիվացիան, ինչ հանցանքների մեջ էր մեղադրվում երիտթուրքական ղեկավարությունը, որի ձեռքում մոտ 10 տարի կենտրոնացված էր նդել ամբողջ իշխանությունն Օսմանյան կայսրությունում:

Ինչպես ի հայտ նկատվում էր դատավարության ժամանակ, որը և ֆիքսված է նրա արձանագրություններում, երիտթուրքական ղեկավարությունը մեղադրվում էր երկու գլխավոր հանցանքների մեջ: Առաջին՝ երիտթուրքական տրիումֆիստը՝ Թալեաթը, էնվերը, Ջեմալը և նրանց զինակից ու համախոհ մյուս ղեկավարները, մեղադրվում էին կայսրությունն Առաջին համաշխարհային պատերազմի մեջ ներգրավելու և այն քանի համար, որ նրանք այդ քայլին էին դիմել առանց Օսմանյան կայսրության քարձրագրույն օրենսդիր մարմինը հանդիսացող մեջլիսի՝ պառլամենտի գիտության ու համաձայնության, ինչպես որ դա պահանջվում էր թուրքական սահամադրության կողմից: Երկրորդ՝ հայերի դեմ կիրառած հանցանքների և ռճրագործությունների՝ նրանց տեղահանման, քուլտությունների և զանգվածային սպանությունների կազմակերպման մեջ:

առաջին ռազմական արտակարգ առյանում տեղի է ունենում երիտ-բուրժուական կառավարության ղեկավարների և «Միություն և առաջադի-մություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամների դատա-վարությունը, որը սկսվում է 1919 թ. նիսանի՝ ապրիլի 28-ին Կոստանդ-նուպոլսում՝ հայոց ցեղասպանության սկսելուց համարյա ուղիղ չորս տարի անց, և ավարտվում 1919 թ. հունիսի 26-ին, իսկ դատալճիռն ար-ձակվում է հուլիսի 5-ին:

Երկրորդ Ռազմական արտակարգ առյանի առջև կանգնեցին «Մի-ություն և առաջադիմություն» կուսակցության շրջանային պատասխա-նատու քարտուղարները և պաշտոնյաները, իսկ երրորդ Ռազմական արտակարգ առյանում 1919-1920 թթ. տեղի ունեցավ Յոզղաքի, Տրա-պիզոնի, Բոյուք Դերեի և Խարքինդի տեղահանության և կոտորածների կազմակերպիչների և կատարողների դատավարությունը:

Երրորդ փուլն ընդգրկում է քուն դատավարությունը և երեք Ռազմա-կան արտակարգ առյանների արձակած դատալճիռները:

Մուլթանի հրամանով հաստատվում է երեք Ռազմական արտակարգ առյանների կազմը: Լախագահ է նշանակվում զենքերալ լեյտենանտ Մուսթաֆա Լազմ փաշան, իսկ անդամների մեջ էր եակ Թուրքիայի գլ-խավոր դատախազ Մուսթաֆա Լազմի քելը: Բոլոր մեղադրյալներն ապահովվել էին դատապաշտպաններով:

Դատավարությունն իր բոլոր երեք փուլերում նախապատրաստվել և ընթացել է միջազգային իրավական բոլոր նորմերին խստիվ համապա-տասխան, լեզվոսիմ մուլթանի հրամանների հիման վրա և գործող սահ-մանադրության դրույթներին ու պահանջներին համապատասխան: Խս-տիվ պահպանվել է եակ դատավարության պրոցեսուալ կողմը: Հետևաբար, այդ առյանների արձակած վճիռներն օրինական են, կա-կած չեն հարուցում և ենթակա չեն քննանման:

Երիտթուրքների դատավարությունը որոշ իմաստով կարելի է անվա-նել «անհայտ դատավարություն»: Նրա նյութերը երկար ժամանակ գործնականում մատչելի չեն եղել ոչ միայն հասարակայնությանը, այլև մասնագետներին՝ այդ թվում և հայ թուրքագետներին, հայագետներին և այլ մասնագետներին: Նրա մասին լսել էին, ոմանք անգամ ունեին կցկ-տուր տեղեկություններ, սակայն նրա նյութերն ամբողջությամբ՝ մաս-նավորապես դատավարության և նրա նիստերի արձանագրություննե-րը, կրկնում ենք, հրապարակի վրա չկային և հնարավոր չէր նրանց հետ ծանոթանալ:

Ինչո՞ւմ էր քանը, և ո՞րն էր գաղտնիքը:

Պատասխանը պետք է փնտրել բուրբակյան իշխանությունների քաղաքականության մեջ, որոնք բնավ չահագրգռված չէին, որ դատավարության կյուրքերը լայնորեն տարածվեին և հայտնի դառնային միջազգային հանրությանը և մասնագետներին: Այդ պատճառով էլ նրանք այդ կյուրքերը չեն հրապարակել առանձին գրքով, այլ շատ փոքր քանակով կյուրքերը չեն հրապարակել «Թարվիմ-ի վերայի» «Իրադարձություններ» 1919-1920 թթ. գերեզել են «Թարվիմ-ի վերայի» «Իրադարձություններ» 1919-1920 թթ. գերեզել են «Թարվիմ-ի վերայի» «Իրադարձություններ» են, որոնք օսմաներենի լեզվական դժվարությունները հանգամանքներ են, որոնք օսման չեն նպաստել այդ կյուրքերի տարածմանը, այլև, ընդհակառակը, լուրջ խոչընդոտ են հանդիսացել նրանց տարածման ճանապարհին: Հարկ է ընդգծել նաև, որ ինչպես նշում է Ա. Փափազյանը, շրջաններին և գավառներին վերաբերող դատավարությունների արձանագրությունները կանոնավոր լույս չեն տեսել թուրքական մամուլում՝ ավելացնելով, որ «Թարվիմ-ի վերայի»-ում ամբողջապես լույս են տեսել միայն դատավարությունները»¹⁴³: Չպետք է րացանել նաև, որ դրանց հրատարակումից հետո այդ համարներն ընդհանրապես անհետացել են հրապարակից:

Մակայն հայտնի է, որ եղել են երիտթուրքերի դատավարության առանձին հատվածների քարգմանություն, օրինակ՝ ֆրանսերեն, որը վերոնշյալ թուրքական թերթից ֆրանսերեն է քարգմանել և 1975 թ. հրատարակել Ժան-Մարի Կարգոն¹⁴⁴:

Երիտթուրքերի դատավարության կյուրքերին և արձանագրություններին հնարավոր եղավ ծանոթանալ և հայերեն քարգմանությամբ ամբողջապես ներկայացնել միայն այն բանից հետո, երբ ֆրանսահայ հայտնի հասարակական գործիչ, բարերար և Հայաստանի նվիրյալ Կարպիս Զորաշյանը մեծ դժվարություններով, կարելի է ասել, հրաշքով և թափարելով գանազան խոչընդոտներ Փարիզից քերել Մայր հայրենիք և ի պահ տալ Հայաստանի արխիվային վարչությանը:

Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի Արևելագիտության ինստիտուտի տնօրենության հանձնադրությամբ ինստիտուտի ավագ գիտաշխատող, պատմական գիտությունների թեկնածու, հմուտ թուրքագետ-օսմանագետ Ավետիս Փափազյանը ձեռնամուխ եղավ դատավարության

143 Ա. Փափազյան, Գալիերի ցեղամասերից ըստ երիտթուրքերի դատավարության փաստաթղթեր, Երևան, 1988, էջ 259:

144 Генциал армен в Османской империи. Под редакцией М. Г. Нерсисяна. Второе, дополненное издание, Ереван, 1982, с. 557-574.

րության նյութերի ամբողջական թարգմանությանը և հրատարակության պատրաստմանը: Նա, լինելով արաբաառա թուրքերենի փայլուն գիտակ, կարողացավ մեծ հաջողությամբ այդ գործը հասցնել ավարտին, որը Արևելագիտության ինստիտուտն իր մակնիշով հրատարակեց 1988 թ.: Իսկ 2005 թ. Լուս Անցելեսում լույս տեսավ նրա երկրորդ հրատարակությունը մեր առաջաբանով՝ «Պատմական նշանակություն ունեցող դատավարություն, որի վճիռներն անբեկանելի են» խորագրի ներքո¹⁴⁵:

Եվ մենք, անդրադառնալով մեզ հուզող հարցին, օգտվել ենք այդ հրատարակությունից, որը, ինչպես նշվեց, պարունակում է երիտթուրքերի դատավարության ամբողջական տեքստը՝ նիստերի արձանագրություններով հանդերձ:

Դրանց մեջ ամենակարևորը, անշուշտ, երիտթուրքական կառավարության և երիտթուրքական «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամների դատավարության նյութերն են: Ռազմական արտակարգ առյանի առջև կանգնեց ամբողջ երիտթուրքական բարձրագույն դեկավարությունը: Սակայն բոլորը չէր ներկա էին: Նրանցից ներքին գործերի նախարար և 1916–1918 թթ. Օսմանյան կայսրության մեծ վեզիր սադրազամ Թալանթը, ռազմական նախարար Էնվերը, ռազմածովային նախարար Ջեմալը, երիտթուրքական կուսակցության կենտրոնի անդամ և Հատուկ կազմակերպության «Թեշվիթ-ը մահսուսեի» նախագահ Բեհաեդդին Շաքիրը, հանրակրթական նախարար և կենտրոնի անդամ ղոկտոր Նազիմը և այլք՝ թվով 11 բարձրաստիճան պաշտոնյա, դատվեցին հեռակա կարգով, որովհետև նրանք հասցրել էին նախքան պատերազմի ավարտը և 1918 թ. հոկտեմբերի 30–ին ստորագրված Մուղոսի զինադադրը փախել և ապաստան գտնել Գերմանիայում ու այլ երկրներում: Իսկ դատարանի առջև կանգնեցին կայսրության 20 դեկավարներ, այդ թվում կայսրության մեծ վեզիրի պաշտոնը 1913–1916 թթ. զբաղած Մայիդ Հալիմ փաշան, «Միություն և առաջադիմություն» երիտթուրքական կուսակցության գլխավոր քարտուղար Միդհատ Շուքրի բեյը, թուրքական պատյա-

145 Լեվոյայ Յուխաննիսեան, Պատմական նշանակություն ունեցող դատավարություն, որի վճիռներն անբեկանելի են.— Ա. Փաթազեան, Ֆայեր ցեղասպանությունը ըստ երիտթուրքերի դատավարության փաստաթղթերի, Լուս Անցելես, 2005, էջ 1–V: Պատմա-քանասիրական Ֆեդիսի գլխավոր խմբագիր Արզղու Ֆարուքունյանի ստաբալությանը այդ հոդվածը որոշ փոփոխություններով ներկայացրեցի այդ ամսագրին, որտեղ նա լույս տեսավ և. Յուխաննիսյան, «Ֆայեր ցեղասպանության ճանաչման հարցը երիտթուրքերի դատավարության վեճ լույսի ներքո (1919–1920)» խորագրով, «ՊՅ», 3, 2006, էջ 23–36:

մնջ գտնվող էնվերի, Ջեմալի, Թալեաթի և մյուս գործընկերների մատակցությամբ տեղի ունեցած խորհրդակցությունից անմիջապես հետո, երբ պատերազմ հայտարարվեց, կրանք ձգտեցին օգտագործել այն առիթը, որ Եվրոպան զբաղված է համաշխարհային պատերազմով և աշխատեցին ահաբեկությամբ, բռնի ուժով լուծել այնպիսի հարցեր, որոնք կարելի էր հարթել հանդարտորեն, արդար և առողջ քանակաւորությամբ»¹⁴⁷։ Մեղադրական եզրակացության մեջ նշվում էր, որ պետական պաշտոնյաները, «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կուրիտների ներկայացուցիչները, «Թիլլըրլար-ը մահտուսնի» գործակալները «Առանց ազգի և հավատքի խտրականության սկսեցին ժողովրդին կոտորել, կոդապտել, ունեցվածքը՝ այրել և շատերին տանջամահ անել։ Չնայած որ ահաբեկման սլաքը հիմնականում ուղղված էր հայերի դեմ, այլուհանդերձ, տուժեցին նաև այլ տարրեր»¹⁴⁸։ «Այլ տարրեր» ասելով՝ թուրքական դատարանը նկատի ուներ հույներին և ասորիներին։ Շատ կարևոր, սկզբունքային նշանակություն ունեցող կուստատացիա է հանդիսանում դատական եզրակացության հետևյալ հատվածը. «Ներկա հետաքննության գլխավոր հարցն այն է, որ հայերի տեղահանության ընթացքում, տարրեր ժամանակներում և զանազան վայրերում տեղի ունեցած հանցագործությունները և հատկապես յուրաքանչյուր հանցագործության նկատմամբ օրենքի հիման վրա կատարված քննությունները ցույց են տալիս, որ դրանք ոչ թե սահմանափակ կամ տեղական քնույր են ունեցել, այլ կանխամտածված իրականացվել են վերոհիշյալ անձերից թաղկացած և միասնական ուժ հանդիսացող «Հատուկ կենտրոնի» քանավոր հրահանգներով և զաղտնի հրամաններով»¹⁴⁹։ Այդ հարցը՝ հայերի տեղահանումը և կոտորածները, երանց տանջամահ անելը՝ նախօրոք ծրագրավորված պետական քաղաքականության արդյունք լինելն այնքան է կարևորվել դատավարության ժամանակ, որ այդ միանգամայն հիմնավորված տեսակետը դատական եզրակացության մեջ մեկ անգամ չէ, որ հաստատվում է նաև այլ օրինակներով։ Այդ հարցի կարևոր լինելը մեզ առիպում է կատարել այլ մեջբերումներ թուրքական դատարանի եզրակացությունից։ Ներքին գործերի նախարարության հատուկ գրասենյակի պետ Իհսան բն-լլը իր ցուցմունքներում հաստատել է, որ «երբ ինքը գտնվելիս է եղել Քիլիսի կայմակամի պաշտոնում, Սուամրուլից Հալեա գործուղված Ար-

147 Լույն տեղում, էջ 55-56:

148 Լույն տեղում, էջ 57:

149 Լույն տեղում:

մրտած ան քծերը կարելի է ջեջել միայն արդարության գրչով¹⁵⁴։ Արդարացի խոսքեր, որոնց հետագայում դավաճանեցին Թուրքիայի մեկը մյուսին հաջորդած քոլոր կառավարությունները։

Այսպիսով՝ Թուրքիայի օրինական, լեգիտիմ փառիշահի, սուլթանի պետության ղեկավարի հրամանով ստեղծված օրինական դատարանի օսմանրան օրենքներին, գործող սահմանադրության դրույքներին և միջազգային իրավական քոլոր նորմերին ու չափանիշներին համապատասխան արձակած դատավճիռը, որով մահվան դատապարտվեցին Հայոց 1915 թ. ցեղասպանության գլխավոր մեղավորները, իսկ նրանց կամակատարները քանտարկվեցին, հիմք են տալիս նորովի մտածելով Թուրքիայի կողմից հայոց ցեղասպանության ճանաչման հարցին։

Մինչև հիմա տիրապետող է հանդիսանում այն տեսակետը, որ Թուրքիան չի ճանաչել հայոց ցեղասպանությունը և այդ հիման վրա պահանջվում է, որ նա քնդունի իր մեղքը։ Մինչդեռ քուրքական դատարանի 1919–1920 թթ. որոշումը ոչ այլ ինչ է, քան Հայոց ցեղասպանության ճանաչում և դատապարտում քուրքական պաշտոնական իշխանությունների՝ իրավական մարմինների կողմից։ Թուրքական դատարանը 1919–1920 թթ. դատավարության ժամանակ հանդես է եկել քուրքական պետության և նրա սուլթանի անունից և իր վճիռն արձակել է հանուն Թուրքիայի և նրա սուլթանի։ Այդ որոշումը չի քնկանվել քուրքական կառավարության կողմից։ Դա չի քնկանվել քուրքական պետության սյուզերենի՝ սուլթանի կողմից, որն օժտված էր նման լիազորություններով, սակայն մինչև 1922 թ., նրբ նա դատավճիռի արձակումից հետո ևս նրեք տարի նստած էր սուլթանի զահին, չի դիմել այդ քայլին։ Հեղհակատակը, քուրքական բարձրագույն իշխանությունները և պետական մարմիններն քնդունել են դատավճի օրինական լինելը և իրականացրել նրա որոշումներն այն մասով, որը վերաբերում էր հարյուրից ավելի հանցագործների քանտարկությանը։ Եվ այն հանգամանքը, որ հայերի ցեղասպանության գլխավոր ռճրագործներին հաջողվել էր դեռևս նախքան պատերազմի ավարտը փախչել Թուրքիայից, որի պատճառով հնարավոր չեղավ նրանց վերաբերյալ մահվան դատավճի իրականացումը, քնտվ չի կարող սուլթը զցել այդ որոշման վրա, որի քաղաքական ասպեկտը հայոց ցեղասպանության ճանաչումը և նրա կազմակերպիչներին պատճելն էր։ Հակառակ պարագայում ինչի համար էին Օսմանյան կայսրության մեծ վեզիրները, նախարարները, վա-

154 Առյն տեղում, էջ 73, 75։

Միջին Ասիայում: Այդ պատճառով հնարավոր չեղավ նրանց նկատմամբ բուրբական դատարանի մահվան վճիռն ի կատար ածել:

Այդ հոգան իրենց ուսերի վրա վերցրեցին հայ հայրենասեր վրիժառուները: Ստեղծվեց «Նմանխո» կազմակերպությունը, որը դարձավ այդ գործի գլխավոր կազմակերպիչը: Այդ անունը պատահական չէր ընդունվել, քանի որ Նեմեզխը հին հունական դիցաբանության հաստոցման աստվածուհին էր, որը պատժում էր ոճրագործությունների համար: Եվ հայ վրիժառուները մեկը մյուսի հետևից ի կատար ածեցին բուրբական դատարանի որոշումները:

1921 թ. մարտի 15-ին Բեռլինում Սողոմոն Թեղեկոյանի զեղակից սպանվեց Լախիկին ներքին գործերի նախարար և մեծ վեզիր Թալեաթը: Ղեկավարների 6-ին Հոռոմու Արշավիր Շիրակյանի ձեռքով սպանվեց մեծ վեզիր Մալիդ Հալիմ փաշան, 1922 թ. ապրիլի 7-ին, դարձյալ Բեռլինում՝ Արամ Երկանյանի և Արշավիր Շիրակյանի զեղակներից ընկան «Թեղ-բիլք-ը մահտասեմի» ղեկավար Շաքիր Բեհադդինը և Տրապիզոնի վալի Ազմի բեյը, իսկ 1922 թ. հուլիսի 21-ին Թիֆլիսում սպանվեց ծովային նախարար Ջեմալը, որն իրականացրին Պետրոս Տեր-Պողոսյանը և Ստեփան Մաղիկյանը: Իր արժանի պատիժը ստացավ նրիտությունական նախախույզության մյուս անդամը՝ ռազմական նախարար Էմվերը, որը սպանվեց Միջին Ասիայում Կարմիր բանակի զորախմբի հրամանատար Հակոբ Մելքոնովի ձեռքով:

Հետևաբար, այն հայորդիները, որոնք վերացրին նրիտությունական որձագործների քանդան, ոչ թե ահաբեկեցներն են, ինչպես ճգնում են «ապացուցել» որոշ բուրբ լրագրողներ կամ պատմաբաններ, այլ արդարության հերոս մարտիկներ:

Նրանց սխրանքի հետևանքով թուրքական սուլթան Մեհմեդ VI Վահիդդին սուլթանի հրամանով ստեղծված թուրքական օրինական դատարանի որոշումներն ամբողջապես կենսազորովեցին:

Պատմագիտությունը պետք է հաշվի առնի նրիտությունների նկատմամբ թուրքական դատարանի 1919-1920 թթ. ընդունած որոշումները, որոնք հիմք են հանդիսանում նրանց լուսի տակ քննարկել հայոց ցեղասպանության ճանաչման հարցերը և նորովի մտնեցում ցուցաբերել մեզ համար հույժ կարևոր այդ հիմնախնդրի նկատմամբ:

Թուրքական օրինական դատարանի օրինական որոշումները լիիրավ հիմք են հանդիսանում Հայաստանի համար, և ոչ միայն Հայաստանի համար, հայտարարելու, որ Թուրքիան 1919-1920 թթ. պաշտո-

նապես արդեն ճանաչել է Հայոց ցեղասպանությունը: Եվ հետայսու դա պետք է մեզ համար լինի նշակետային:

Կցանկանալինք այդ հանգամանքի վրա հրավիրել Հայաստանի Հանրապետության նախագահի, Կառավարության, Ազգային ժողովի, Գլխավոր դատախազության և կառավարական այլ մարմինների ուշադրությունը՝ առաջարկելով նրանց այդ հարցին այդ կերպ մտռենալ միջազգային տարբեր առյաններում նրա քննարկման ժամանակ:

3. ԼՈՒՈՒԹՅԱՆ ՍԱՎԱՆԻ ՆԵՐՔՈ ԿԱՄ ՄԻ ՄՈՈԱՑՎԱԾ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ: ԳԻՏԼԵՐ. «Ո՛Վ Է ԱՅՍՕՐ, ԿԵՐՁԻՎԵՐՁՈ, ԳԻՇՈՒՄ ԳԱՅԵՐԻ ՈՉՆՉԱՑՄԱՆ ՄԱՍԻՆ»

Թվում էր, թե երիտրորքական ոճրագործ ղեկավարության դատավարությունից և նրանց առաջին ղեկներին թուրքական դատարանի կողմից մահվան դատապարտելուց հետո, որն ի կատար ածվեց հայ ազգային հերոսների կողմից, Հայոց ցեղասպանության ճանաչման հարցը կընթանա իր քնական հունով և կարծանաևա Թուրքիայի Հանրապետության, ապա նաև այլ երկրների, պետությունների և միջազգային հանրության ճանաչմանը: Կարելի էր ենթադրել, որ Հայոց ցեղասպանության փաստը կասկածի տակ չէր դրվի, որև այնուհետև չէր վերափոխվի ընդհանրապես նրա ժխտման: Սակայն այդ սցենարը՝ գլխավորապես հանրապետական Թուրքիայի ղեկավարության մեղով, որն ըստ էության ժխտողական դիրքորոշում ընդունեց այդ հարցում, միջազգային հանրության անտարբերության պատճառով, Անգլիայի ու Ֆրանսիայի ձեռքում խաղալիք դարձած Ազգերի լիգայի՝ XX դարում առաջին միջազգային կազմակերպության քաղաքական տեսության ու անճարակության հետևանքով, չաշխատեց:

Դրանում իրենց դերակատարումն ունեցան նաև այլ գործոններ: Մենք նկատի ունենք այն հանգամանքը, որ դա առաջին ցեղասպանությունն էր, մարդկությունն այդպիսի պատմական փորձ մինչ այդ չէր ունեցել և չգիտեր, թե ինչ պետք է անի այն նրևույթի հետ, որը միջազգային նորեն ընդունված անվանում դեռևս չուներ, իսկ հայերն այն կոչում էին Մեծ եղեն, որն այնքան էլ ենթակա չէր օտար լեզուներով հաջող քարոզմանության: Մարդկությունը դեռ պետք է քավակաեին նրկար ուղի անցներ, մինչև որ քաղաքականապես այնքան հասունանար, որ յուրաքանչյուր ոճիր, որպիսին Մեծ եղենը կամ ցեղասպանությունն էր, ընկալեր

որպես համայն մարդկության դեմ ուղղված հանցագործություն, մտածեր այն պատճելու և դրան համապատասխան գործիքարաններ ստեղծելու մասին:

Իր քաջասական դերը խաղաց հայերի քաղաքական, տնտեսական և ազգային-հոգեբանական անելանելի դրությունը: 1918 թ. մայիսի 28-ին թեև վերականգնվեց հայոց պետականությունը՝ հռչակվեց Հայաստանի Առաջին Հանրապետությունը, քայքայ ևս դեռևս թույլ էր, իսկ մի շարք հարցերում՝ տակալին անգոր: Կարծեք թե դա քիչ էր, Թուրքիան 1918 և 1920 թվականներին երկու անգամ ագրեսիա ձեռնակեց նրա դեմ՝ ներխուժեց Արևելյան Հայաստան՝ Հայոց ցեղասպանությունն իր տրամադրանակա՞ն վախճանին հասցնելու քաղաքական մտադրությամբ, այսինքն՝ անարտելու ողջ հայության ֆիզիկական ոչնչացումը: Այդ արտակարգ ծանր միճակը հայությանը զրկեց հանդես գալու որպես կազմակերպված համահավաք ուժ, ընդունակ պայքարելու իր ազգային ինքնապահպանության համար ի հարկին՝ պարտադրե՞ր իր դեմ հանդիման կանգնած օտար և թշնամի ուժերին իր կամքն ու հիմնախնդիրների իր համար ընդունելի լուծումները: Բացառություն էին միայն 1918 թ. մայիսյան Սարդարապատի, Ապարանի և Ղարաքիչիսիայի հերոսամարտերը և քուրջական գործերի պարտությունը:

1918-1921 թթ. Հայաստանը քեմալական-բոլշևիկյան հանցագործ համագործակցության արդյունքում ունեցավ նոր տարածքային կորուստներ: Ու թեև Հայաստանի Առաջին Հանրապետությունը վերացվեց և նրա փոխարեն 1920 թ. նոյեմբերի 29-ին քաղաքական քարտեզի վրա հայտնվեց Խորհրդային Հայաստանը կամ Հայաստանի Երկրորդ Հանրապետությունը, որն այնուհետև մտավ նորաստեղծ Խորհրդային Միության կազմի մեջ, միևնույնն է, դա չբուժեց հայությանը 1915-1923 թթ. հասցված վնասները:

Իսկ ինչ վերաբերում է ցեղասպանությունից փրկված հայերի քնկորներին, որոնք հայտնվել էին արարական երկրներում, օտար ափերում և դեռևս ուշքի չէին եկել 1915 թ. արյունալի դեպքերից հետո, ապա դա իրենից ներկայացնում էր մի ցարցոցրիվ զանգված, որին դեռ ժամանակ էր պետք վերածվելու ափսոսանքալիության: Հնուհարաբ, ևս նույնպես ի վիճակի չէր պայքարելու, ևս դա կանի հետագայում, երբ կկարգավորի իր տնտեսական, քաղաքական, հասարակական, կրթական կյանքը, կստեղծի իր կառույցները և քստ էության հանդես կգա որպես ինքնուրույն ուժ:

1919-1920 թթ. երիտթուրքերի դատավարությանը հաջորդած տարիներին միջազգային առյուծակներում այլևս ոչ ոք չէր խոսում Մեծ եղև-

ինստիտուտների ու քարձրագույն ուսումնական հաստատությունների գիտահետազոտական և դասախոսական ծրագրեր մեջ, չէր խրախուսվում ու չէր ֆինանսավորվում պետության կողմից: Այդ հույժ կարևոր հիմնախնդիրը դուրս էր մղվել գիտական ոլորտից և հանգրվանել էր հայերի բնտանական-խոհանոցային գրույցների և մասնավոր զգուշավոր խոսակցությունների տիրույթը: Այդ գործում քացառիկ էր հայ ցեղապանության վերապրողների առաքելությունը, որոնք կենդանի պահեցին այդ մեծ ողբերգության իրողությունն ու շունչը, չթողեցին, որ նա մոռացության մատնվի, հանգչի կամ վերածվի մի սովորական երևույթի: Մենք քոլորս, այդ քվում մեր խոնարհ ծառան, որը պատվական էր գրումցիների շատավիղներից է, անցել ենք ցեղասպանագիտության այդ դարձողը: Եվ դա քիչ քան չտվեց մեզ:

Բնականաբար, հարց է ծագում, թե որոնք էին խորհրդային իշխանությունների կողմից դրված փակակնքի պատճառները: Այդ պատճառներից մեկը կատանձնացնենք միայն նրկուսը, որոնք, մեր կարծիքով, ունեն առանցքային նշանակություն:

Առաջին պատճառը պնտք է վնտրել քուրք-խորհրդային հարաբերությունների բնույթի մեջ, որը մնք կանվանենիք տարօրինակ, անբնական, անսկզբունքային և անգամ անբարոյական: Ռուսական բուշնիկյան դեկավարությունը, տարված լինելով համաշխարհային հնդգափոխության անհրատես, ցնորամիտ գաղափարներով, քեմալական Թուրքիային կարևոր տեղ հատկացրեց հեղափոխությունն արտահանելու իր քաղաքականության մեջ՝ նրան դիտելով որպես Արևելքում հեղափոխության իրագործման առաջակետ՝ ֆորպատտ: Այդ ոչնչով չիմնավորված, ամբողջապես սխալ և ոչնչով չիմնավորված տեսակետը պատճառ դարձավ, որպեսզի ռուսական եր դեկավարությունն անդրկովկասյան, միջինասիական և մերձավորարևելյան հարցներում նախապատվությունը տար Թուրքիային կամ անտվագն լուրջ կերպով հաշվի առնել Թուրքիայի քաղաքական շահերը, հաշվի նստել նրա քաղաքական, տարածքային և նքնիկական պահանջների հետ: Եվ Հայկական հարցն ու Հայոց ցեղասպանությունը դարձան այդ քաղաքականության առաջին զոհերից մեկը: Նման պայմաններում խոսել Հայոց ցեղասպանության, հատկապես նրա ճանաչման մասին, կնշանակել խրախուսել հակացորրքական տրամադրություններ և մատնացույց անել այն ոճրագործությունը, որը թուրքները կատարել էին հայերի հանդեպ 1915 թ. և հետագա տարիներին: Կարմիր Մոսկվան չէր կարող դիմել այդ քային:

Ինչպես հայտնի է, Ճապոնիան և Թուրքիան հետազայում միանգամայն տարբեր մոտեցումներ դրսևորեցին այդ հարցում: Ճապոնիան այդուհանդերձ պաշտոնապես ներողություն խնդրեց Հարավարևելյան Ասիայի քոլոն այն երկրների քաղաքացիներից, որոնք երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ժամանակ գտնվել էին Ճապոնական օկուպացման ներքո և ենթարկվել բռնաբարքների Ճապոնական զինվորականների կողմից: Ինչ վերաբերում է Թուրքիային, ապա նա հայերից ներողություն խնդրելու մասին չի էլ մտածում, քնն առանձին քուրք մտավորականներ պահանջում են, որ ժամանակակից Թուրքիայի կառավարությունը դիմի այդ քաղին: Դրանց մեջ է նաև Ստամբուլի Բիզի համալսարանի պրոֆեսոր Մուրատ Քելզեն, որը լուրջյան հարցին անդրադառնում է «Հիշողություն, մոռացություն և լուրջյան» գեկուցման մեջ¹⁵⁷: Այստեղ նա առանձնահատուկ տեղ է հատկացնում հավաքական հիշողության հարցին, որի քաղադրի մասերից մեկն էլ «լուրջյանն» է, և դրա կիրառությանն արդի իարաբերություններում:

Կցանկանայինք նշել, որ Արմենոցիդի նկատմամբ հաստատված «Լուրջյանը» խախտելու և դրա մասին քուրք հասարակությանը տեղյակ պահելու նպատակով քուրք ականավոր հասարակական գործի Ռազիպ Ջարակտուն, որը գտնվում է Արմենոցիդը քուրքական կառավարության կողմից ճանաչելու պահանջողների առաջին շարքերում և որի համար նա մեկ անգամ չէ, որ հայտնվել է քանտում, նրա նախածեությունը անգլերենից քուրքերեն թարգմանվեց իմ «Հայոց ցեղասպանություն, Արմենոցիդ» աշխատությունը, որը իրատարակվեց 2005 թ. Ստամբուլում¹⁵⁸:

Լուրջյան հարցն իր գլուխը քարճրացրեց նաև Սուդանում Դարժուրի իրադարձությունների ժամանակ: Մենք նկատի ունենք ոչ միայն Սուդանի կառավարությանը, որն ընդհանրապես մխտում էր Դարժուրում ծավալվող իրադարձությունները, այլև ԱՄՆ-ին, որը իրածարվում էր այդ իրադարձությունները ճանաչելու որպես ցեղասպանություն: Նրա պահանջով ստեղծվեց միջազգային հանձնաժողով, որի խնդիրը դարձավ մեկնել Դարժուր, տեղում ծանոթանալ իրադարձություններին, հավաքել հավաստի տեղեկություններ և դրանք ներկայացնել միջազգային հանրությանը և ՄԱԿ-ին: Հանձնաժողովը եղավ Դարժուրում, և նրա եզրակացությունն այն էր, որ Դարժուրում Սուդանի կառավարությունը

157 Murat Belge, *Memory, Forgetting, and Silence. Ultimate Challenge...*, p. 14.

158 Nikolay Hovhannisyán, *Ermeni Soykırım. Ermenikirim. Mender, Eýlam, Sonuclar, Ceviren: Aðla Tugyan, Istanbul, 2005.*

բարերոջ հարցերի բարձրացման վրա: Դրանք դարձան օրակարգի հարցեր, որին մեծապես խթանեց Հայոց ցեղասպանության մոտեցող 50-ամյակի հանգումները:

Այս առեւտրությամբ հարկ է բոս արժանավույն գնահատել այն հայրենասիրական դիրքորոշումը, որ այդ շրջանում գրավեց Հայաստանի Հանրապետության ղեկավարությունը, մասնավորապես Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության առաջին քարտուղար Յակով Նիկիտայի Զարոբյանը: Նա կարողացավ հասնել այն քանին, որ Խորհրդային Միության ղեկավարությունը որոշում ընդունեց թույլատրել, որ Հայաստանում պաշտոնապես նշվի ցեղասպանության 50-ամյակը: 1965 թ. ապրիլի 24-ին միլիոնավոր մարդիկ, մեծ թե՛ մանուկ, մտավորական, բանվոր և գյուղացի, ամբողջ ժողովուրդը դուրս հորդեց փողոցները, հրապարակները, այգիները և պուրակները: Ծուցարարները պահանջում էին Թուրքիայից Հայոց ցեղասպանության ճանաչում, երա հանցագործների պատժում, արդարացի հատուցում, հայկական քուսագրաված տարածքների վերադարձ, վանկարկելով՝ «Մողավորների պատժում», «Հատուցում», «Հողերը», «Հողերը» և այլն: Հայոց ցեղասպանության լուրջան սատուցը վերջանականապես կոտրվեց:

Դրանից հետո Խորհրդային Միությունում այլևս չգտնվեց մի ուժ, որը փորձեր կամ ի վիճակի լիներ կրկին արգելք դնել Հայոց ցեղասպանությունն անգամ հիշատակելու վրա: Դա հայ ժողովրդի պատմական նշանակություն ունեցող հաղթանակներից մեկն էր:

Միավեց նաև Ադոլֆ Հիտլերն իր հոետորական հարցով՝ «Ո՞վ է վերջիվերջո, այսօր հիշում հայերի ոչնչացման մասին»: Եվ ոչ միայն նա սխալվեց: Հետագա պատմությունը և իրադարձությունները նկան հաստատելու, որ Հայոց ցեղասպանությունը հիշում էին ոչ միայն հայերը, այլև աշխարհի հարյուր-հարյուրավոր, միլիոնավոր մարդիկ:

Հայոց ցեղասպանության «Լուսթյան» տալու և «Մոռացության» մատնելու դարաշրջանը, որին այնպես ձգտում էր Թուրքիան, անվերադարձորեն անցավ պատմության գիրկը: Նրանք՝ հիտլերյան հոետորական հարցի հետ միասին դարձան հայոց համահայկական պոռքվման գոհները, կորցրեցին իրենց նշանակությունը և որպես մողելներ այլևս ի վիճակի չէին որևէ դեր խաղալու:

Միայն իր ուժը պահպանեցին, դեռ սովելին՝ վերակենդանանալու ակտիվ նշաններ ցուցադրեցին նրիտրությունական հանցավոր ղեկավարների նկատմամբ բուրքական դատարանի 1919-1920 թթ. որոշումները, որը երանց հանցավոր ճանաչեց արևմտահայության ֆիզիկական

ինաչնչման, տեղահանման և հայրենագրկման մեջ, որը ժամանակակից իրավական և քաղաքական տերմինաբանությամբ կոչվում է ցեղասպանություն: Այդ որոշումով թուրքական լեզուիմ դատարանը ճանաչել է Հայոց ցեղասպանությունը: Ոստի բուրքական դատարանի որոշումը պահպանում է իր ուժը և պետք է իր համապատասխան տեղը գտնի Հայոց ցեղասպանության ճանաչման համար հայրի մերօրյա պայքարի գիտանոցում: Հետաքրքիր է նշել, որ միջազգային առանձին կազմակերպություններ, ինչպես նաև առանձին հետազոտողներ այժմ արդեն փորձում են անդրադառնալ այդ հարցին և օգտագործել այն Հայոց ցեղասպանությունը ժխտելու բուրքական կատավարության դիրքորոշման դեմ՝ բնագծելով այդ դիրքորոշման անեխմն լինելը: Մենք նկատի ունենք նախ և առաջ մի այնպիսի հեղինակավոր կազմակերպություն, ինչպիսին Տեղասպանագետների միջազգային ասոցիացիան է: Ասոցիացիայի Թուրքիայի վարչապետ էրդողանին 2005 թ. հունիսին հղած նամակում, որտեղ քվարկվում են այն անհերքելի և բարձրաժեք սկզբնաղբյուրները, փաստաթղթերը և վկայությունները, որոնց հիման վրա Ասոցիացիան Հայոց ցեղասպանությունը գիտականորեն համապարհապատասխանում է ճանաչված, փաստական և բարոյական առումով ապացուցված, դրանց կողքին նշվում է՝ «Օսմանյան ռազմական արձանատի արձանագրությունները» ("Ottoman court-martial records")¹⁵⁹: Այստեղ նկատի է առնված սուլթանի հրամանով ստեղծված ռազմական արձանատի 1919-1920 թթ. իրականացված դատավարության արձանագրությունները: Սա ոչ միայն կարևոր փաստ է, այլև մի նոր երևույթ, որը եթե ունենա հետևողական և համառ պաշտպաններ, ապա կարող է բնկումնային լինել Արմենոցիոյի ճանաչման հարցում:

Քայքայ դա բուրքական դատավարությանն անդրադառնալու միակ փաստը չէ: Այդ հարցը հաստի բնարկման առարկա է դարձել թուրքական ակադեմիկոս պատմաբան, Հայոց ցեղասպանությունը Թուրքիայի կողմից ճանաչելու վճռական կողմնակից, պրոֆեսոր Թաներ Աքչամի ուսումնասիրություններում: Նա հեղինակն է «Թուրքական ազգայնականությունը և Հայոց ցեղասպանությունը 1919-1922 թթ. Ստամբուլի ռազմական տրիբունալների նյութերի հիման վրա» աշխատության, որը նա որպես արևելախոսություն պաշտպանել է Գերմանիայի Հանովերի համալսարանում և դրա համար ստացել դոկտորի գիտական աստի-

159 No Place for Denial. IAGS Letter on calls for "Impartrial Study" International Association of Genocide Scholars.
<http://igsdinfo.blogspot.com/2005/06/iags-letter-on-calls-for-impartrial.html>

ճան: Ուրեմն Հանովեթի համալսարանի գիտական խորհրդի անդամ գերմանացի գիտնականները ևս տեղյակ են այդ մասին, քննարկել են այդ հարցը, արժեքավորել են դրա կարևորությունը և նրա հեղինակին չնորհել Գերմանիայում գոյություն ունեցող գիտական ամենաբարձր՝ դոկտորի աստիճանը: Հարկ է նշել, որ ատենախոսության պաշտպանությունից հետո ևս Թ՝աներ Արչամիս նրկար տարիներ հետաքրքրել է այդ կարևորագույն խնդիրը, որի վկայություններն են այդ հարցին նվիրված նրա չորս գրքերը և մի քանի գիտական հոդվածներ, որոնք քուրք պատմաբանը հրատարակել է թուրքերեն և գերմաներեն լեզուներով¹⁶⁸:

Կարծում ենք, որ Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը և նրա համապատասխան մարմինները, ակադեմիական գիտական ինստիտուտները, պետական համալսարանը այլ քաղաքացույն ուսումնական հաստատություններ, մամուլը, հնոտաառնեսությունը և այլև, պետք է վերադառնան այդ խնդրին՝ Թուրքիայի կողմից Հայոց ցեղասպանության վերաճանաչման հարցին, այդ հարցը հասարակական լայն քննարկման առարկա դարձնեն, այդ թվում նաև միջազգային իրավական, քաղաքական, գիտական, մարդու իրավունքների և այլ առյաններում:

Եթե հակառակը լիներ, կարելի է չկասկածել, որ Թուրքիան վաղուց այդ գնեքը գործողության մեջ դրած կլիներ:

168 Sbu, *Ultimate Crime, Ultimate Challenge. Human Rights and Genocide. An International Conference, April 20-21, 2005, Yerevan, 2005*, p. 10.

ՃԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱՐՄԵՆՈՅԻՊԻ ԺՆՏՄԱՆ ՀԱՐՃԸ**1. ԹԱՆԵՐ ԱՔՉԱՄ: «ԹՈՒՐԹԻԱՆ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԺՆՏՄԱՆ ԻՆՂՈՒՄՏՐԻԱՅԻ ԳԻՄՆԱԴԻՐ»**

Ցեղասպանագիտության առջև այսօր կանգնել են մի շարք քարոյ խնդիրներ: Դրանց մեջ թերևս ամենագլխավորներից մեկը մարդկության դեմ հանցագործություն համարվող այդ ֆենոմենի ժխտման հարցն է: Սակայն սխալ կլիներ այդ խնդիրը համարել զուտ գիտական: Այդ հարցը քաղաքական, միջպետական, միջազգային և համամարդկային խնդիր է, որը պահանջում է համապատասխան մոտեցում: Ժխտման հարցը խիստ վտանգավոր հարց է, քանի որ նա տարածվելու և նոր տիրույթներ նվաճելու լուրջ և ազդեցիկ միտումներ ունի: Կար ժառանգել նրա աշխարհում ընդամենը մեկ ցեղասպանություն էր եղել, որն իրագործվել էր 1915 թ. Օսմանյան կայսրությունում: Դա Հայոց մեծ եղեռն + Ցեղասպանություն + Արմենոցիոց + Հայասպանությունն էր: Եվ կար ընդամենը ցեղասպանության մեկ ժխտում, որի կրողը Թուրքիան էր:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո պատկերը բոլորովին փոխվեց: Ավելացավ ցեղասպանության ներթափանցած և կամ նրա սպառնալիքների տակ հայտնված ազգերի, ժողովուրդների և էթնիկական խմբերի թիվը: Դրան համապատասխան ավելացավ այդ ցեղասպանություններն իրագործած և ժխտող նրկրների և իշխանությունների թիվը: Դարձյալ հիշենք ամերիկյան ցեղասպանագետ Հելեն Ֆայնին, որը 1960-ականներին հաջորդած ժամանակաշրջանը դիտում է որպես գնեոցիդի և պոլիտիցիդի մի ուրույն շրջան¹⁶¹: Ավելացնենք, որ դա ոչ միայն ցեղասպանության, այլև ցեղասպանության ժխտման մի ուրույն դառաշրջան է:

161 Helen Fein, *Accounting for Genocide after 1945. Theories and Some Findings*, *International Journal on Group Rights*, 1993, p. 1.

Սակայն ամենահինը մտում է Հայոց ցեղասպանության ժխտումը: Թուրքիան, նրա բոլոր սրբզոդեմունները, կառավարությունները, մեկը մյուսին հաջորդող քաղաքական և ռազմական էլիտաները ոչ միայն ժխտում են, որ Օսմանյան կայսրությունում XX դարի առաջին քսանամյակում իրագործվել է Առաջին Տեղասպանությունը՝ Հայասպանությունը, այլև լսել անգամ չեն ուզում ընդհանրապես այդ մասին: Նրանք անտեսում են այն կուսակից փոխարի սկզբնաղբյուրները, պաշտոնական փաստաթղթերը, ակնմատենների վկայությունները, ամեն տեսակի վավերագրական նյութերը, ժամանակի մամուլի վկայությունները և այլն, որոնք պահվում են աշխարհի տարբեր երկրների՝ Անգլիայի, Ֆրանսիայի, ԱՄՆ-ի, Գերմանիայի, Ավստրիայի, Ռուսաստանի, Իտալիայի, Հունաստանի, Հայաստանի, արաբական և այլ երկրների գրասպանոցներում ու արխիվներում: Դրանք հիմնավորապես և աներկբայորեն ապացուցում են, որ այն, ինչ կատարվեց Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում Օսմանյան կայսրությունում արևմտահայության հետ, դա ունի միայն մեկ անուն՝ հայության ֆիզիկական ոչնչացում՝ ցեղասպանություն: Ինչպես եղել ենք, ոչնչացվեց մեկուկես միլիոն հայ և նրանից խլվեց նրա Հայրենիքը՝ Արևմտյան Հայաստանը:

Թուրքիան Արմենոցիոյի ժխտման իր քաղաքականությունը և դրա հետ կապված իր ռազմավարությունն ու մարտավարությունն ավելի սաստկացրեց 1960-ականների կեսերից, երբ համայն հայությունը ոտքի կանգնեց, վերացրեց Հայոց ցեղասպանության շուրջ հաստատված լռության պատենշը, այն դուրս բերեց մոռացության ծալքերից, և սկսվեց նրա միջազգային ճանաչման նոր փուլը, որը, շատ չանցած, տվեց անսպասելի արդյունքներ: Դա սարսափեցրեց Անկարային, որի արտաքին քաղաքականության կարևոր խնդիրներից մեկը դարձավ Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման կանխումը՝ կանգ չառնելով անգամ Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչած պետություններին անհրաժեշտ, շանտաժի ենթարկելու և սպառնալիքների առջև:

Ժխտման հարցը լրջորեն մտածողում է համայն մարդկությանը: Խնդիրն այն է, որ մեկ անգամ ընդմիջու վերացվի ցեղասպանության փտանոցը և նրա կիրառման հնարավորությունը համաշխարհային պրակտիկայից, որը սպառնալից է ոչ միայն տվյալ ազգի կամ ժողովրդի նկատմամբ, այլև համայն մարդկության: Ժխտման ելույթները և նրա փտանոցը հիանալի է ձևակերպել ցեղասպանագիտության քննադատում մի այնպիսի հեղինակավոր մտնեագետ, ինչպես Իսրայելի Հոլոքոստի և ցեղասպանագիտության ինստիտուտի գործադիր տնօրեն

Կոնքազ Աղնատունն ընդունեց հրեաների նկատմամբ նացիստական դահիճների կատարած ոճրագործությունը, մեկնեց Երուսաղեմ, ծնկի եկավ «Լացի պատի» առջև և զերմանական ժողովրդի անունից ներողություն խնդրեց հրեաներից, նույնը պետք է կատարի ժամանակակից Թուրքիայի պրեզիդենտը կամ վարչապետը և, ընդունելով սուլթանական-երիտուրքական վարչակարգի կատարած հանցագործությունը, ներողություն խնդրի հայերից:

Երկրորդ՝ քննարկման ժամանակ պարզվեց, որ մինչև օրս աշխարհում կատարված բոլոր ցեղասպանություններն էլ անխտիր ունեն իրենց ժխտողները: Այս նորությունը ուղղակի ապեցրեց ներկաներին: Հասկապես հանգամանորեն խոսվեց Հոլոքոստը ժխտելու նեոնացիստների փորձերի մասին, որոնց հիմնական փաստարկը հանգում է նրան, որ ոչ քն 6 մլն հրեա է ոչնչացվել, այլ ավելի քիչ, որովհետև այդ ժամանակ եվրոպայում այդքան շատ հրեաներ չէին ապրում: Ոմանք մատնանշում էին 300 հազար, առավելագույնը 500 հազար հրեա: Նրանց վրաս փաստարկն այն էր, որ իբրև թե չեն եղել զազային խցիկներ և հրեաները խեղդամահ չեն արվել այդ խցիկներում: Ջզաղի ուշադրություն դարձվեց նաև Դարժուրում, Ռուանդայում, նախկին Հարավարևմտյան և այլ երկրներում կատարված ցեղասպանությունները ժխտելու փորձերին:

Բոլոր ելույթներում կարմիր թելի նման անցնում էր այն միտքը, որ պետք է միավորել աշխարհի բոլոր ազնիվ մարդկանց ջանքերը հակահարձակ տալու ցեղասպանությունը ժխտելու և հերքելու ամեն տեսակի փորձերին, որ միջազգային կազմակերպությունները պետք է այդ հարցում լինեն սովելի հետևողական և համարձակ, քանի որ ցեղասպանությունը մեծ սպառնալիք է համայն մարդկությանը:

Հաս կարևոր էր նախազանոյի, բոլոր ցեղասպանագետ, պրոֆեսոր Թաներ Աքչամի եզրափակիչ խոսքը: Հեղելով իր սննդական դիտարկումների և քննարկումների ընթացքում արտահայտված մտքերի ու տեսակետների վրա՝ Թաներ Աքչամը ներկաների բուն ծափահարությունների ներքո հայտարարեց՝ «Ցեղասպանության ժխտման ինդուստրիայի հիմնադիրը Թուրքիան է»:

Այսպիսով Թուրքիան միջազգային հանրության առջև կանգնեց ոչ միայն որպես XX դարում իրականացված առաջին ցեղասպանության՝ Արմենոցիդի հանցագործ, այլև մի կոր հանցագործության հեղինակ՝ ժխտման ինդուստրիայի հիմնադիր: Երկու դեպքում էլ առաջնության «ղավնին» պատկանում է նրան, որն ավելի է խորացնում մարդկության դեմ իրագործած նրա հանցանքը: Այսպիսով շղթան

փակվեց և այնլի հիմնովին դարձավ Թուրքիայի «ցեղասպան պետություն» լինելու տեսակետը:

Դա առանցքային բնույթի, կարելի է ասել զլորալ ներսահանգում էր, որ կատարեց աշխարհի բոլոր ականավոր ցեղասպանագետ-մասնագետներին միավորող այդ հնդիակավոր միջազգային կազմակերպությունը՝ Տեղասպանագետների միջազգային ասոցիացիան:

Կոնֆերանսը Տեղասպանագետների միջազգային ասոցիացիայի նոր պրեզիդենտ ընտրեց Իսրայել Չարնիին: Շնորհավորելով նրան՝ մենք առաջարկեցինք Երևանում հրավիրել ցեղասպանության ենթարկված բոլոր ժողովուրդների, որոնց ցեղասպանությունն այս կամ այն կերպ մերժվում է, միջազգային համաժողով, և դրանով ցեղասպանությունը ժխտողների միջազգային ճակատին հակադրել ցեղասպանության զոհ դարձած ժողովուրդների միջազգային ճակատը: Նա դա գնահատեց որպես կարևոր և տեղին արված առաջարկություն և խոստացավ այդ ուղղությամբ համապատասխան նախապատրաստական աշխատանքներ տանել:

Ժխտման հարցի քննարկումը ցեղասպանագետ-փորձագետների միջազգային ամենաբարձր ֆորումում ցույց տվեց, որ հայոց ցեղասպանությունը ժխտելու հարցում Թուրքիան մեկուսացված է, ևս միայնակ է և չունի դաշնակիցներ: Միաժամանակ այդ վեհաժողովը ցուցադրեց ցեղասպանագետների համերաշխությունը, համախմբվածությունը և վճռականությունը մինչև վերջ պայքարելու այն ուժերի դեմ, որոնք հանդես են գալիս որպես ցեղասպանության ժխտողներ:

Դրանց շարքերում առաջինը նշվեց Թուրքիան:

2. ՏԵՂԱՍՊԱՆԱԳԵՏՆԵՐԻ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԱՍՈՑԻԱՑԻԱՅԻ ՆԱՄԱԿԸ ԹՈՒՐԲԻԱՅԻ ՎԱՐՉԱՊԵՏ ԷՐՊՈՂԱՆԻՆ ՅԱՅՈՑ ՏԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԺԽՏՄԱՆ ԵՎ ՆՐԱ ՃԱՆԱՇՄԱՆ ՀԱՐՑԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ

Ֆլորիդայում գումարված ցեղասպանագետների միջազգային համաժողովում քննարկումների ժամանակ այն միտքն արտահայտվեց, որ անհրաժեշտ է Հայոց ցեղասպանության ճանաչման և այն ժխտելու քաղաքականությունից հրաժարվելու կոչով առանձին րաց նամակով դիմել Թուրքիայի վարչապետ Ռեջեպ Թայիբ Էրդողանին, որին մենք՝ կոնգրեսի մասնակիցներս, միաձայն հավանություն տվեցինք:

Կարևորելով այդ փաստաթղթի նշանակությունը՝, ստորև նրա տեքստը ընդարձակ մեջբերումներով ներկայացնում ենք ընթերցողի ուշադրությանը:

Թուրքիայի վարչապետին բաց նամակով դիմելու պատճառը ոչ միայն վերջինիս գլխավորած կառավարության ժխտողական դիրքորոշումն էր Հայոց ցեղասպանության նկատմամբ: Դա միաժամանակ Ասոցիացիայի պատասխանն էր Էրդողանի կոչին առ այն, որ «պատմաբաններն անկողմնակա ուսումնասիրեն Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ Օսմանյան կայսրությունում հայ ժողովրդի ճակատագրին վերաբերող հարցերը»¹⁶²:

Այդ նամակ-փաստաթուղթը գրված է "No Place For Denial" — «Ժխտմանը տեղ չկա» խորագրի ներքո և ուղարկված է Թուրքիայի վարչապետ Էրդողանին 2005 թ. հունիսի 13-ին: Նրանում նշվում է.

«Հարգելի Կարչապետ Էրդողան:

Մենք այս բաց նամակը գրում ենք ձեզ ի պատասխան ձեր կոչին առ այն, որ «պատմաբաններն անկողմնակա ուսումնասիրեն» Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ Օսմանյան կայսրությունում հայ ժողովրդի ճակատագրի վերաբերյալ հարցերը:

Մենք ներկայացնում ենք գիտնականների գլխավոր մարմինը, որն ուսումնասիրում է ցեղասպանությունը Հյուսիսային Ամերիկայում և Եվրոպայում: Մենք մտահոգված ենք, որ կոչ անելով անկողմնակալորեն ուսումնասիրել Հայոց ցեղասպանությունը՝ դուք կարող է լրիվ տեղյակ չեք Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ գիտական և ինտելեկտուալ ուսումնասիրությունների ծավալներին և թե ինչպես է այս իրադարձությունը հաստատում Միավորված ազգերի Տեղափոխության վերաբերյալ Կոնվենցիայի ընդունումը: Մենք ցանկանում ենք ընդգծել, որ դա հենց հայերը չեն, որ հաստատում են Հայոց ցեղասպանությունը, այլ դա գիտնականների մոտ տիրապետող կարծիքն է, որոնք ուսումնասիրում են ցեղասպանություն, հարյուրավոր անկախ գիտնականների, որոնք ոչ մի կապ չունեն կառավարությունների հետ, և որոնց աշխատությունները տասնամյակների ընթացքում տարածվում են շատ երկրներում և ազգությունների մեջ»¹⁶³: Նամակի այդ մասը շատ կարևոր է այն առումով, որ թուրքական որոշ հնդիվաններ, և ոչ միայն թուրքական, ինչպես նաև

162 No Place For Denial. IAGS Letter on Calls for 'Impartial Study'. International Association Of Genocide Scholars.

<http://npgdinfo.blogspot.com/2005/06/iags-letter-on-calls-for-impartial.html>.

163 Առյճ տեղում:

ծում հրահալի են ներկայացված մի կողմից՝ թուրքական կողմի վայրագությունները՝ ուղղակի սպանություն, սով, տանջանքներ, զարթ, հայրության ֆիզիկական ոչնչացում, իսկ մյուս կողմից՝ իր սեփական հազարավա հայրենիքում սեփական քաղաքակրթությունը ստեղծած ժողովրդի հայրենազրկումը:

Նամակագիր-ցեղասպանագետներն ավելացնում են, որ Հայոց ցեղասպանությունն իր ժամանակի շատ լավ հայտնի մարդկային իրավունքի հարց էր, որի մասին մշտական հաղորդումներ էին տալիս լրագրերը Միացյալ Նահանգներում և Եվրոպայում: Այնուհետև նամակում հստակորեն ընդգծված է հետևյալ առայնցքային միտքը՝ «Հայոց ցեղասպանությունը լայնորեն փաստարկված է Միացյալ Նահանգների և ամբողջ աշխարհի ազգերի հազարավոր պաշտոնական արձանագրություններով, ներառյալ պատերազմի տարիներին Թուրքիայի դաշնակիցների՝ Գերմանիայի, Ավստրիայի և Հունգարիայի փաստաթղթերով, օսմանյան ռազմական տրիբունալի արձանագրություններով, ականատես միսիոներների և դիվանագետների վկայություններով, վերապրողների վկայությամբ, և պատմագիտական տասնամյա հետազոտություններով»¹⁶⁵:

Նամակի հաջորդ, մի կարևոր հատվածը նվիրված է Հայոց ցեղասպանությունը հաստատող մի շարք անձերի և հաստատությունների կարծիքներին, որոնք անհնար է կասկածի տակ դնել: Այդ կապակցությամբ նշվում է որ «Հայոց ցեղասպանությունը հաստատում են միջազգային գիտական, իրավական և մարդու իրավունքների հանրությունը:

1. Լեն իրավաբան Ռաֆայել Լեմկինը, նրբ նա 1944 թ. հայտնազործեց գենոցիդ եզրը՝ վկայակոչելով թուրքերի կողմից հայերի ոչնչացումը և նացիստների կողմից հրեաների ոչնչացումը՝ որպես օրինակներ՝ սահմանելու այն, ինչ նա նկատի ուներ գենոցիդ ասելով:

2. Հայերի սպանությունը ցեղասպանություն է, ինչպես սահմանված է Միավորված ազգերի 1948 թ. Ցեղասպանության հանցագործությունը կանխելու և պատժելու մասին Կոնվենցիայում:

3. 1997 թ. Ցեղասպանագետների միջազգային ասոցիացիան, որպես աշխարհի գլխավոր ցեղասպան-փորձագետների կազմակերպություն, միաձայն ընդունեց պաշտոնական քանաձև՝ հաստատելով Հայոց ցեղասպանությունը»¹⁶⁶:

165 Լույն տեղում:

166 Լույն տեղում:

Նամակում հիշատակվում է, որ Հայոց ցեղասպանությունը հաստատել են որպես «անհերքելի փաստ» մի շարք մասնագետներ՝ կոչ անելով եվրոպական դեմոկրատիաներին ճանաչելու այն որպես այդպիսին, ցեղասպանությունը հաստատել են Երուսաղեմի Հոլոքոստի և գեներալի ինստիտուտը, Նյու Յորքի Գեներալի ուսումնախորհրդայն ինստիտուտը, իսկ աշխարհի առաջատար իրավաբանները Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչել են որպես Հոլոքոստի նախակարգապես և մարդկության դեմ հանցանքի օրենքի նախադեպ:

Նամակի հեղինակները անում են մի կարևոր դիտողություն ևս. «Մենք նշում ենք, որ կարող են լինել գեներալի տարրեր մեկնաբանություններ՝ թե ինչպես և ինչու պատահեց Հայոց ցեղասպանությունը, քայքայեց թաղերը և քարոջական իրողությունը որպես ցեղասպանության չի տեղավորվում գիտականության մեջ, այլ պատկանում է պատմություն և նպատակ ունի արդարացնելու դահճին, դատապարտելու գոհներին և վերացնելու պատմության էթիկական իմաստը»¹⁶⁷:

Նամակի վերջին հատվածներում նամակի հեղինակները, որը ստորագրողների մեջ են նաև Իսրայել Չարնին և Անդրեաս Վայլը այլ ղեկավարներ, անդրադառնում են այն հարցին, թե ովքեր են Էրդոզանի և նրա կառավարության խորհրդատուները: «Մենք կցանկանայինք եկատել — գրում են նրանք, — որ գիտնականները, որոնք խորհուրդ են տատելու — զրոյում են նրանք, — որ գիտնականները, որոնք խորհուրդ են տատելու ձեռք կառավարությանը և որոնք այլ ուղիներով կապված են պետության կողմից վերահսկվող ձեռք ինստիտուտներին, անկողմնակալ չեն: Այդպիսի, այսպես կոչված, «գիտնականները» աշխատում են խճողել օրակարգում գտնվող պատմագիտական և քարոջական հարցերը, նրք նրանք խորհուրդ են տալիս ձեռք և թուրքական պաշտամենտին՝ ինչպես ժխտել Հայոց ցեղասպանությունը:

Մենք հավատում ենք, որ ակնհայտորեն ի շահ թուրքական ժողովրդի և նրա ապագայի է... ճանաչել նախորդ կառավարության պատասխանատվությունը հայ ժողովրդի ցեղասպանության համար, ինչպես արեցին գերմանական կառավարությունը և ժողովուրդը Հոլոքոստի պարագայում:

Ընդունվել է միաձայն Յեղասպանության միջազգային ասոցիացիայի Վեցերորդ հանդիպման ժամանակ:

Հունիսի 7, 2005, Ռոկա Բատոն, Ֆլորիդա»¹⁶⁸:

167 Լույս տեղում:

168 Լույս տեղում:

Ակնհայտ է, որ այդ եամակը սովորական հասկացությանը նամակ չէ: Քննարկվող հարցերի քնույթով և շրջանակներով, արտահայտված տեսակետներով և ներակացություններով դա մի կարևոր գիտական-քաղաքական փաստաթուղթ է, որը նոր լույս է սփռում Հայոց ցեղասպանության և Թուրքիայի քաղաքականության բազմաթիվ հարցերի վրա:

Առաջին՝ նրանում ներկայացված է Յեղասպանության միջազգային ասոցիացիայում, ցեղասպանագիտների ամենահեղինակավոր քարձրագույն մարմնում միավորված ցեղասպանության գծով աշխարհում ամենահայտնի մասնագետների և փորձագետների հավաքական կարծիքը Հայոց ցեղասպանության պատճառների, քնույթի, կատարողների և հանցագործների վերաբերյալ: Գիտական աշխարհը, գիտնականների միջազգային կոհորտան ընդունում, հաստատում և ի լուր աշխարհի հայտարարում է, որ 1915 թ. Օսմանյան կայսրությունում սուլթանական-երիտթուրքական կառավարությունն իրականացրել է մի արյունալի նախճիր, որի գիտական սահմանումը ցեղասպանությունն է:

Երկրորդ՝ առաջին անգամ մասնագիտական խիստ և համարձակ քննադատության է ենթարկվում ոչ միայն թուրքական անցյալի և ներկայի կառավարությունների քաղաքականությունը և դիրքորոշումը Հայոց ցեղասպանության հարցում, այլև նրանց խորհրդատուների թուր սերունդները, խորհրդատուներ, որոնք այս փաստաթղթում իրավացիորեն և արհամարհականորեն կոչվում են «այսպես կորված «գիտնականներ»»: Հասկանալի է, որ Հայոց ցեղասպանության հարցում «այսպես կոչված թուրք «գիտնականների» տրված գնահատականները, առաջարկությունները, խորհուրդները և հանձնարարականները թուրքական կառավարությանը ոչ մի կերպ չեն կարող համարվել հիմնավորված, փաստարկված կամ որակյալ, նրանք ենու են գիտականությունից և իրենց քնույթով քարոզչական են: Իսկ որտեղ էժանագին, պետության կողմից պատվիրված քարոզչություն, այնտեղ խառնաշփոթություն, կեղծիք և իրականության անխիղճ աղավաղում: Ահա այսպես են ներկայացված այս արժեքավոր փաստաթղթում Հայոց ցեղասպանությունը միտնելու Թուրքիայի կառավարության պաշտոնական և այսպես կոչված «գիտնականների» ջանքերը:

Երրորդ՝ երե նկատի առնենք, որ այդ հեղինակավոր կազմակերպության ներահանգումները խաբսխված են աշխարհի տարբեր երկրների արխիվներում, գրասպանոցներում և գրադարաններում պահվող տարաբնույթ փաստաթղթերի, պաշտոնական տեսակետների, դիվանա-

**ՀԱՅՈՑ ԾԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՆՈՒԿԱՆ ԳԱՇՏԻ
ԸՆԳՆՆՆԵՐՄԱՆ ԿՐԻՏԵՐԻՆԻ ԿԱՆՈՒՄԻՆ ԿԱՆՈՒՄԻՆ ԿԱՆՈՒՄԻՆ ԵՐԹԸ:
ՆՈՐ ՄՈՏԵՆՈՒՄՆԵՐ ԵՎ ՆՈՐ ԳՆԱՀԱՏԱԿԱՆՆԵՐ**

1. ՈՒԺԸ ԿՈՐՑՐԱԾ ՍՈՂԵԼՆԵՐԸ

Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչման առումով ունեցավ իր ողիսականը: Հինգ տարի հետո կրթական կրթական կրթական 100-ամյա տարելիցը: Այդ երկար ու ձիգ տարիների ընթացքում, ինչպես ցույց տրվեց ապագայ գլխում, կրթական ճանաչման գործընթացն անցել է մի քանի փուլերով: Եվ դա մենք հայերս չէ, որ կամուփն ընդունել և այդ ողիտվ ենք ընթացել, այլ դա պարտադրվել է մեզ դրսից, օտար ուժերի կողմից: Բայց հայության մեծությունը կայանում է նրանում, որ նա չի ընկրկել այդ ուժերի, կրթաց քաղաքական-իրավական ճնշումների առջև, այլ դիմակայելով աննկուն կամք դրսևորելով մշտապես հետապնդել է իր գլխավոր նպատակը՝ հասնել այն քանին, որ Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչվի միջազգային հանրության կողմից իբրև ցեղասպանություն՝ մի կողմից, և որպես XX դարի առաջին ցեղասպանություն՝ մյուս կողմից:

Հայերը նրբեք այնքան մոտ չեն եղել իրենց այդ երկու, միմյանց հետ ներկայափակցված նպատակների իրականացմանը, որքան այժմ՝ XXI դարի առաջին քառամյակում:

Նախքան այդ հարցի պարզաբանմանն անցնելը, հարկ է անդրադառնալ մեկ այլ խնդրի՝ Հայոց ցեղասպանության ճանաչման տարրեր փուլերի ժամանակ առաջադրված մոտեցումներից և մոդելներից որոնք են անհետացել և կորցրել իրենց նշանակությունը և ուժը: Այլ կերպ ասած՝ պահանջվում է յուրառոտակ գույրագրում, որից կհետնի, թե ինչ քննով է Արմենոցիոը XXI դար թևակոխել և որոնք են նոր մոտեցումների և գնահատականների հրամայականը և լուծման հեռանկարները:

Խոսքը, առաջին հերթին, Հայոց ցեղասպանությունը ապիտակ ստվանի տակ պարտակելու և յուրության մասնեղու մոդելի կամ մոտեցման մասին է:

ներում, անզամ պատմագիտական, տնտեսագիտական և փիլիսոփայական ուսումնասիրություններում: Ենթատեքստը դարձավ դժգոհության դրսևորման յուրատեսակ զենք, ազգային-քաղաքական զգացմունքները երբորեն արտահայտելու քավականին ազդեցիկ միջոց: Խնայամիտ և պատրաստված ընթերցողները և դիտորդները հեշտությամբ կուսումն էին ենթատեքստով արված ակնարկների կամ դատողությունների խնաստը, ոգևորվում և իրենց ներսում հաղթահարում հուսահատության կամ հեռանկարների րացակայության վտանգավոր սիդրոնը: Հենց այս շրջանում էր, հասկապես 50-60-ականներին, երբ երիտասարդության, մանավանդ ուսանողության շրջանում ակավեցին ձևավորվել ընդհատակյա կազմակերպություններ, խմբեր և միություններ, որոնք իրենց դրական դերը խաղացին ազգի միտքն արթուն պահելու գործում:

Իսկ ինչ վերաբերում է միջազգային հանրությանը, ապա նա դեռ այն աստիճանի չէր հասունացել և չէր ակտիվացել, որ ըմբռներ ցեղասպանության դեմ լայն ճակատով հանդես գալու անհրաժեշտությունը, թեև նա արդեն ընդհուպ մտածում էր դրան, որի անվիճելի վկայությունն է «Գնեցիդ» եզրի ծնունդը և «Ցեղասպանության հանցագործությունը կանխելու և պատժելու մասին» Միավորված ազգերի 1948 թ. դեկտեմբերի 9-ի Կոնվենցիան:

«Լոռության» և «Մոռացության» մատնելու մտղենների պատմական ճակատագիրը լուծեց անձամբ ինքը՝ հայ ժողովուրդը՝ ոչ թե աղերսելով այլ իր 1965 թ. ազգային-քաղաքական համազգային պոթելումով: Լեման մի քայի կարող էր դիմել միայն այն ժողովուրդը, որն արդեն ամեն ինչից կուշտ էր, հոգնել էր Իշխանությունների երեսպաշտ հավաստիացումներից և հատունացել էր այն աստիճանի, որ պատրաստ էր ամբողջ աշխարհին ցույց տալու, որ իր հարցերը ինքը պետք է լուծի ոչ թե տանը նստած արտասուք քափելով, այլ փողոց դուրս գալով: Եվ նա փողոց դուրս եկավ՝ շատ հստակ կերպով ձևակերպելով և վճռականորեն ստացադրելով իր հարցերը: Իշխանություններն ընկրկեցին այդ համաժողովրդական ելույթի առջև: Հայոց ցեղասպանության Լոռության փուլն անվերադարձորեն ավարտվեց և հայ ժողովրդի կողմից հանձնվեց պատմության արխիվ:

Երկրորդ՝ ավարտվեց նաև Հայոց ցեղասպանությունը «Մոռացված ցեղասպանություն» համարելու դարաշրջանը: Նա անցյալ դարի 60-ական թվականներից դարձավ միջազգային կարևոր ազգային-քաղաքական իրողությունների անբաժան մասը: Արմենոցիդը, ինչպես նաև

Հորոքուող, որպես դատական ցեղասպանություններ, դարձան ցեղասպանությունների, նրանց պատճառների, կիրառման մեթոդների և մեխանիզմների օրինաչափությունների գիտական ուսումնասիրության հարցը: Պատմական բուն զարգացումները սրբեցին—տարան վերուշխալ մոդելը՝ նա նույնպես հանձնելով արխիվ:

Բաց և «Լուսիայան», և «Մոսացված ցեղասպանության» մոդելներն անիրաժեշտ են հիշել նրանցից անիրաժեշտ դասեր քաղելու և ներակա-ցություններ անելու համար, նման արարքներ այլևս թույլ չտալու համար: Գույություններ անելու համար, նման արարքներ այլևս թույլ չտալու համար:

Իր իմաստը կորցրեց և մահկանացուն կեքեց նաև Հիտլերի, «Ռ՛վ Լ. Վերջիվերջո, այսօր հիշում հայերի ոչնչացման մասին» 1939 թ. հոկտեմբերական հարցադրումը: Դա նույնպես չդիմացավ ժամանակի դաժան քննությանը: Պարզվեց, որ այդ ոճրագործությունը շատ-շատերն են հիշում, ոչ միայն ժամանակի կրթված և զարգացած մարդիկ, այլև ամբողջ ժողովուրդներ, հարյուր միլիոնավորներ, պետական և քաղաքական գործիչներ, գիտնականներ, արվեստասրահներ, զինվորականներ, լրագործիչներ և այլն, և այլն: Այնպիսի շատ երկրներում Արմենոլոյի մասին թողներ և այլն, և այլն: Այնպիսի շատ երկրներում, նկարահանվում կիսունգրվում են գրքեր, այդ թվում և թուրքիայում, նկարահանվում կիսունգրվում են գրքեր, կազմակերպվում ցուցահանդեսներ, լուրջ գիտական քննարկումներ, կանգնեցվում հուշարձան—խաչքարեր և այլն:

Կարող է պարադոքս թվալ, սակայն այսօր հիշում են ոչ միայն հայերի 1915 թ. ոչնչացման մասին Օսմանյան կայսրությունում, այլև Հիտլերի 1939 թ. հոկտեմբերական հարցը Ջալքերուզում, Անկարից, թեև ոչ և այլն քանի համար, որպեսզի նշեն, որ Հիտլերը սխալվեց ոչ միայն պատերազմի հարցում, այլև Արմենոլոյ—Հայաստանությունը հիշելու հարցում:

Այսպիսով, նրան անհիմնելու լինենք, սակայն ժամանակին հրապարակում հայտնված չորս մտնեցումներից այսօր նրանք կորցրել են իրենց որևէ նշանակությունը և հրապարակից անհետացել նրանց ոչ պետքական լինելու պատճառով: Ընդհակառակը, նրանց հետագա գոյությունը կարող էր խիստ վնասակար լինել Հայոց ցեղասպանության ճանաչման տեսանկյունից: Ուստի և նրանք դեն նետվեցին, ինչպես որ կանքում նետվում են ոչ պետքական բոլոր իրերը:

Մնաց միայն մեկը՝ քուրդական ուղղման առյուծի 1919—1920 թթ. դատավարությունը, նրա արձանագրությունները և կյուրերը, նրա որոշումներն այն մասին, որ երիտթուրքական կառավարությունը 1915 թ. օսմանյան կայսրությունում իրականացրել է հայերի զանգվածային ոչնչացում, որն, ըստ ՄԱԿ-ի Ցեղասպանության վերաբերյալ Կոնվենցիայի, բոլոր պարամետրերով համապատասխանում է ցեղասպանությանը

տրված քննողմանը: Ահա այս մեկը՝ թուրքական դատարանի որոշումները, չեն կորցրել և չեն էլ կարող կորցնել իրենց ուժը, և այսօր կարող են օգտագործվել Արմենոցիդի Հայաստանության ճանաչման համար միջազգային մասշտաբներով ծավալված պայքարում:

Եվ շատ բան կախված է մեր հմտություններից, ունակություններից և կարողություններից, քե որքանով մեզ կհաջողվի օգտագործել այն գործոնը պատմական արդարությունը վերականգնելու և Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչելու մեր նպատակների համար:

Այսպիսով՝ պոմոության թատերաբեմից անհետացան Հայոց ցեղասպանությունը մոռացության մատնելու, մարդկության հիշողությունից ցնցելու և նրա ճանաչումը ընդմիջա մոռացության տալու քոլոբ մտացածին, հորինված, հիփանդազին նրեակայության արդյունք հանդիսացող և ոչ իրատեսական տարրերակները:

Երանց իրենց տեղը գիշեցին նոր մոտեցումներին, իրատեսական և արդարացի լուծումներին, որոնք, վստահ լինենք, որ հուսալի պատվաբ կհանդիսանան քոլոբ տեսակի ցեղասպանությունները կանխելու և նրանց ոճրագործ հանցագործներին անապառիժ չթողնելու համար:

Հայոց ցեղասպանության ճանաչման հարցն անցյալ դարի 70-ական թվականներից ետրաստեղծ քաղաքական, հոգեբանական և միջազգային նոր իրողությունների ձևավորման պայմաններում քնակոխեց իր գարգացման նոր փուլը, որը մենք կանվանենք իրատեսական փուլ:

Սույն գլխի հաջորդ մասերում կլուսաբանվեն իրատեսական փուլում Հայոց ցեղասպանության՝ Արմենոցիդի ճանաչման ստանցքային քաղաքամասերը:

2. ԱՐՄԵՆՈՑԻԴԻ ԾԱՆԱԾՈՒՄԸ ՏԱՐԵՐ ԵՐԿՐՆԵՐԻ ՊԱՈԼԱՍԵՆՏՆԵՐԻ ԿՈՂՄԻՑ

Հայոց ցեղասպանությունից հետո անցել է 95 տարի, իսկ թուրքական 1919-1920 թթ. դատավարությունից հետո՝ 90 տարի, սակայն ճանաչման հարցում դեռևս վերջակետ չի դրվել:

Բայց դա չի նշանակում, թե Հայոց ցեղասպանությունը գտնվում է ստեղծման փուլում, այն միժակում, որը տիրապետող էր XX դարի 20-60 ական թվականներին: Ոչ, այդպես չէ, դրանից հետո շատ ջուր է հոսել, և 70-80-ական թվականներից սկսվում է մի գործընթաց, որը մենք կանվանենք Արմենոցիդի միջազգային ճանաչման հաղթարշավ:

օտմանիզմին յուրահասուով «քրեության» և զարտնի սպանությունների մշակույթը՝ «նեոօտմանիզմի» քողի տակ:

Ճիշտ է, Արմենցիդի ճանաչման հարցի քննարկումը մենք սկսում ենք պետական պաշտոնական, ավելի ստույգ՝ տարրեր երկրների օրենսդիր մարմինների՝ պառլամենտի, քոնդեստազի, Ազգային ժողովի, Պետական Դումայի, սեյմի, ռիկստագի կամ այլ անվանման ներքո՝ հանդես եկող օրենսդիր մարմինների ճանաչումից: Կարծում ենք, դա միանգամայն հասկանալի է, քայց դա չի նշանակում քացարձականացնել այդ ակցիայի կարևորությունը և օրենսդիր մարմինների կողմից ընդունված որոշումները համարել նզակի կամ սպառիչ: Դա կնշանակե՞ր անտեսել այլ գործոնները, արժեզրկել այլ մարմինների ընդունած որոշումները և նրանց նշանակությունը, թերահավատություն սերմանել նրանց որոշումների նկատմամբ և աղավաղել Հայոց ցեղասպանության ճանաչման իրական պատկերը: Այդ ասելով՝ նկատի ունենք այն պարագան, որ Հայոց ցեղասպանության ճանաչումը մի երկարատև գործընթաց է, որը կազմված է տարրեր քաղաքականացրից և նրանց շրջալից: Միայն այդ քաղաքականների՝ որպես օրակների՝ մեծ թե փոքր, կարևոր թև երկրորդական, ամբողջությունն է սպասուկում լիակատար ճանաչում և տալիս այդ երևույթի իրական պատկերը:

Հայոց ցեղասպանության պաշտոնական ճանաչումը օտարերկրյա պետությունների օրենսդիր մարմինների կողմից սկսվել է 1965 թվականին և շարունակվում է արդեն 45 տարի: Այդ ընթացքում Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչել են Եվրոպայի, Ասիայի, Հյուսիսային և Հարավային Ամերիկաների ուղիղ 21 պետություն: Ծանո է, թե՞ քիչ: Ես դեմ եմ նման հարցադրմանը: Ցեղասպանությունը մի այնպիսի երևույթ է, որի գնահատմանը չի կարելի մտնելու նման կատեգորիաներով կամ չափանիշներով: Անգամ որևէ ցեղասպանության ճանաչումը թեկուզ միայն մեկ պետության կողմից արդեն նվաճում է, հաղթանակ, արժանի դրվատանքի և հպարտության՝ որպես համայն մարկության դեմ իրագործվող հանցագործությունը կանխելու միտված քայլ: Միայն նման հոգեբանությանը և մտածելակերպով կարելի է հաջողության հասնել համայն մարդկության դեմ ուղղված ոճրագործության դեմ պայքարում:

Այժմ ներկայացնենք այն 21 երկրների ցանկը, որոնք պաշտոնապես ճանաչել են Հայոց ցեղասպանությունը՝ Արմենցիդը:

1. Ռուսոզմայ՝ Պառլամենտական Բանաձև, ընդունված 1965 թ.:
2. Կիպրոս՝ Ներկայացուցիչների Պալատի Բանաձև, ընդունված 1982 թ.:

3. Հայկական Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետություն՝ ՀԽՍՀ Գերագույն Խորհրդի «1915 թ. Օսմանյան Թուրքիայում Հայոց ցեղասպանությունը դատապարտող Օրենք», ընդունված 30 նոյեմբերի, 1988 թ.:
4. Արզննտինա՝ Սենատի Բանաձև, ընդունված 1993 թ., որին հետևել է Օրենք՝ ընդունված 2004 թ.:
5. Ռուսաստան՝ Գերական Դումայի Բանաձև, ընդունված 1995 թ.:
6. Հունաստան՝ Դադլամենտի Բանաձև, ընդունված 1996 թ.:
7. Լիբանան՝ Դեպուտատների Դալատի Բանաձև, ընդունված 1997 թ.:
8. Կանադա՝ Դադլամենտի Բանաձև, ընդունված 1996, 2002 և 2004 թթ.:
9. Բելգիա՝ Սենատի Բանաձև, ընդունված 1998 թ.:
10. Ֆրանսիա՝ Դադլամենտական Բանաձև, ընդունված 1998 և 2000 թթ., և Օրենք՝ 2001 թ.:
11. Վատիկան՝ 2000 թ.:
12. Իտալիա՝ Դադլամենտական Բանաձև, ընդունված 2000 թ.:
13. Շվեյցարիա՝ Դադլամենտական Բանաձև, ընդունված 2003 թ.:
14. Սլովակիա՝ Դադլամենտական Բանաձև, ընդունված 2004 թ.:
15. Նիդերլանդներ՝ Դադլամենտական Բանաձև, ընդունված 2004 թ.:
16. Լեհաստան՝ Սենյի Բանաձև, ընդունված 2004 թ.:
17. Վենեսուելա՝ Դադլամենտի Բանաձև, ընդունված 2005 թ.:
18. Գերմանիա՝ Բունդեստագի Բանաձև, ընդունված 2005 թ.:
19. Լիտվա՝ Դադլամենտի Բանաձև, ընդունված 2005 թ.:
20. Չիլի՝ Դադլամենտի Բանաձև, ընդունված 2007 թ.¹⁰⁰:
21. Շվեդիա՝ Ռիկսդագի Բանաձև, ընդունված 2010 թ.:

Ըստ աշխարհագրական-տարածքային տեղաբաշխման՝ Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչել են եվրոպական՝ 14, հարավամերիկյան՝ 4, ասիական՝ 2, հյուսիսամերիկյան՝ 1 պետություն, ընդամենը՝ 21 պետություն:

Հարկ է նաև նշել որ Կիրգիզիայի նախկին պրեզիդենտ, ակադեմիկոս Ասկար Ականը Ադրբեջանի Միլլի Մեշլիսում 1997 թ. ապրիլի 23-ին ունեցած իր ելույթում հայտարարեց, որ 1915 թ. հայերի նկատմամբ իրականացվել է ցեղասպանություն: Թեև նա չհասցրեց պաշտոնապես ճանաչել Հայոց ցեղասպանությունը ներքին խժոժությունների հետևանքով, որոնք հրահրված էին նաև դրսից, նա ստիպված էր հրամարական

100 http://en.wikipedia.org/wiki/Recognition_of_the_Armenian_Genocide, p. 4

տալ և հեռանալ Կիրգիզիայից, այդուհանդերձ այդ փաստը, այսինքն՝ նրա հայտարարությունը, և այն էլ Ադրբեջանի պառլամենտում, առ այն, որ 1915 թ. Օսմանյան կայսրությունում հայերի նկատմամբ իրականացվել է ցեղասպանություն, ինքնին շատ համարձակ և խոսուն քայլ էր և կասկած չի թողնում, որ Կիրգիզիան կդառնար Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչած հերթական պետությունը:

Հարկ ենք համարում անդրադառնալ մեկ այլ պետության՝ Իրանի պրեզիդենտ Մոհամմադ խաթամիի դիրքորոշմանը: Իրանի Իսլամական Հանրապետությունը պատկանում է այն երկրների թվին, որոնք դեռևս չեն ճանաչել Արմենոցիդը, թեև այնտեղ ալեյի, քան որևէ այլ երկրում լավատեղյակ են այդ իրողությանը: Չմոտանանք, որ Իրանը Օսմանյան կայսրության անմիջական հարևաններից է և 1915 թ. ցեղասպանությունից հետո զգալի թվով հայ գաղթականներ, փրկվելով օսմանյան յարազանից, ապաստան գտան Իրանում: Պրեզիդենտ խաթամին, երբ 2004 թ. սեպտեմբերին պաշտոնական այցով եղավ Հայաստանի Հանրապետությունում, սեպտեմբերի 9-ին այցելեց երևանում գտնվող Տեղասպանության համալիր և ծաղկեպսակ դրեց 1915 թ. զոհերի հիշատակին¹⁷⁰: Կարծում ենք, որ դա հենց այնպես տեղի չունեցավ, դա ինչ-որ քան նշանակում է: Եվ քրոջրովին էլ պատահական չէ, որ խաթամիի երևանում Տեղասպանության հուշարձան այցելելու և հայ զոհերի հիշատակին դրված պսակի մասին կյուրջ Համացանցում տեղադրված է «Միջազգային հաստատում և Հայոց ցեղասպանության ճանաչում» խորագիրը կրող կայք-էջում:

Կցանկանալիս կանգ առնել նաև Եվեղիայի կողմից Արմենոցիդը ճանաչելու հարցի վրա, քանի որ այն, ինչ տեղի ունեցավ, շատ նման է ողիսականի:

Եվեղիան Հայոց ցեղասպանությունն առաջին անգամ ճանաչեց 2000 թ. մարտի 29-ին և մինչև 2008 թվականը մշտապես ելավում էր Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչած երկրների ցանկում: Սակայն հետագայում Եվեղիայի դիրքորոշման մեջ տեղի ունեցավ կտրուկ փոփոխություն: Եվեղիայի պառլամենտում հարց քարճրացվեց վերանայել շվեդական պառլամենտի 2000 թ. մարտի 29-ին որոշումը Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչելու վեչաքերյալ և չնդյալ համարել այն: Այդ ուղղությամբ առանձնապես ակտիվ էին գործում Եվեղիայի արտաքին գործն-

170 International Affirmation and Recognition of Armenian Genocide, http://www.ourarm.com/engle_rec.htm

ի նախարարը և պառլամենտի՝ «իկատագի Արտաքին հարաբերու-
թյունների հանձնաժողովի նախագահը: Նրանց ջանքերով, որոնք պառ-
լամենտում ունեցան նաև իրենց կողմնակիցները, հաջողվեց այդ հար-
ցը 2009 թ. հունիսի 12-ին մտցնել «իկատագի օրակարգում և հասնել
հաջողության»¹⁷¹: Այդ օրը կայացավ քվերակության, որի արդյունքում
ձայները բաժանվեցին հետևյալ կերպ՝ հօգուտ Օսմանյան կայսրությու-
նում 1915 թ. տեղի ունեցած ցեղասպանության մեթոման կողմ քվերա-
կեցին 245 դեպուտատ, դեմ՝ 37, ձեռնպահ՝ 1, քվերակությանը չմաս-
նակցեց 66 դեպուտատ:

Այնուհայտորեն շվեդական պառլամենտը տեղիք էր տվել թուրքական
ձեռնարկ, որի մասին են վկայում նաև այն փաստարկ-քաջաստություն-
ները, որոնք տրվեցին Շվեդիայի արտաքին գործերի նախարարության
կողմից պառլամենտում: Նշվեց երեք պատճառ. առաջին՝ «մասնագետ-
ների մոտ կան տարածայնություններ թուրքիայում Առաջին համաշ-
խարհային պատերազմի ժամանակ տեղի ունեցած դեպքերի քննարկի
խարհային պատերազմի ժամանակ տեղի ունեցած դեպքերի քննարկի
վերաբերյալ», երկրորդ՝ «ՄԱԿ-ի Ցեղասպանության վերաբերյալ Կոն-
վենցիան հետադարձ ուժ չունի», և երրորդ՝ «Տևողիքը պետք է թողնվի
պատմաբանին»¹⁷²: Մյուսը այն փաստարկներն են, որոնց գլխավորա-
պես ստիպելու է թուրքական կողմը:

Շվեդիայում պառլամենտի այդ որոշումն ըստ էության աջակցություն
չգտավ երկրում, ընդհակառակը, այն առաջ քերեց խոր դժգոհություն:
Սկսվեց լայնածավալ պայքար այդ որոշումից հրաժարվելու և նախկին
Պրոչմանը վերադառնալու համար, որը պատկվեց հաջողությամբ: 2010
թ. մարտի 11-ին շվեդական պառլամենտը սոցիալ-դեմոկրատներին,
Բ. մարտի 11-ին շվեդական պառլամենտը սոցիալ-դեմոկրատներին,
ձայնով ընդդեմ 130-ի, կրկին ճանաչեց Հայոց ցեղասպանությունը,
որի շնորհիվ Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչած պետությունների
թիվը դարձավ 21:

Նոր հեռանկարներ են քայլում Հայոց ցեղասպանությունը Մեծ
Բրիտանիայի կողմից ճանաչելու առջև: Այստեղ վաղուց էին խմորում-
ներ գնում: Մեծ Բրիտանիայում փոքր չէ այն մարդկանց թվաքանակը,
որոնք խայտառակություն են համարում այն հանգամանքը, որ Մեծ
Բրիտանիան մինչև օրս պաշտոնապես չի ճանաչել Արմենոցիդը, թեև

171 Pan Armenian net-Swedish Parliament Refuses to Recognize the Armenian
Genocide, June 12, 2008, http://en.wikipedia.org/wiki/Recognition_of_the_Armenian_Genocide

172 Առջև տեղում:

ևս պատկանում է այն սակավաթիվ երկրների շարքին, որտեղ հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ կա կուտակված միօրինակ քանակությամբ պաշտօնական, արխիվային և այլ բնույթի սկզբնաղբյուրներ և կոլեկցիոն, որոնք միանգամայն քավարար են մի քանի անգամ ճանաչելու հայոց ցեղասպանությունը: Հիշենք թեկուզ այն հանգամանքը, որ Մեծ Բրիտանիան Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի հետ միասին դեռևս 1915 թ. մայիսի 13-ին (24-ին) հանդես եկան հատուկ Հայտարարությամբ, որում հայերի նկատմամբ 1915 թ. Օսմանյան կայսրությունում կիրառվող զանգվածային սպանությունների, վայրագ տեղահանումների և այլ քարաքոսակա գործողությունների համար պատասխանատվությունը դնում էին երիտթուրքական կառավարության ինչպես առանձին անդամների, այնպես էլ ամբողջ կառավարության վրա: Դա առաջին միջազգային փաստաթուղթն է, որը հայերի նկատմամբ կիրառած ջարդերի համար, բնդհանրապես նման հանցագործությունների համար պատասխանատու էր համարում թուրքական կառավարությանն՝ ամբողջությամբ վերցված:

Այժմ Մեծ Բրիտանիայում Լեյբորիստական կուսակցության որոշ անդամների նախաձեռնությամբ մեծ աշխատանք է տարվում հասնել այն քանին, որ թրիտանական պառլամենտն ընդունի «Ցեղասպանության հիշատակի օր» օրինագիծը, որի ընդունման դեպքում Ապրիլի 24-ը կհայտարարվի ցեղասպանությանը զոհ դարձած հայերի հիշատակի օր: Օրինագծի հեղինակն է լեյբորիստ Էնդրյու Դիանորը: Հուսադրող է այն իրողությունը, որ Շոտլանդիան, Ուելսը և Հյուսիսային Իռլանդիան ներառվալացնող դեպուտատների քացարձակ մեծամասնությունը պատրաստ են քվեարկել հոգուտ Հայոց ցեղասպանության ճանաչման¹⁷³:

Չի քացառվում Արմենոլոյի ճանաչման հարցի քննարկումը նաև Իսպանիայի Գլխավոր Կորտեսներում՝ պառլամենտում, որի վերաբերյալ նախաձեռնությամբ հանդես է եկել Իսպանիայի 17 նախնականներից մեկը՝ Կատալոնիան: Նրա ինքնավարության խորհրդարանը փետրվարի 26-ին արդեն միաձայն ճանաչել է Հայոց ցեղասպանությունը, իսկ այժմ հարցը քննարկման է առաջարկում Իսպանիայի ֆեդերալ պառլամենտում:

2010 թ. դեկտեմբերի 4-ին Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչելու վերաբերյալ որոշում ընդունեց ԱՄՆ-ի կոնգրեսի՝ Ներկայացուցիչների պալատի Արտաքին հարաբերությունների կոմիտեն: Դա անհրաժեշտ

173 Տե՛ս Ցեղասպանության թրիտանական արձարժումներ, «Անգա», Երևան, 5 ծարս, 2010, էջ 1:

քայլ է, որպեսզի հայոց ցեղասպանության օրինագիծը այնուհետև մտնի Կոնգրեսի լիազուստ նիստի քննարկամանը: Կոմիտեի 46 անդամներից բվերակությանը մասնակցեցին 45 կոնգրեսականներ: Նրանցից 23 կոնգրեսմեն բվերակեց հոգուտ Հայոց ցեղասպանության ճանաչման, իսկ 22-ը՝ դեմ: Բայց հարցը միայն դա չէ, թեև ինքնին դա նույնպես շարքային իրադարձություն չէ: Հարցն այն է, որ բուն քննարկումների ժամանակ, անզամ բանաձևին դեմ բվերակած կոնգրեսմեններից և ոչ ժամանակ, անզամ չմիտեց, անզամ չիտրձեց ժխտել Հայոց ցեղասպանության փաստը: Նրանք թողրն էլ ընդունեցին, որ 1915 թ. Օսմանյան կայսրությունում տեղի է ունեցել հայերի ցեղասպանություն: Սակայն դեմ բվերակողների պատճառարանությունն այլ էր, գլխավորապես նրկու հանգամանք: Առաջինը՝ ժամանակի՝ "Timing"-ի ընտրության հարցը: Ժամանակը, նրանց կարծիքով, հարմար չի ընտրված: Նրանք նկատի ունեին իրադարձությունների սրումն Աֆղանստանում, որը բարդացտում է ամերիկյան զորքերի դրությունն այնտեղ: Շարունակելով իրենց դատողությունները՝ նրանք մատնանշում էին, որ ԱՄՆ-ի կողմից Հայոց ցեղասպանության ճանաչումը կվատարացնի ամերիկա-թուրքական հարաբերությունները, ինչն իր հերթին նոր բարդություններ կտեղծի Աֆղանստանում գտնվող ամերիկյան զորքերի համար, Թուրքիան կա-րող է արգելել ամերիկացիներին օգուվելու Թուրքիայում գտնվող Իսրայիլի ռազմական քազայից, որը դժվարություններ կտեղծի ամերիկյան զորքերին ռազմական տեխնիկա, ռազմամթերք, սննդամթերք և այլ ծառայություններ մատուցելու գործում:

Հայոց ցեղասպանության ճանաչմանն ընդդիմացող կոնգրեսմենների երկրորդ փաստարկն այն էր, որ ցեղասպանության ճանաչման պարագայում կսրվեն նաև հայ-թուրքական հարաբերությունները, քանի որ Թուրքիան կարող է հրաժարվել վավերացնել հայ-թուրքական քանաձևերը, որոնք ստորագրվել են 2009 թ. հոկտեմբերին Յուրիխում՝ հայ-թուրքական սահմանը քացելու և նրանց միջև դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելու վերաբերյալ: Դեկլարավելով այդ պատճառարանություններով՝ 22 կոնգրեսմեն դեմ բվերակեց Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչելու վերաբերյալ բվերակության դրկած 252 քանաձևին, թեև, կրկնում ենք, նրանցից և ոչ մեկն իր կույսում չիտրձեց ժխտել Հայոց ցեղասպանությունը՝ որպես կատարված իրողություն: Դեռ առկան՝ նրանցից ոմանք անզամ վշտակցեցին հայ ժողովրդին երիտրուքերի կողմից Օսմանյան կայսրությունում հայերին պատճառած ողբերգության համար:

Մեզ մնում է ավելացնել, որ ԱՄՆ-ի Կոնգրեսի Արտաքին հարաբերությունների կոնգրեսը նման որոշում մինչ այդ արդեն ընդունել էր ևս նրբոր անգամ, սակայն նա հետագա զարգացում չի ունեցել և հարցը աղպես էլ չի մտել Կոնգրեսի լիազումար նիստի քննարկմանը:

Այդ առեւտրային այժմ կրկին այն հարցն է արծարծվում, թե արդյո՞ք այս անգամ նույնը չի կրկնվի, այսինքն՝ ամերիկյան իշխանությունները չեն հրամարվի հարցը մտցնել Կոնգրեսի լիազումար նիստի քննարկմանը: Առանձին կարծիքներ և տեսակետներ են հեշում առ այն, որ ԱՄՆ-ի կառավարությունը կարող է միջամտել՝ արգելելու հարցի քննարկումը Կոնգրեսում: Այլ խոսքով՝ չկա իկատար վստահություն, որը Հայոց ցեղասպանության ճանաչման հարցն այս անգամ նա չի ժխտվի ԱՄՆ-ի Կոնգրեսի կողմից: Այդ հնարավորությունը կամ հետանկարը չպետք է ժխտել: Բայց, մեր կարծիքով, դրանից որքանոքոյուն չպետք է ապրել: Չեմ հասկանում, թե ինչու ենք մենք աղպես կառչել այդ խնդրից, մի կրկիր, քննուզ այդ երկիրը անգամ ԱՄՆ-ն է, կճանաչի, թե ոչ Արմենոցիդը: Այդ հարցում մենք նույնպես պետք է նոր, սովելի լայնախոս մտեցում ցուցաբերենք և միանգամայն հանգիստ վերաբերվենք դրան:

Թուրքիան վերին աստիճանի հիվանդագին է ընդունում Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչելու յուրաքանչյուր փաստ: Նա զանազան հնարքների է դիմում ճնշում գործադրելու և կանխելու Արմենոցիդը ճանաչելու ամեն մի փորձ՝ սպառնալիքներ, ահաբեկում, տնտեսական պայմանագրերի չեղյալ հայտարարում, դեպքանի հետ կանչում և այլն, և այլն: Բայց ապարդյուն: Նա փորձեց աղպես վարվել Զրանսիայի հետ, քայց ոչինչ չստացվեց, իսկ այժմ փորձում է նույն կերպ վարվել ԱՄՆ-ի հետ:

Այժմ նա փորձում է դիմել քոլորովին մի նոր քայլի, որը քնորոշ էր Օսմանյան կայսրության կառավարման համակարգին: Վարչապետ էր դողանը, Մեծ Բրիտանիա կառարած իր պաշտոնական այցի ժամանակ՝ 2010 թ. մարտի 17-ին, Լոնդոնում նպատակ ունենալով կանխել քրիտանական պառլամենտի կողմից Արմենոցիդի հնարավոր ճանաչումը, BBC-ին տրված հարցազրույցում հայտարարեց, որ «Եթե հարկ չի նի 100 հազար հայերին կվտարենք երկրից», որոնք Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիներ են¹⁷⁴: Ընդ որում, իր հայտարարության մեջ հանրապետական Թուրքիայի վարչապետն օգտագործում է այնպիսի արտահայտություններ, ինչպես «իմ երկիրը», «իմ քաղաքացիները»

174 «Ազգ», Երևան, 18 մարտ, 2010, էջ 1:

և այլն, ինչը բնորոշ էր Օսմանյան կայսրության միաժեռան սուլթաններին: Մեկնաբանելով Թուրքիայի վարչապետի այդ արտառոց կրոնքը՝ Հայաստանի Հանրապետության վարչապետ Տիգրան Սարգսյանը նշում է. «Թուրքիայի վարչապետ Բեջեփ Թայիբ Էրդողանի սպառնալիքները Թուրքիայում քնակվող հայերին արտաքսելու մասին մեր հիշողություններում արթնացնում են 1915 թվականի Հայոց ցեղասպանության հիշողությունները»¹⁷⁵:

Էրդողանն իր անպատասխանատու սպառնալիքների համար սուր քննադատության ենթարկվեց անզամ Թուրքիայում: Նրա վարքագիծը դատապարտեցին ընդդիմադիր կուսակցությունները, նույնիսկ նրանք, որոնք թուրքական մեջլիսի անդամ են, աստե՛ծին պետական, քաղաքապետական և հասարակական գործիչներ, գրողներ, արվեստաբաններ, արվեստներ, մտավորականներ, զանգվածային լրատվամիջոցներ և այլն:

Արդի Թուրքիայի ղեկավարությունը չի ըմբռնում, որ ժամանակները փոխվել են և նման սպառնալիքները այլևս չեն կարող կանխել Հայոց ցեղասպանության ճանաչման գործընթացը, որը դարձել է անկասելի:

3. ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՃԱՆԱՇՈՒՄԸ ՈՐՈՇ ԵՐԿՐՆԵՐԻ ՎԱՐՉԱՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ՄԻԱՎՈՐՆԵՐԻ ՕՐԵՆՍԴԻՐ ՄԱՐՄԻՆՆԵՐԻ ԿՈՂՄԻՑ

Արմենոցիդի ճանաչման շրջայում իրենց ուրույն տեղն են գրավում որոշ երկրների կազմում գոյություն ունեցող ինքնավար կազմավորումների պաղտամեևտների, նախանգների օրենսդիր մարմինների և քաղաքապետարանների որոշումները: Դա մի ուրույն կատեգորիա է, որը ճանաչման սանդղակում թերևս մի աստիճան ներքև է գտնվում պետությունների քարձրագույն օրենսդիր մարմինների համեմատ, քայց այդուհանդերձ, մեր կարծիքով, կարևոր գործոն է, որն անտեսել ոչ միայն կուսակցի սխալ կյիներ, այլև անհնար: Առանց նրանց ընդունած որոշումները նկատի առնելու, հնարավոր չէ հստակ պատկերացում ունենալ Արմենոցիդի ճանաչման գործընթացի, ծավալների և հանգրվանների մասին: Հենց դրա շնորհիվ է, որ ընդարձակվում է Հայոց ցեղասպանության ճանաչման դաշտը, մոտենում է նրա հիմնովին ճանաչման սրահը և ակնհայտ դառնում, թե ինչպիսի խմորումներ են ընթանում միջազգային առումով ցեղասպանությունը կանխելու, ճանաչելու և նրա հանցա-

գործներին պատժելու ոլորտում՝ ինչպես կապված Արմենոցիոյի, այնպես էլ մյուս ժողովուրդների ցեղասպանությունների հետ:

Այս խնդիրը նման տեսքով առաջին անգամ է քննարկման առարկա դառնում՝ որպես ցեղասպանագիտության ինքնուրույն կատեգորիա: Այդ կատեգորիայի յուրահատկությունը կայանում է նրանում, որ, սակավ քաջատուրյանք, Արմենոցիոյը ճանաչելու վերաբերյալ որոշումներ ընդունում են այն երկրների ազգային ինքնավարությունների պառլամենտները, նահանգները և բաղաբաղապարանները, որոնք, այսինքն՝ այդ երկրների պառլամենտները, դեռևս պաշտոնապես չեն ճանաչել Հայոց ցեղասպանությունը: Երանց հայտնվելը Արմենոցիոյն արդեն ճանաչած 21 երկրների խորհրդարանների կողքին ամրապնդում և ավելի հուսալի է դարձնում Արմենոցիոյի միջազգային ճանաչման հարցը և լրացուցիչ խոչընդոտ ստեղծում այն ժխտելու քուրքական ոգորումների իրականացման ճանապարհին: Այլ քան է Արմենոցիոյի ճանաչումն այս կատեգորիայով հանդերձ, և բոլորովին այլ քան՝ առանց դրա:

Անդրադառնալք ինքնավար կարգավիճակ ունեցող պետական կազմավորումների պառլամենտների կողմից Արմենոցիոյի ճանաչման հարցին՝ Լման որոշումներ ընդունել են.

1. Ավստրալիայի Լոր Հարավային Ռեյսի նահանգի (state) պառլամենտը, որը ճանաչել և դատապարտել է Հայոց ցեղասպանությունը 1997 թ., և կոչ արել Ավստրալիայի Ֆեդերալ կառավարությանը կատարել նույնը, այսինքն՝ ճանաչել և դատապարտել Օսմանյան կայսրությունում իրագործված Հայոց ցեղասպանությունը:

Հարավային Ավստրալիայի պառլամենտը համանման որոշում է ընդունել 2009 թ.¹⁷⁶

2. Իսպանիայի 17 ինքնավար մարզերից Բասքերի երկրի պառլամենտն առաջինն էր, որ 2007 թ. հաստատել է ինստիտուցիոնալ դեկլարացիա, որով ճանաչել է Հայոց ցեղասպանությունը: Գեկկարացիան պարունակում է վից հորված, որը հաստատում է Հայոց ցեղասպանության բնույթը որպես այդպիսին, իր համակրանքը հայտնում հայերին, դատապարտում ցեղասպանության ժխտումը Թուրքիայի կողմից և Հայաստանի տնտեսական շրջափակումը¹⁷⁷:

Իսպանիայի Կատալոնիայի ինքնավարության խորհրդարանը նշավ երկրորդը, որը 2010 թ. փետրվարի 26-ին միաձայն ճանաչեց Հայոց ցե-

176 http://en.wikipedia.org/wiki/Recognition_of_the_Armenian_Genocide

177 Լույսն տեղում:

դասականությունը: Նախաձեռնությունը պատկանել է Բարսեղունու գործող Հայաստանի հետ քարեկամության միության անդամներ, Կասաբլանկայի պառլամենտի անդամներ Մարիա Ռոսա Ֆորտոնինի և Նոնա Սամարտինին¹⁷⁸:

3. Մեծ Բրիտանիայի Միացյալ թագավորության մաս կազմող Ռեյսի պառլամենտը՝ Ազգային ասամբլեան, Մեծ Բրիտանիայում առաջինը և առաջին միակը, 2002 թ. քննուեց քանաձև Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչելու վերաբերյալ: Դա հաստատեց նաև Ռեյսի այն ժամանակվա վարչապետ Ռոդրի Մորգանը: Իսկ 2010 թ. հունվարի 29-ին Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչեց Ռեյսի նոր վարչապետ Կարլին Ջոնսը¹⁷⁹:

4. Բրազիլիայում նրկու նահանգներ՝ Սեարան և Սան Դաուլոն, 2006 թ. համապատասխանաբար հաստատեցին Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչելու վերաբերյալ քանաձևերը¹⁸⁰:

5. Կանադայի երկու նահանգների՝ Բլեբեկի և Օնտարիոյի օրենսդիր մարմինները, Կանադայի Ֆեդերալ պառլամենտից առանձին, 2001 թ. նույնպես ճանաչեցին Հայոց ցեղասպանությունը¹⁸¹:

6. Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչողների թվում է նաև շվեյցարական Բեռնի Կանտոնը:

Այսպիսով՝ վեց երկրների 10 ինքնավար մարզերի պառլամենտներ ճանաչել են Հայոց ցեղասպանությունը և դասապարտել Թուրքիայի ժխտողական դիրքորոշումը:

Նիստ տպավորիչ է ԱՄՆ-ի նահանգների ճնշող մեծամասնության Օրենսդիր մարմինների դրական դիրքորոշումը Արմենցիդի ճանաչման հարցում: Ինչպես հայտնի է, ԱՄՆ-ը, որպես Ֆեդերալ պետություն կազմված է 50 նահանգներից: Այսօր նրանցից 43-ի Օրենսդիր մարմիններն արդեն պաշտոնապես ճանաչել են Հայոց ցեղասպանությունը, քննդունել համապատասխան քանաձևեր և կատարել այդ մասին պաշտոնական հայտարարություններ¹⁸²:

Արմենցիդը ճանաչած նահանգներն են՝
1. Ալյասկա, 2. Արիզոնա, 3. Արկանզաս, 4. Կալիֆոռնիա, 5. Կոլորադո, 6. Բոնեյրտիցոտ, 7. Դելավեր, 8. Ֆլորիդա, 9. Ջորջիա, 10. Հավայի,

178 «Ազգ», երևան, 6 մարտ, 2010, էջ 1:

179 European-Armenian Joint Federation. Press Releases, <http://eaffjd.eu/sip.php/brevo3253>

180 Նույն տեղում:

181 Նույն տեղում:

182 International Affirmation of the Armenian Genocide, http://www.armenian-genocide.org/document_category_11/affirmation_list.html

11. Այդահո, 12. Իլինոյս, 13. Կանզաս, 14. Կենտուկի, 15. Լուիզիանա, 16. Մեն, 17. Մերիլենդ, 18. Մասսաչուսեթս, 19. Միչիգան, 20. Մինեսոտա, 21. Միսսուրի, 22. Մոնթանա, 23. Նեբրասկա, 24. Նևադա, 25. Նյու Հեմփշիր, 26. Նյու Ջերսի, 27. Նյու Մեքսիկո, 28. Նյու Յորք, 29. Նորդ Կարոլինա, 30. Նորդ Դարտուս, 31. Օհայո, 32. Օկլահոմա, 33. Օրեգոն, 34. Փենսիլվանիա, 35. Ռոուդ Այլանդ, 36. Սարատ Կարոլինա, 37. Թեննեսսի, 38. Տեխաս, 39. Յութա, 40. Վերմոնտ, 41. Վիրջինիա, 42. Վաշինգտոն, 43. Վիսկոնսին:

Արմենցիոյը դեռ չեն ճանաչել ԱՄՆ-ի հետևյալ նահանգները՝ Ալաբամա, Ինդիանա, Այովա, Միսիսիպի, Վաստ Վիրջինիա և Վայոմինգը։ ընդամենը յոթ նահանգ։ Բայց դատելով ԱՄՆ-ում տիրող մթնոլորտից և զարգացման միտումներից՝ կարելի է ենթադրել, որ նրանց ճանաչումը սարերի հետևում չէ։ Այդ դեպքում ԱՄՆ-ի կառավարությունը կհայտնվի անքնական միճակում։ Կտուացվի, որ ԱՄՆ-ի համարյա քոլոր նահանգները ճանաչել են Արմենցիոյը, մինչդեռ Սպիտակ տունը, այսինքն՝ ֆեդերալ կառավարությունը, այդ քոլորը չունենելու է տալիս, համայն ԱՄՆ-ի անունից չի ճանաչում այն, անգամ խուսափում է «գեներցիո» եզրն օգտագործելուց։

Թեև ասում են, իբրև թե, ԱՄՆ-ը պաշտոնապես դեռևս չի ճանաչել Հայոց ցեղասպանությունը, սակայն նրա պրեզիդենտներից ոմանք տարբեր ժամանակներում տարբեր առիթներով ընդունել են այդ պատմական իրողությունը։ Նրանց թվում առաջինը պետք է հիշատակել 28-րդ պրեզիդենտ Վուդրո Վիլսոնին, որը ԱՄՆ-ի նախագահն է եղել 1912-1920 թթ.։ Հասկանալի է, նրա ժամանակ դեռ չէր հայտնաբերվել գեներցիո եզրը և շրջանառության մեջ չէր գտնվում ցեղասպանություն հասկացությունը, սակայն նա ժամանակակիցն ու ականատեսն է եղել հայկական սպանդին, որն իրականացվել է Օսմանյան կայսրությունում 1915 թ. սկսած՝ ճիշտ այն ժամանակ, երբ նա ԱՄՆ-ի պրեզիդենտն էր։ Վուդրո Վիլսոնը գիտեր, թե ինչ անավոր ողբերգություն է տեղի ունենում հայերի հետ Օսմանյան կայսրությունում։ Նա իր աղբյուրներից լավատեղյակ էր, որ դրված է ամբողջ հայության՝ որպես ժողովրդի ամբողջական ոչնչացման հարցը, այսինքն՝ այն, ինչ որ այսօր կոչվում է ցեղասպանություն։ Վուդրո Վիլսոնի պրեզիդենտության շրջանում էր, որ ԱՄՆ-ը 1917 թ. պատերազմի մեջ մտավ՝ դաշնակցելով Անտանտին՝ ընդդեմ գերմանա-ալիտրոնոսկոպական-բուլղարական բլոկի, և հնարավորություն ունեցավ ինչ-որ չափով օգտակար լինելու հայությանը, հատկապես տարածքների հարցում կապ-

Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչած ԱՄՆ-ի հաջորդ պրեզիդենտը դեմոկրատական Ջիմի Կարտերն էր, որը ԱՄՆ-ի 1976 թ. նոյեմբերի նախագահական ընտրությունների ժամանակ հաղթել էր հանրապետական Ջորջալ Գորդին և ԱՄՆ-ի պրեզիդենտի պաշտոնը զբաղեցրեց 1976-1980 թթ. ժամանակահատվածում: Նա 1978 թ. մայիսի 16-ին հայտարարեց, որ «ընդհանուր առմամբ աշխարհում չգիտեն, որ 1916 թ. նախորդած տարիներին ստույգ քայլեր կատարվեցին ողջ հայ ժողովրդին ոչնչացնելու համար: Եվ որևէ Եւրոսերբոզյան դատավարություն տեղի չունեցավ»¹⁸⁴: Այստեղ, ճիշտ է, ցեղասպանություն բառը չկա, բայց բովանդակային առումով՝ «Ստույգ քայլեր կատարվեցին ողջ հայ ժողովրդին ոչնչացնելու համար», դա լրիվ համապատասխանում է ցեղասպանության սահմանմանը:

Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչել է ԱՄՆ-ի պրեզիդենտի պաշտոնում Կարտերին հաջորդած հանրապետական Ռոնալդ Ռեյգանը, որը Սպիտակ տուն մտավ 1981 թ. հունվարին՝ վերջինիս հաղթելով: 1981 թ. ապրիլի 22-ին՝ Հոլոքոստի զոհերի հիշատակի օրը և իր պրեզիդենտության առաջին տարվա երրորդ ամսվա վերջերին, նա հանդես եկավ հատուկ հայտարարությամբ՝ Դրոկլամացիայով ("Proclamation"), որտեղ շարադրեց իր մտեցումները ցեղասպանության հարցում՝ աստիճանափակվելով լույ Հոլոքոստով, այն հիշատակելով նաև Հայոց ցեղասպանությունն Օսմանյան կայսրությունում, ցեղասպանությունը Կամբոջայում և այլ ցեղասպանություններ: Անա նրա սկզբունքային բնույթի Հայտարարության այդ հատվածը, որ մեջբերում ենք ամբողջությամբ. «Ինչպես հայերի ցեղասպանությունը նախքան այդ (այսինքն՝ մինչ Հոլոքոստը — Ն. Հ.) և Կամբոջայի ցեղասպանությունը, որը հաջորդեց դրան և շատ այլ նման հարվածներ՝ շատ այլ ժողովուրդների, Հոլոքոստի դասերը նրբեք չպետք է մոռացվեն»¹⁸⁵: Նա հիշեցնում է, որ ԱՄՆ-ի կոնգրեսի որոշմամբ իմունվել է Միացյալ Նահանգների Հոլոքոստի քանգարան, նպատակ ունենալով թույլ չտալ մարդկությանը մոռանալու «այն սարսափելի պահը», այսինքն՝ Հոլոքոստի զոհերին: Նա Հոլոքոստը դիտարկում է ցեղասպանությունների համառոտացում, և մատնանշում, որ Հոլոքոստն ունեցել է ինչպես

184 Բարնեյան, Տարեգրություն Հայոց ցեղասպանության պաշտոնական դատապարտման և ճանաչման, Երևան, 1 2004, էջ 43.

185 Ronald Reagan, Proclamation 4838 of April 22, 1981, Days of Remembrance of Victims of the Holocaust by the President of the United States of America. A Proclamation, http://www.armenian-genocide.org/Affirmation.63/current_category.4/affirmation_det...

գանքի և իր խոսքում աղոյճը կհիշատակի «Ճնդասպանություն» բառը՝ ևս չխուսափեց 2009 թ. ապրիլի 24-ին ուղերձով դիմել ամերիկյան ժողովրդին, և առաջին անգամ օգտագործեց «Մեծ եղեռն» բառակապակցությունը՝ ընդգծելով, որ «Մեծ եղեռնը կչարունակի ապրել մեր հիշողություններում»¹⁸⁸։ Դա մտածված և լավ հաշվարկված քայլ էր Օբամայի կողմից։ Չօգտագործելով «ցեղասպանություն» բառը՝ ևս կարծում էր, որ դիմելով հայերի կողմից մինչև զենեցիդ եզրի հայտնվելը օգտագործվող «Մեծ եղեռն» բառակապակցությանը՝ դրանով այնուամենայնիվ կզոհացնի հայերին՝ մի կողմից, և չի վիրավորի թուրքերի օսմանական հարատույունը՝ մյուս կողմից։ Բայց չստացվեց։ Նրա խուսափանալիս քաղաքականությունն ավելի ակնհայտ է դառնում ուղերձի այն մասից, որտեղ ևս ի լուր աշխարհի հայտարարեց. «Ես մշտապես հայտարարել եմ իմ սեփական տեսակետի մասին, թե ինչ է պատահել 1915 թ., և իմ տեսակետը չի փոխվել այդ պատմության մասին։ Ես շարունակում եմ մնալ շահագրգռված՝ հասնելու փաստերի լիակատար անկեղծ և արդարացի ճանաչմանը»¹⁸⁹։ Նրա ակնարկը վերաբերում է նրան, որ ինքը սենսատոր եղած ժամանակ հավատել է, որ 1915 թ. տեղի է ունեցել Հայերի ցեղասպանությունը, և որ ինքն իր այդ տեսակետը չի փոխել։ Կարող է որ դա այդպես է, քայց կարիք չկա եզրույթյան լիզվով մարդկանց շիրքության մեջ գցել։

ԱՄՆ-ի կառավարությունն իր մեջ ուժ չի գտնում կատարելու վճռական քայլը՝ ճանաչելու Արմենոցիոը՝ պահանջելով Թուրքիայի կառավարությունից կատարելու նույնը։ Գառնաոր ոչ թե այն է, որ ամերիկյան դեկլարությունը թերահավատ է այդ հարցում կամ Արմենոցիոը հատաաող փոստերի և կյուրթերի պակաս է զգացվում, քալ լիցի, նման քան վրա, այլ որովհետև Թուրքիայի հետ նրա քաղաքական շահերը դա թույլ չեն տալիս, որին անդրադարձել ենք 2010 թ. մարտի 4-ին ԱՄՆ-ի Կոնգրեսի Արտարին հարաբերությունների կոմիտեում այդ հարցի քննակումը լուսարանելիս։ Ամերիկյան կառավարությունն այդ հարցի անչուրյամք հայտնվել է օղից կախված վիճակում, որն անպայման կրուլացնի նրա դիրքերը ոչ միայն նրկրի ներքում, այլև աշխարհում։

Ավարտելով այս հարցի լուսարանությունը՝ կցանկանայինք կրկին հարց տալ. իսկ իրո՞ք այդքան անհրաժեշտ է Հայոց ցեղասպանության

188 The White House, Office of the Press Secretary, April 24, 2009, Statement of President Barack Obama on Armenian Remembrance Day.

189 Արլն տեղում։

չարք քաղաքապետարաններ, ինչը խոսում է այն մասին, որ ճանաչման գործընթացն ընդունել է իրատեսական և խորքային բնույթ: «Լարչատարածքային մարմիններն իրենց բնույթով և գործառույթներով ավելի մոտ են կանգնած երկրների ժողովրդական զանգվածներին: Իսկ դա նշանակում է, որ ընդհիվ դրա՝ նոր, տասնկակ և հարյուր միլիոնավոր մարդիկ են ներգրավվել Արմենոցիոյ ճանաչման գործընթացում:

Արմենոցիոյ ճանաչման դաշտի ընդարձակումն ամրապնդում է Հայոց ցեղասպանության ճանաչման ֆունդամենտը և, ինքնաթերթաբար, թուլացնում ու խաթկում Արմենոցիոյ մխտնու Թուրքիայի դիրքորոշումը՝ խորացնելով վերջինիս միջազգային մեկուսացումը:

4. ԱՐՄԵՆՈՑԻՈՅԻ ՃԱՆԱՇՈՒՄԸ ՄԻջԱԶԳԱՅԻՆ ԱՏՅԱՆՆԵՐԻ ԿՈՂՄԻՑ

Արմենոցիոյ ճանաչման շրջալույսում իր ուրույն տեղն է նվաճել մի այնպիսի առանցքային բնույթի հիմնարար օղակ, որպիսին միջազգային տարբեր կազմակերպությունները և առյաններն են: Արմենոցիոյ ճանաչման համակարգում երակն նույնպես կազմում են մի առանձին կատեգորիա, որի նշանակությունը բացատրիկ է: Եվ դա միանգամայն հասկանալի է, քանի որ այսօր հիմնական պայքարը հայկական և թուրքական կողմերի միջև ճանաչման հարցում տեղափոխվել է միջազգային դաշտ և ընթանում է հենց այդ շրջանակներում: Այդ պայքարում հայկական կողմը՝ կազմված Հայոց ցեղասպանության հարցական երթի հետ, անընդհատ նորանոր տարածքներ է նվաճում, իսկ Թուրքիան, ընդհակառակն, անկասելիորեն կորցնում է տարածքներ: Արմենոցիոյ ամեն մի նոր ճանաչում միջազգային այս կամ այն մարմնի, այս կամ այն երկրի, ինքնավարության կամ եսահանգային օրենսդիր մարմնի կողմից նշանակում է մի նոր և յուրք քալլ Արմենոցիոյ վերջնական ճանաչման ուղղությամբ, ինչը միաժամանակ նշանակում է անվերադարձ պարտության Թուրքիայի համար:

Ահա այս տեսանկյունից պետք է մտանալ քննարկվող խնդրին, երա նշանակությանը և Արմենոցիոյ վերջնական ճանաչման հարցին:

Միջազգային այդ կազմակերպությունները կամ առյանները տարբեր են և ընդգրկում են տարբեր ոլորտներ, որոնք իրենց ամբողջության մեջ արտացոլում են XX դարի վերջերի–XXI դարի սկզբների հասարակական–քաղաքական կյանքի և միջազգային հարաբերությունների ամբողջ բարդ խճապատկերը:

I. Խաղաղության կողմնակիցների համաշխարհային կոնգրես. 1965:

1965 թվականը, ինչպես արդեն ելվել է, քնկումնային, շրջադարձային տարի եղավ Հայոց ցեղասպանության ճանաչման գործընթացում: Նման եզրահանգման համար քաղաքար հիմք են հանդիսանում նրեք կարևոր իրադարձություններ, որոնք համարյա միաժամանակ տեղի ունեցան այդ երկու թվականին: Առաջինը՝ Համահայկական պրոքլամը, որի հետևանքով վերջ տրվեց Հայոց ցեղասպանության լուրջ դատաբանական: Հայ ժողովուրդը Հայոց ցեղասպանության հետ կապված հարցերի լուծման նախաձեռնությունը վերցրեց իր ձեռքը, որը մինչև հիմա չի զիջում որևէ այլ ուժի: Երկրորդը՝ հեռավոր հարավամերիկյան Ռուզվելթի պետությունը դարձավ առաջին օտար պետությունը, որը ճանաչեց Հայոց ցեղասպանության փաստը և դատապարտեց Օսմանյան շեք Հայոց ցեղասպանության փաստը և դատապարտեց Օսմանյան շեք կայսրությանը՝ հիմք դնելով արտասահմանյան երկրների կողմից Հայոց ցեղասպանության ճանաչման գործընթացին: Այդ գործընթացն անկասելիորեն շարունակվում է մինչև մեր օրերը՝ իր մեջ ներառելով եվրոպայի, Ասիայի և Ամերիկայի ևս 20 պետության: Երրորդ՝ Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչեց իր ժամանակի համար մեծ դերակատարում ունեցող մի այնպիսի համաշխարհային կազմակերպություն, ինչպիսին Խաղաղության կողմնակիցների Համաշխարհային կազմակերպությունն էր: Նա իր աշխարհագրական, էթնիկ, քաղաքական, գիտական, հասարակական ընդգրկումներով իրոք համաշխարհային կազմակերպություն էր: Նրանում միավորվել էին աշխարհի գրեթե բոլոր մայցամաքների բոլոր երկրների խաղաղասեր ժողովուրդները և ուժերը, որոնք, հաշվի առնելով պատմության դատը դասերը, մասնավորապես Առաջին և Երկրորդ համաշխարհային պատերազմների արյունալի սպանող, խաղաղության պահպանումը, նոր պատերազմի կանխարգելումը համարում էին երկպառակցական բոլոր ժողովուրդների և բոլոր քաղաքական ուժերի գերազույց առաջնայնություններից մեկը: Նա իր մասնաճյուղներն ունեն համարյա բոլոր երկրներում, այդ թվում և Քազմագան՝ միջազգային համաժողովների հրադաշտը շատ լայն էր և քազմագան՝ միջազգային համաժողովների հրադաշտը, տարրեր լեզուներով քազմագան գրականության հրատարակում և տարածում, ցույցերի և միտինգների կազմակերպում և այլն: Եվ որ շատ կարևոր էր, նրա ձայնը լսելի էր շատ երկրների ղեկավարների և միջազգային կազմակերպությունների համար:

1965 թ. հուլիսի 15-ին Ֆինլանդիայի մայրաքաղաք Հելսինկիում գումարվեց Խաղաղության կողմնակիցների Համաշխարհային կոնգրես-

սը, որը շատ ներկայացուցչական էր և համարվում էր միջազգային եշակություն ունեցող կարևոր իրադարձություն:

Ի շարս այլ հարցերի, Կոնգրեսն անդրադարձավ նաև Հայոց ցեղասպանության հարցին: Նա պաշտոնապես ճանաչեց Հայոց ցեղասպանությունը՝ գտնելով, որ 1915 թ. Օսմանյան կայսրությունում հայերի հետ տեղի ունեցածը ցեղասպանություն է¹⁹²:

Կոնգրեսը Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչելու հետ միասին խստորեն դատապարտեց երիտրուրքական ոճրագործների քարաբարձական արարքները և ժամանակակից բուրքական իշխանություններին, որոնք հրամարվում են ճանաչել պատմական արդարությունը:

Իր ժամանակի համար Հելսինկյան համաշխարհային կոնգրեսի որոշումն իրոք մեծ իրադարձություն էր, որը համապես հայության մեծ ոգևորությունն առաջացրեց: Հիշում եմ, թե ինչպես էինք խանդավառված, վստահ էինք, որ շուտով ամեն ինչ բարեհաջող վախճան կունենա:

II. Եկեղեցիների Համաշխարհային խորհուրդ. 1983:

Եկեղեցիների համաշխարհային խորհուրդը 349 եկեղեցիների քննկերակցություն է, որը հետամուտ է միասնության, ընդհանուր վկայաբանության և քրիստոնեական ծառայության¹⁹³: Դեռևս 1937 թ. եկեղեցիների առաջնորդները համաձայնության նկատմամբ հիմնելու Եկեղեցիների Համաշխարհային խորհուրդ (ԵՀԽ), սակայն վերահաս երկրորդ համաշխարհային պատերազմը խանգարեց դրան և միայն պատերազմից հետո՝ 1948 թ. օգոստոսին՝ Ամստերդամում 147 եկեղեցիների ներկայացուցիչների մասնակցությամբ տեղի ունեցավ նրա պաշտոնական հիմնումը: Հետագայում տարեցտարի մեծացավ նրա անդամ-եկեղեցիների քվարանակը, որն այսօր հասնում է 349-ի: Դրանք աշխարհի բոլոր մայրցամաքներում գտնվող քրիստոնյա եկեղեցիներ են, որոնք ներկայացնում են քրիստոնեության բոլոր հարանվանությունները:

Հայ առաքելական եկեղեցին ակտիվորեն մասնակցում է Էկումենիկ շարժմանը և սերտ կապերի մեջ է ԵՀԽ-ի հետ: Հայ առաքելական եկեղեցին 1962 թ. դարձավ եկեղեցիների համաշխարհային խորհրդի անդամ:

192 N. Hovhannisyan, *The Armenian Genocide, Armenocide—The Most Genocidal Genocide*, In Ten Languages of the World, In English, French, Russian, German, Turkish, Japanese, Hungarian, Armenian, Arabic, Persian, Yerevan, 2009, p. 572.

193 World Council of Churches, <http://www.oikoumene.org/en/who-are-we/background.html>

ԵՆՎՊ-ը, հետազննելով քրիստոնեական պատգամներին հավատաբիմ մնալու ազնիվ նպատակներ, քննականաբար, չէր կարող մի կողմ կանգնել և դիտորդի դեր զբաղել այնպիսի մի հարցում, որպիսին Հայոց ցեղասպանության ճանաչումը և նրա հանցագործներին դատապարտելը:

1983 թ. հուլիսի 24-ից օգոստոսի 10-ը Վանկովերում (Կանադա) կայացավ Եկեղեցիների Համաշխարհային Խորհրդի VI առավելեան, որը հատուկ քննարկման առարկա դարձրեց Հայոց ցեղասպանության հարցը: Նրա արձանագրություններում նշվում է.

«1. Մարդու իրավունքների ոտնահարումները քննարկելիս մենք ուշադրություն դարձրեցինք ցեղասպանության պատմական իրողությանը և ներկա սպառնալիքներին՝ որոշ ժողովուրդների: Շատ հաճախ դրանք լուսթյան են մատնվում և այդ հանգամանքը կրթման որոշ խմբավորումներ փորձում են օգտագործել՝ արդարացնելու բռնությունները, որը ոչ մի դեպքում չի կարող ընդունելի լինել»¹⁹⁴: Այս ընդհանուր բնույթի դրույքների հաստատումից հետո, ԵՆՎՊ-ի նաուաշրջանի արձանագրություններում գրի է առնված հետևյալ հիմնադրույթը:

«2. Այս համատեքստում մենք կրկին հիշեցինք Թուրքիայում մեկուկես միլիոն հայերի ողբերգական ջարդերը և նաև կես միլիոնի քոսի տեղահանումը այս պատմական հայրենիքից այս դարի սկզբներին»¹⁹⁵: Իրավացիորեն նշելով, որ համաշխարհային հանրության լուսթյունը և պատմական վաստեղը մխտելու միտումնավոր ջանքերը մեծապես անհանգստացնում և հուսահատեցնում են հայ ժողովրդին, Հայոց եկեղեցուն և շատ ուրիշների, ընդունված Արձանագրությունում, որը պաշտոնական փաստաթուղթ է, ընդգծվում է, որ իրենց այս մտահոգության մասին իրենք տեղյակ են պահել ՄԱԿ-ի Մարդու իրավունքների հանձնաժողովին այդ խնդիրը քննարկել ՄԱԿ-ի 1948 թ. Տեղասպանությունը կանխելու և նրա հանցագործներին պատժելու հարցի պրիզմայով: Վերջում Առավելեան հավաստում է. «Այդ իրադարձությունների հասարակական ճանաչումը էական է, որպեսզի նրանք չշարունակեն սպառնալ բռնադարձներով, և որ հայ ժողովրդի պատմությունը հիշելու միջոցով այլ ժողովուրդներ կկարողանան խուսափել նման ճակատագրից»¹⁹⁶:

194 World Council of Churches, August 10, 1983, http://www.armenian-genocide.org/Affirmation/65/current_category.5/affirmation_det...

195 Լույս տեղում:

196 Լույս տեղում:

ին, երա երիտարքական ղեկավարությանը, որը չտեսնված բարարարությունների ծրագրից և իրականացրից հայերի ֆիզիկական վերացումն իր քննարանում:

IV. Եվրոպական Պատվամենտ (European Parliament, Europarlament). 1987:

Արմենոցիոի ճանաչման գործընթացում ներգարված միջազգային կառույցների մեջ իրենց կշանակությամբ առաջնակարգ դերակատարումը պատկանում է եվրոպական պատվամենտական երկու կառույցներին՝ եվրոպական Պատվամենտին և եվրոպայի խորհրդին: Այս երկուսը միասին կազմում են եվրոպական միության (ԵՄ) երկպալատանի օրենսդրական մարմինը:

Եվրոպական պատվամենտը կամ եվրոպատվամենտը ԵՄ-ի ուղղակիորեն ընտրվող պատվամենտական հաստատությունն է: Նա կազմված է 736 պատվամենտի անդամներից, որոնց ընտրական զանգվածը՝ էլեկտորատը, 2009 թ. տվյալներով կազմել է 375 մլն: Նա հիմնվել է 1979 թ. և ընտրվում է յուրաքանչյուր հինգ տարին մեկ: Նա Եվրոխորհրդի հետ հավասարապես կիսում է իշխանությունը՝ օրենսդիր և բյուջետային հարցերում: ԵՄ-ի գործադիր մարմինը համարվող եվրոպական Հանձնաժողովը հաշվետու է Եվրոպատվամենտի առջև, վերջինս օգտվում է վետոյի իրավունքից և կարող է առիպել, որ Հանձնաժողովը և երա Պրեզիդենտը հրաժարական տան:

Եվրոպատվամենտի անդամ են 27 պետություն:

Եվրոպատվամենտն առաջին անգամ Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչել է 1987 թ. հունիսի 18-ին²⁰⁰, Դրանից հետո նա ևս երեք անգամ 2000, 2002 և 2005 թթ., անդրադարձել է այդ հարցին և ընդունել համապատասխան քանաձևեր²⁰¹:

Այժմ բուն քանաձևի մասին.

«Եվրոպական Պատվամենտ

Քանաձև Հայկական հարցի քաղաքական լուծման վերաբերյալ

Փաստաբույր A2-33/87»

Դրան հաջորդում է Քանաձևի կոնստատացիոն մասը, որտեղ մասնավորապես սսվում է. «Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ Հայկա-

200 European Parliament Resolution,

http://www.armenian-genocide.org/Affirmation.152/current-category.7/affirmation_d...

201 N. Hovhannisyán, The Armenian Genocide. Armenocide—The Most Genocidal Genocide. In Ten Languages of the World, p. 572.

կան կողմը իրադարձությունները գնահատում է որպես ցեղասպանություն ՄԱԿ-ի 1948 թ. Կոնվենցիայի իմաստով», «Թուրքական պետությունը ժխտում է ցեղասպանության համար պատասխանատվությունը որպես անհիմն», «Թուրքական կառավարությունը շարունակելով ժխտել 1915 թ. ցեղասպանությունը, զրկում է հայ ժողովրդին իր սննդական պատմության իրավունքից», «Պատմականորեն ապացուցված Հայոց ցեղասպանությունը չի եղել ոչ քաղաքական դատապարտման օբյեկտ և ոչ էլ փոխհատուցում է տրվել», «Հայկական ցեղասպանության ճանաչումը Թուրքիայի կողմից կդիտվի որպես ռեպրիտացիայի մարդկային ակտ հանդեպ հայերը, ինչը կարող է միայն պատիվ քերել թուրքական կառավարությանը», որին արդեն հետևում են Բանաձևի այն հոդվածները, որոնցում շարադրված են Եվրոպադամենտի տեսակետները և պահանջները:

«Եվրոպադամենտը.

«1. Հաճատում է, որ Օսմանյան կայսրության տարածքում քնակվող հայերի ներգրավումը 1915–1917 թթ. ողբերգական իրադարձությունների մեջ հանդիսանում է ցեղասպանություն՝ ցեղասպանությունը կանխելու և նրա հանցագործությունը պատժելու Միավորված ազգերի 1948 թ. դեկտեմբերի 9-ին ընդունված Կոնվենցիայի իմաստով: Ընդունում է, որ ներկա Թուրքիան չի կարող պատասխանատու լինել այն ողբերգության համար, որին ենթարկվել են հայերը Օսմանյան կայսրությունում և շեշտում, որ այսօրվա Թուրքիային ոչ քաղաքական, ոչ իրավական կամ նյութական պահանջներ չեն կարող ներկայացվել՝ ելնելով այս պատմական իրողությունը որպես ցեղասպանություն ճանաչելու ակտից»²⁰²:

Բանաձևը միաժամանակ կոչ է անում թուրքական կառավարությանը հավատարիմ մնալ 1923 թ. Լոզանի պայմանագրի 37–45 հոդվածներին, որոնք վերաբերում են Թուրքիայի ոչ մուսուլման փոքրամասնությունների պաշտպանությանը, գտնում է, որ Թուրքիայում հայկական նկեղենցական հուշարձանների պահպանումը պետք է դիտարկվել ցուրր քաղաքակրթությունների մշակութային ժառանգությունը պահպանելու համատեքստում²⁰³: «Ներշնչապես՝ Բանաձևը կոչ է անում «խրախուսել քանակցությունները հայ և թուրք ժողովուրդների միջև»²⁰⁴:

Այս Բանաձևի կարևորությունը ոչ միայն այն է, որ ընդունված է ժամանակակից աշխարհի մի այնպիսի հեղինակավոր կազմակերպության

202 http://www.armenian-genocide.org/Affirmation.152/current_category.7/affirmation_d...

203 Լույճ տեղում:

204 Լույճ տեղում:

կողմից, որպիսին Եվրոպական պատգամներն է՝ եվրոպական առաջատար և զարգացած 27 պետություններ միավորող եվրոպական միության օրենսդիր մարմինը, այլն այն, որ նրանում շատ հառակ է սահմանված, որ հայերի հետ 1915–1917 թթ. Օսմանյան կայսրությունում տեղի ունեցած ողբերգական իրադարձությունները միայն և միայն ցեղասպանություն պետք է համարել և քննարկել այնպես, ինչպես դա սահմանված է ՄԱԿ–ի 1948 թ. Կոնվենցիայով: Այսինքն՝ նա այլ քննարկ մեկնարանությունների տեղիք չի տալիս: Մյուս կարևոր հանգամանքը կայանում է նրանում, որ ԵՄ Պատգամները մահացու հարված է հասցնում բոլոր նրանց, ովքեր փորձում են ծխոնել Ցեղասպանության կանխման և նրա հանցագործությունը պաշտելու ՄԱԿ–ի 1948 թ. Կոնվենցիայի դրույթների կիրառելիությունը Հայոց ցեղասպանության համար: Այն թեզը, թե այդ դրույթները հետադարձ ուժ չունեն, հոգս ցնդեց: Էլ չենք խոսում այն մասին, որ Բանաձևը պահանջում է ժամանակակից Թուրքիայի կառավարությունից ճանաչել Հայոց ցեղասպանությունը:

V. Եվրոպայի խորհուրդ (Եվրոխորհուրդ, Council of Europe). 2001:

Եվրոխորհուրդը հիմնվել է դեռևս 1949 թ., իսկ այնուհետև ներթափվել համապատասխան մոդիֆիկացիայի: Նա եվրոպական ինտեգրացման ուղղությամբ զործող ամենահին կազմակերպությունն է և իր գործունեության մեջ շեշտը դնում է իրավական, մարդու իրավունքների, ժողովրդավարական զարգացման, օրենքի կառավարման՝ տիրապետության, և մշակութային փոխհամագործակցության հարցերի վրա: Խորհրդի անդամ են եվրոպական 47 պետություն, որոնք ներկայացնում են Եվրոպայի 800 մլն քաղաքացիներ²⁰⁵:

Հայաստանի Հանրապետությունը անդամ է 2001 թ.²⁰⁶:

Նրա կարևոր մարմինները և կառույցներն են՝ Նախարարների խորհուրդը, որը կազմվում է անդամ երկրների արտաքին գործերի նախարարներից, Պաշտամենտական ասամբլեան՝ կազմված անդամ յուրաքանչյուր պետության պառլամենտի անդամներից, և Գլխավոր քարտուղարը, որը գլխավորում է Եվրոխորհրդի քարտուղարությունը:

Եվրոխորհրդի ասամբլեան 2001 թ. մայիսի 14–ին հատուկ անդառադարձել է Հայոց ցեղասպանության ճանաչման հարցին: Նա շատ

205 Council of Europe, http://en.Wikipedia.org/wiki/Council_Europe.

206 Լույմ տեղում:

կարևոր, հարցի բոլոր ասպեկտներն ընդգրամ պաշտոնախոս փաստաթուղթ է, որը ներակայացնում ենք ստորև.

«Պառլամենտական ասամբլեա

Փաստաթուղթ 9056

14 մայիսի, 2001 թ.

Հայոց ցեղասպանության ճանաչումը

Գրված Դեկլարացիա No 320

Այսօր հիշելով XX դարի առաջին ցեղասպանությունը՝ Հայոց ցեղասպանությունը, և արժանին մատուցելով զոհերի հիշատակին:

Դատապարտելով ցեղասպանության հանցագործության դրսևորումը որպես հանցագործություն ընդդեմ մարդկության:

Գտնելով, որ ցեղասպանության գործողությունների անխրատական մեթոդներ անհրաժեշտ միջոց է օգնելու կանխելու նրա կրկնումը:

Նկատի առնելով այն փաստը, որ տարբեր եվրոպական հաստատություններ, եվրոխորհրդի անդամ մի շարք երկրների պառլամենտների ընդունել են բանաձևեր և հայտարարություններ ճանաչելով Հայոց ցեղասպանությունը, իսկ Ֆրանսիայի Ազգային ժողովի պարագայում՝ օրենք:

Գտնելով, որ միջազգային հանրության կողմից Հայոց ցեղասպանության ճանաչումը լայն կօգնի թուրքական իշխանություններին ընդունելու համանման որոշում, և որպես արդյունք կհանգնեցնի Հայաստան-Թուրքիա հարաբերությունների բարելավմանը, և այդպիսով ներդրում կլինի տարածաշրջանային խաղաղության, անխտանազության և կայունության հարցում:

Ասամբլեայի ներքոստորագրյալ անդամները, կոչ են անում եվրոպայի Պառլամենտական ասամբլեայի բոլոր անդամներին ձեռք առնել բոլոր անհրաժեշտ քայլերը ճանաչելու Հայոց ցեղասպանությունը՝ կիրառված Օսմանյան կայսրությունում հայերի դեմ XX դարի սկզբին»²⁰⁷:

Ստորագրել են Անդորայի, Ռակրաիեայի, Սլովակիայի, Դանիայի, Ալբանիայի, Իտալիայի, Ռուսաստանի, Լիտվայի, Պորտուգալիայի, Կիպրոսի, Միացյալ Թագավորության, Հունաստանի, Իսպանիայի, Գերմանիայի, Չեխիայի, Ծվնյցարիայի, Մոլդովայի, Մակեդոնիայի, Լեհաստանի, Հոլանդիայի, Մալթայի, Խորվաթիայի, Բելգիայի, Լյուքսեմբուրգի, Իսլանդիայի, Հունգարիայի, Նորվեգիայի և Հայաստանի ներկայացուցիչները²⁰⁸: Ստորագրել են 28 պետությունների ներկայացուցիչներ:

207 Recognition of the Armenian Genocide. Parliamentary Assembly.
http://assembly.coe.int/Documents/Working_Docs/Doc01/EDOC9066.htm

208 <http://www.unhcr.org/refugees.html>

Ստորագրողների մեջ, քնակաևաբար, բացակայում են Թուրքիայի և Ադրբեջանի ստորագրությունները: Չկա նաև Վրաստանի ներկայացուցչի ստորագրությունը:

Եվրոխորհրդի փաստաթուղթը Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչելու վերաբերյալ կարելի է համարել հիմնարար փաստաթուղթ, քանի որ նրանում ներառված են խնդրի բոլոր առաջնությունները, այդ թվում այնպիսիները, որոնց շուրջը գոյություն ունեն անհամաձայնություններ և տարակարծություններ: Փաստաթուղթը կազմված է չատ հատակ, նրա մեկնելու արժանիքներն երկխոսուհի են, նրանում ընդգծված և ճիշտ են մեկնաբանված այն բոլոր մտեցումները, որոնք հուզում են հայերին՝ Օսմանյան կայսրությունում 1915 թ. իրագործվել է հայերի ցեղասպանություն, Հայոց ցեղասպանությունը XX դարի առաջին ցեղասպանությունն է, նա դիտվում է հանցագործություն ընդդեմ մարդկության և կոչ է անում Եվրոխորհրդի 47 անդամ պետություններին, այդ թվում և Թուրքիային, Ադրբեջանին ու Վրաստանին, ընդունել և ճանաչել Հայոց ցեղասպանությունը, ինչը լուրջ ներդրում կարող է հանդիսանալ կանխելու նոր ցեղասպանությունները:

VI. — Ցեղասպանագետների միջազգային ասոցիացիա (International Association of Genocide Scholars), 1997, 2007:

Ցեղասպանագետների միջազգային ասոցիացիան հիմնվել է 1994 թ.: Դա միջդիսցիպլինար, գլոբալ, ոչ կուսակցական, անկողմնակալ կազմակերպություն է, որի առաջին պրեզիդենտը եղել է միջազգային մեծ ճանաչում ունեցող ամերիկյան ցեղասպանագետ պրոֆեսոր Հելեն Ֆայնը: Նա միավորում է աշխարհի բոլոր ականավոր ցեղասպանագետներին, ցեղասպանության հարցերի շուրջը համագործակցություն հաստատում գիտնականների, մտավորականների, ցեղասպանությունը վերապրողների, իրավաբանների, գրողների, քաղաքական, արվեստագետների, քաղաքական և հասարակական գործիչների և բոլոր այն մարդկանց ու մասնագետների միջև, որոնք կարող են օգուտակար լինել ցեղասպանության հիմնախնդիրների միջդիսցիպլինար ուսումնասիրության քննազավառում: Ասոցիացիան իր կարևոր խնդիրներից մեկը համարում է ցեղասպանությունների պատճառների ու բնույթի բացահայտումը, իրագործման մեխանիզմները, մեթոդների և հետևանքների ուսումնասիրությունը, ցեղասպանությունը կանխելու, նրա մեղավորներին պատժելու հարցերը և այլն:

Արդեն ելվել է, որ Յեղասպանագետների միջազգային ասոցիացիայի ուսումնասիրության դաշտում մշտապես, այլ ցեղասպանությունների կողքին, գտնվում է նաև Հայոց ցեղասպանությունը կամ Արմենոցիդ-Հայասպանությունը: Սույն աշխատության տարրեր էջերում բավականին անդրադարձնել ենք Ասոցիացիայի գործունեության լուսարձանությանը՝ կապված Հայոց ցեղասպանության ճանաչման և Թուրքիայի՝ որպես այդ ցեղասպանության գլխավոր հանցագործի պատժելու հարցերին: Կարծում ենք, որ կարիք չկա կրկին անդրադառնալու այդ հարցերին և ամփոփող անգամ ծանրաբեռնելու ընթերցողի ուշադրությունը: Միայն նշենք, որ Յեղասպանագետների միջազգային ասոցիացիան առաջին անգամ օսմանյան ջարդերը միաձայն ճանաչել է որպես Հայոց ցեղասպանություն 1997 թ. հունիսի 11-13-ը Մոնրեալում (Կանադա) կայացած կոնֆերանսում: Եւ միաձայն ընդունել է քանաձև, որում արձանագրված է. «Յեղասպանագետների միջազգային ասոցիացիայի այս կոնֆերանսը, որը գումարվել է Մոնրեալում 1977 թ. հունիսի 11-13-ը, վերահաստատում է, որ Թուրքիայում մեկ միլիոնից ավելի հայերի զանգվածային կոտորածները ցեղասպանություն են, որը հաստատում է Միավորված ազգերի՝ Յեղասպանությունը կանխելու և պատժելու կոնվենցիան: Եւ դատապարտում է քուրթական կառավարության կողմից Հայոց ցեղասպանության ժխտումը, նրա պաշտոնական և ոչ պաշտոնական գործակալներին և աջակիցներին»²⁰⁶:

Յեղասպանագետների միջազգային ասոցիացիան 2005 թ. հունիսին իր հերթական կոնֆերանսում, որը կայացավ Ֆլորիդայում, քննարկեց «Իննսուս տարի Հայոց ցեղասպանությունից հետո, վաթսուս տարի Հոլոքոստից հետո» հարցը: Առաջին անգամ որևէ միջազգային աղյան՝ գիտական թե ոչ գիտական, նման հարց էր քննարկում: Այդ կոնֆերանսում մեկ անգամ եւ հաստատվեց 1915 թ. Օսմանյան կայսրությունում հայերի հնա կապված որբերգական իրադարձությունների ցեղասպանություն լինելը և միջազգայնորեն հաստատվեց Հայոց ցեղասպանության XX դարում առաջին ցեղասպանությունը լինելու պատմական իրողությունը:

Իսկ 2007 թ. հոկտեմբերի 5-ին Յեղասպանագետների միջազգային ասոցիացիան, կրկին անդրադառնալով Արմենոցիդի ճանաչման հարցին, ընդունեց մի երր քանաձև, որտեղ ընդգծված է, որ «Օսմանյան արշավանքը Կայսրության քրիստոնյա փոքրամասնությունների դեմ՝ 1914-1923 թ. միջև ընկած ժամանակահատվածում, հանդիսանում է ցե-

դասականություն ընդդեմ հայերի, ասիրիացիների, Գոնուական և Անատոլիական հույների»²¹⁶: Այսինքն՝ այդ քանաձևում ոչ միայն վերահաստատվեց Հայոց ցեղասպանության ցեղասպանություն լինելու հանգամանքը, այլև առաջին անգամ պաշտոնապես ընդունվեց, որ այդ եռյակ ժամանակ Օսմանյան կայսրության տարածքում ցեղասպանություն է կիրառվել նաև ասիրիացիների և հույների նկատմամբ: Կարծում ենք, որ դրա շնորհիվ ավելի է ծանրանում Թուրքիայի հանցանքը Օսմանյան կայսրությունում կազմակերպած ոճրագործությունների համար: Իսկ մյուս կողմից ավելի է հաստատվում Թուրքիայի «ցեղասպան պետություն» լինելու դրույթը:

Ցեղասպանագետների միջազգային ասոցիացիան ցեղասպան մտանգետների և փորձագետների առաջատար կազմակերպությունն է: Միջազգային առումով այժմ չկա մեկ այլ կազմակերպություն, որը ցեղասպանագիտության բնագավառում կարողանար մարտահրավեր նետել պրոֆանդիտների այդ կազմակերպությանը, կասկածի տակ վերցնել նրա տեսակետները և կամ հերքել նրա հիմնադրույթները: Ցեղասպանության բնագավառում, ինչպես ասում են, նրանից այն կողմ աշխարհ չկա:

VII. Նոբելյան մրցանակակիների հայանպաստ դիրքորոշումը (Nobel Laureats Position). 2007:

Հայոց ցեղասպանության ճանաչման հարցի գիտական ստացվելու չի սպասվում և չէր էլ կարող սպասվել միայն Ցեղասպանագետների միջազգային ասոցիացիայի մտեցումներով, թեև դրանք հիմնարար են, առանցքային, անատարկելի և միանգամայն հավաստի: Կան նաև այլ օղակներ, որոնցում արտահայտված տեսակետները զալիս են լիովին հաստատելու ցեղասպանագետների գիտական տեսակետները: Իրանց մեջ կցանկանայինք առաջին հերթին առանձնացնել Նոբելյան մրցանակի դափնեկիր Էլի Վիսելի Հանտն հումանիզմի հիմնադրամբ, որը ցուցաբերեց մի կարևոր նախաձեռնություն: Նա պատրաստեց մի նամակ, որն ավելի շուտ փաստացույթ է Հայոց ցեղասպանության և հայ-բուլղարական հարաբերությունների վերաբերյալ: Այդ փաստաթուղթը կամ նամակը 2007 թ. ապրիլի 9-ին ստորագրեցին 53 Նոբելյան մրցանակակիրներ՝ աշխարհի ամենաականավոր գիտնականներից՝ պաշտպանելով ցեղասպանության ուսումնասիրությանը զբաղվող գիտ-

210 Recognition of the Armenian Genocide. International Organizations, http://en.wikipedia.org/wiki/Recognition_of_the_Armenian_Genocide

նականների այն եզրակացությունը, որ հայերի 1915 թ. սպանությունները հանդիսանում են ցեղասպանություն: Համայն աշխարհին ուղղված բաց նամակով աշխարհի այդ խոշոր գիտնականները «Պարտախորհրդին թուրքական կառավարությանն ընդունել, որ հայերի 1915-1918 թվականների զանգվածային սպանությունները և բռնի տեղահանումները Օսմանյան կայսրությունում հանդիսանում են ցեղասպանություն: Նրանք հավանություն են տալիս 2003 անկախ ուսումնասիրություններին, որոնք հավաստում են, որ 1,5 մլն օսմանյան հայերի սպանությունը նրիվ համապատասխանում է ցեղասպանության միջազգայնորեն ընդունված դեֆինիցիային»²¹¹:

Նորեւյան դափնեկիրներն այդ նույն նամակով «Կոչ էին անում Հայաստանին և Թուրքիային հաստատել դիվանագիտական հարաբերություններ առանց որևէ պայմանի, բացել սահմանները և խրախուսել քաղաքացիական-հասարակական շփումները»²¹²:

Նորեւյան դափնեկիրների այդ աննախադեպ նախաձեռնությունը ո՞՞՞՞՞՞՞՞՞՞՞ կովան է Արմենոցիդի համընդհանուր ճանաչման համար, ամբապնդում և նոր լիցք է հաղորդում այդ գործընթացին, ամբապնդում այդ գործընթացի գիտական հիմքերը՝ մի կողմից, և անասելի ծանր դրության և ծիծաղելի վիճակի մեջ դնում Թուրքիային՝ Հայոց ցեղասպանությունը ժխտելու իր քաղաքականությամբ հանդերձ՝ մյուս կողմից:

Բայց միայն Նորեւյան դափնեկիրները չէ, որ իրենց ձայնը բարձրացրին ի պաշտպանություն Արմենոցիդի ճանաչման, պահանջելով դատապարտել թուրքական ժխտողականությունը: 2000 թ. հունիս ամսին «Նյու Յորք քաղաք» տպագրեց Հոլորոստի 126 առաջատար մասնագետների հայտարարությունը, որտեղ ընդգծված էր, որ «Հայոց ցեղասպանությունն անհերքելի փաստ է»²¹³: Նրանք կոչ արեցին արևմտյան դեմոկրատիաներին ճանաչել այդ իրողությունը:

Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչել և Թուրքիայի ժխտողական քաղաքականությունը մերժել ու դատապարտել են մի շարք գիտական հաստատություններ, այդ թվում՝ Երուսաղեմի հոլորոստի և ցեղասպանության ինստիտուտը, որը գլխավորում է ցեղասպանագիտության

211 Nobel Laureats Call For Armenian-Turkish Reconciliation, <http://www.rferl.org/content/article/1075779.html>

212 Նույն տեղում:

213 No Place for Denial,

<http://mpfdinfo.blogspot.com/2005/06/tags-letter-on-calls-for-impartial.html>

ընագավառում միջազգային մեծ հեղինակություն վայելող Իսրայել Չարնին (տա 2005-2007 թթ. նաև Տեղասպանագետների միջազգային ասոցիացիայի պրեզիդենտն էր), Նյու Յորքի ցեղասպանության ուսումնասիրության ինստիտուտը, որի գործադիր տնօրենն է մեկ այլ հեղինակավոր ցեղասպանագետ՝ Հելեն Ֆայեր, և այլն: Ուշադրության է արժանի ԱՄՆ-ի հրեաների համայնքների միության ընդունած «Մեկ միլիոն հայերի 1915 թ. ցեղասպանությունը» քանաձևը, որտեղ ասված է. «Մեկ և կես միլիոն հայերի 1915 թ. ցեղասպանությունը Օսմանյան Թուրքիայի արդի պատմության ամենամոռացի էջերից մեկն է»: Այդ Միությունը որոշում ընդունեց ԱՄՆ-ի հրեաների Հոլոքոստի թանգարանում բացել հայոց և այլ ցեղասպանությունների քաժիններ:

Հայկական հարցին յուրահատուկ մոտեցում են ցուցաբերում Իտալանիայում: Ականավոր ցեղասպանագետ պրոֆեսոր Ռիչյամ Շարպը, որը համարվում է Տեղասպանության վերաբերյալ միջազգային օերների խոշորագույն մասնագետը և «Տեղասպանությունը միջազգային օրենքում» արժեքավոր ուսումնասիրության հեղինակը, մշտապես հղում է կատարում Հայոց ցեղասպանությանը՝ որպես Հոլոքոստի նախակարգվելու և որպես մարդկության դեմ հանցագործության օրենքի նախադեպը²¹⁴:

Եթե ասվածին ավելացնենք ԱՄՆ-ի, Ռուսաստանի, Գերմանիայի, Ֆրանսիայի, Իտալիայի, Լեհաստանի, Մեծ Բրիտանիայի, Սիրիայի, Եգիպտոսի, Լիբանանի, Իրաքի Իսլամիայի, Արգենտինայի, Կանադայի, Հունաստանի, Թուրքիայի և աշխարհի այլ նրկրների թագմաթիվ ականավոր գիտնականների անունները, որոնք անվերապահորեն ընդունում և ճանաչում են Հայոց ցեղասպանությունը և դատապարտում Թուրքիային այդ պատմական իրողությունը ժխտելու համար, ապա ակնհայտ կդառնա, թե Արմենոցիդի ճանաչման հարցը միջազգային գիտական ինչպիսի քարձր մակարդակի վրա է գտնվում:

VIII. Թուրքիայի մարդու իրավունքների ասոցիացիա (Human Rights Association, Turkey). 2006:

Մարդու իրավունքների քուրքական ասոցիացիայի հնարավորությունները, հասկանալի է, համեստ են, ինչը կապված է ժամանակակից Թուրքիայում տիրող քաղաքական սահմանափակ հնարավորությունների և դեմոկրատիայի ու դեմոկրատական ինստիտուտների անբավա-

214 Լույն տեղում:

Դար զարգացած լինելու հետ: Այդուհանդերձ, որոշեցինք հակիրճ կերպով անդրադառնալ այդ ասոցիացիայի գործունեության լուսարանությանը՝ հաշվի առնելով Թուրքիայում տեղի ունեցող խմորումները, զարգացման միտումները և հեռանկարները: Պետք է հաշվի առնել նաև այն հանգամանքը, որ Թուրքիայում արդեն զգալի թիվ են կազմում այն մտավորականները, որոնք համարակրթին հանդես են գալիս Թուրքիայում քաղաքական փոփոխություններ կատարելու, Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչելու և իր պատմության հետ, այդ թվում և նրա սև էջերի հետ հաշտվելու պահանջներով: Դրանց թվում են, ինչպես արդեն նշվել է, Ռազիպ Ջարակչուրն, Թաներ Աքչամը, Աչին, Օրհան Փամիրուրը, Մուրատ Բելգեն, Անկարայի, Ստամբուլի և Թուրքիայի այլ համալսարանների պրոֆեսորներ և այլն:

Մարդու իրավունքների ասոցիացիայի (ՄԻԱ) հիմնադիրների շարքում առաջնությունը պատկանում է իրավաբաններին, զանգվածային միավանդակների ներկայացուցիչներին, մտավորականության տարրեր խավերին և այլն: Բայց այս դեպքում նշանակալի դերակատարում են ունեցել քաղաքական քանտարկյալների քարեկամները և հարավատները: ՄԻԱ-ն հիմնվել է 1986 թ. հուլիսի 17-ին համակիրների մի ոչ մեծ խմբի կողմից, որոնց թիվը կազմել է մոտ 100 մարդ: Նա ունի 34 մասնաճյուղ Թուրքիայի 81 նահանգներում, իսկ անդամների ընդհանուր թիվը հասնում է 17 հազարի: Նրա շտաբ-կայանը գտնվում է Անկարայում: Թուրքական կառավարությունը մշտապես խտնելում է Անկարայում, հետապնդում նրա ակտիվիստներին, կատարում ձերբակալություններ, իսկ նրա անդամներից 14-ը սպանվել են: Ասոցիացիան իր տեսադաշտում է պահում մարդու իրավունքների խախտման հարցերը Թուրքիայում, քրդական հարցը, քանտարկյալների, նրանց նկատմամբ կոտանցներ կիրառելու, կանանց իրավունքների, երեխաների պաշտպանության և համանման այլ հարցեր²¹⁵:

Նա անդրադառնում է նաև Հայոց ցեղասպանության ճանաչման հարցին և խիստ դիրքորոշում ունի Արմենոցիդը միտելու քուրբանական իշխանությունների քաղաքականության նկատմամբ: Այդ առումով ուշագրավ է Թուրքիայի Մարդու իրավունքների ասոցիացիայի Ստամբուլի քաժանմունքի հայտատարությունը Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ, որի մասին մամուլի հատուկ հաղորդում է տեղի ունեցել 2006 թ. ապրիլի 24-ին, այսինքն՝ Հայոց մեծ եղևնի իրականացման տարն-

215 Human Rights Association (Turkey), [http://en.wikipedia.org/wiki/Human_Rights_Association_\(Turkey\)](http://en.wikipedia.org/wiki/Human_Rights_Association_(Turkey))

դարձի օրը²¹⁶։ Անս այդ փաստաթղթի հիմնական հարցադրումները՝ դրույթները և քննությունները։

«Ան օրը՝ ապրիլի 24–ը, համայն աշխարհում լայնորեն ճանաչվում է որպես մի տարեթիվ, որը նշանակում է Հայոց ցեղասպանությունը։ Միայն Թուրքիայում է, որ դրան տարու է դրված։ Թուրքական պետությունը զորակոչում է իր քոլոր օնտորսները՝ ժխտելու այս օրվա իմաստը։ Դիվանագիտական հարթակներում թուրքական պաշտոնյաները և նրանց դատապաշտպանները հավակնում են ասել, որ այդ օրը նրանք ճանաչում են որպես «Մեծ եղեռն», և որ նրանք միայն առարկում են այն անվանել «Ցեղասպանություն»։ Դա միշտ էլ։ Ամեն առիթով Թուրքիայում ոչ միայն Հայոց ցեղասպանությունը, այլև հայ ժողովրդի մեծ հոգեվարքը ժխտվում է և փոքր են արվում ստղարացնելու ցեղասպանությունը»²¹⁷։ Այնուհետև հիշատակվում է, որ հայ–թուրքական հարաբերություններին նախրված Միջուգիումի ժամանակ «մեկը վրոսի հետնից քարձրոձայնվեցին մերժողականների պաշտոնական թեզերը՝ վիրավորելով հայերին Թուրքիայում և ամենուր և անարգելով նրանց պատերի հիշատակը։ Սուտը ներկայացվում էր հանուն «ցեղասպանության», ինչպես «Հայերը մշտապես ծախել են իրենց տերերին», «քոնագաղթը ճգնաժամը կարգավորելու միջոց էր», «քոնագաղթի ժամանակ մահվան քարձրակետը համեմատելի է այդ ժամանակ Անգլիայում գրիպի էպիդեմիայից մահացածների քարձրակետին», «աշխարհում չկա որևէ այլ այնպիսի ազնիվ ժողովուրդ, ինչպիսին թուրք ժողովուրդն է, նրանց համար անհնար է ցեղասպանություն իրագործել» և շատ այլ քաներ՝ ժայրելով մի ժողովրդի, որը գիտության, արվեստի, գրականության մեջ և այլ ապելկոսներով առավել զարգացածներից է»²¹⁸։ ՄԻԱ–ն հավատում է, որ Ծեղասպանության ժխտումն ինքնին մարդու իրավունքների կոսյիտ խախտում է, որն «անհատներին գրկում է իր նախնիների համար, մի ժողովրդի էքնիկ մաքրման, քոլոր տարիքների մարդկանց, քոլոր պրոֆեսիաների, սոցիալական սեկտորների, կանանց, սղամարդկանց, երեխաների, նորածինների, ապուսպապերի ֆիզիկական ոչնչացման համար սգալու իրավունքից՝ միայն այն քանի համար, որ նրանք հայեր էին»²¹⁹։

216 Human Rights Association of Turkey, Istanbul Branch, Press Release, 24th April 2006, http://www.armenian-genocide.org/Affirmation.362/current_category.5/Affirmation_d_

217 Լույճ տեղում։

218 Լույճ տեղում։

219 Լույճ տեղում։

Փաստաթղթում տեղ է գտել նաև մի վերին աստիճանի, մենք կհասնեք, հիմնադրույթ: Նկատի ունենք հետևյալ կարևոր եզրահանգումը՝ «Թուրքիան հազիվ թե որևէ առաջընթաց է արձանագրել համագոյակցության, դեմոկրատիայի, մարդու իրավունքների դաշտում և վերջ դնելու միլիտարիզմին «Միություն և Առաջադիմություն Կոմիտեի (այսինքն՝ երիտթուրքերի — Ն. Հ.) ժամանակներից ի վեր: Ֆիզիկական ոչնչացումը և ժխտումը եղել է, շարունակվում է ասոր՝ հանդիսանալով պոռթմաները լուծելու միակ միջոցը... Արյունահեղումը մշտապես եղել է հայերի հայրենիքում (իմա՝ Արևմտյան Հայաստանում — Ն. Հ.) 1915 թ. հետո»²²⁰: Շատ ազդեցիկ է թուրքական իրավագիտության այս փաստաթղթի եզրափակիչ մասը, որտեղ կարդում ենք. «Այսօր մենք՝ մարդու իրավունքների պաշտպաններս, կցանկանալիք դիմել քոյր հայերին Թուրքիայում և աշխարհի քոյր մասերում և ասել նրանց՝ մենք ցանկանում ենք կիսել ձեր սրտի ցավերը և խոնարհվել ձեր կորուստների հիշատակի առջև: Նրանք նաև մեր կորուստներն են: Մեր պայքարը Թուրքիայում մարդու իրավունքների համար միևնույն ժամանակ մեր սուգն է մեր քոյր կորուստների համար և հարգանք ցեղասպանության զոհերին»²²¹:

Չենք կարծում, թե թուրքական այս փաստաթուղթը մեկնաբանելու կարիք կա: Ամեն ինչ ասված է հստակ: Միայն կցանկանալիք շեշտել մի հանգամանք: Այս փաստաթուղթը սրդի թուրքական կառավարության քաղաքականությունը Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչելու հարցում իր ճշմարտացիությամբ, անողոք քննադատությամբ, իրերն ու դնացերն իրենց անուններով կոչելու, թուրքական եսխորդ և ներկա ղեկավարությանը մեղադրանք ներկայացնելու ասումով, մի աննախադեպ մերկացնող փաստաթուղթ է:

Թուրքիայի մարդու իրավունքների առցիացիան թուրքական դատարանից հետո, որը 1919–1920 թթ. երիտթուրքական հանցագործ դեկավարությանը մեղավոր ճանաչեց Հայոց ցեղասպանությունն իրագործելու և հայերի քոնի տեղահանման մեջ, և նրանց առաջին դեմքերին դատասպարտեց մահվան, առաջին մարմինն է՝ առցիացիան կամ ընկերությունը, որն այդպիսի վճռականությամբ ընդունում և ճանաչում է 1915 թ. Օսմանյան կայսրությունում իրագործված Հայոց ցեղասպանությունը, դատասպարտում այն ժխտելու թուրքական կառավարության անհեռառես քաղաքականությունը:

220 Լույն տեղում:

221 Լույն տեղում:

IX. Երիտասարդ մարդկանց քրիստոնեական ասոցիացիա (ԵՔԱ) (Young Men's Christian Association, YMCA), 2002:

Ասոցիացիան կազմակերպչական առումով որևէ անկախություն չունի եկեղեցիների համաշխարհային խորհրդի հետ: Նա անկախ և ինքնուրույն կազմակերպություն է, որը հիմնվել է դեռևս 1844 թ., Լոնդոնում: Նա այժմ միավորում է 124 ազգային կազմակերպություն և ունի մոտ 45 մլն անդամ:

Երիտասարդ մարդկանց քրիստոնեական ասոցիացիան, հավատարիվ իր քրիստոնեական կոյմանը, հետքորոտյուն է ցուցաբերում նաև Հայոց ցեղասպանության խեղճներին: Հանգամանորեն ուսումնասիրելով այդ հարցը՝ Ասոցիացիայի համաշխարհային խորհուրդը 2002 թ. հունիսի 20-ին, Մեքսիկայում գումարված իր նիստում Եվրոպական պլանային անունից հրապարակեց հասուկ հայտարարություն: Նրանում նշվում է, որ հայ ժողովուրդը մեծ տրամախա է ապրում, որի պատճառը ոչ միայն այն է, որ դեռևս չի ձանաչվել Հայոց ցեղասպանությունը, այլ նաև որպես «արդյունք աշխարհի մեծ մասի անտարբերության հայոց ցեղասպանության նկատմամբ, որն իրականացվել է XX դարի սկզբներին»²²²: Երիտասարդ քրիստոնեականները շատ հետաքրքիր տեսակետ են արտահայտում՝ ընդգծելով, որ անցյալում կատարված «անարդարության ճանաչման ձախողումը ներդրում է հանդիսանում նրանց կրկնման գործին ապագայում»²²³: Շատ հստակ է ասեմանելված այդ փաստաթղթի եզրախակիչ հատվածը. «Այս համոզմունքով, ԵՔԱ-ի Համաշխարհային պլանսը, որը հավաքվել է իր Համաշխարհային խորհրդի նիստին, 2002 թ. հունիսի 20-ին Օքսթեյկեքում (Մեքսիկա) ձևաչափում և դատասպասարում է հայ ժողովրդի դեմ գործած ցեղասպանությունը և կոչ անում ԵՔԱ-ի քոյր Ազգային շարժումներին նույնպես ձանաչել և դատասպասարել դա»²²⁴:

X. Մերկոսուր (Mercosur), Հարավային ընդհանուր շուկա, 2007:

Տարածքային անտրական համաձայնագիր Արգենտինայի, Բրազիլիայի, Պարագվայի և Ուրուգվայի միջև: Հիմնվել է 1991 թ. և գործողության մեջ դրվել 1994 թ.: Նպատակն է նպաստել ազատ առևտրին և ապրանքների, մարդկանց ու վալյուտայի ազատ տեղաշարժին:

222 European Alliance of YMCAs, July 20, 2002,

http://www.america-genocide.org/Affirmation.271/current_category/5/affirmation_d...

223 Այն անդամ:

224 Այն անդամ:

Անդամ երկրներն են՝ Արգենտինան, Բրազիլիան, Պարագվայը, Ռուսոզվայը և Վենեսուելան, ասոցացված անդամներն են՝ Բոլիվիան, Չիլին, Կոլումբիան, Էկվադորը և Պերուն, դիտորդ՝ Մեքսիկան: 2004 թ. կողմերը համաձայնվեցին հիմնել պառլամենտ, որը յուրաքանչյուր երկրից ունի 18-ական ներկայացուցիչ²²⁵: 2009 թ. տվյալներով՝ անդամ չորս պետություններում ապրում է 242 մլն մարդ, որից 192 մլն՝ Բրազիլիայում: Պաշտոնական լեզուներն են պորտուգալերենը և իսպաներենը:

Մերկուսորը թեև առևտրատնտեսական կազմակերպություն է, սակայն անտարբեր չէ նաև քաղաքական հարցերի նկատմամբ, մասնավորապես այնպիսի հարցերի, որոնք այսօր հուզում են միջազգային հանրությանը: Մեկավարվելով այդ նկատառումներով՝ Մերկուսորին հաստի վերաբերմունք է ցուցաբերում նաև Հայոց ցեղասպանության նկատմամբ:

2007 թ. նոյեմբերի 24-ին Մերկուսորի պառլամենտը ճանաչեց և դատապարտեց Հայոց ցեղասպանությունը, որի մասին հաստիկ հաղորդում արվեց: Նրանում ստված է. «Անդամ չորս երկրների՝ Արգենտինայի, Բրազիլիայի, Պարագվայի և Ռուսոզվայի օրենսդիր ներկայացուցիչները դատապարտում են «Օսմանյան կայսրությունում իրագործված Հայոց ցեղասպանությունը, որը 1915–1923 թվականներին խլել է 1,5 մլն կյանք»²²⁶: Քանաձևն իր աջակցությունն է հայտնում Հայաստանին և կոչ անում բոլոր երկրներին ճանաչել Հայոց ցեղասպանությունը:

Նշված քանաձևը ներկայացրել էին Արգենտինայի և Ռուսոզվայի ներկայացուցիչները, արժանացել Մարդու իրավունքների կոմիտեի հավանությանը և ընդունվել Մերկուսորի ամբողջ պառլամենտի կողմից²²⁷:

Ոչազրբավ է այն պարագան, որ եթե Ռուսոզվայը և Արգենտինան վաղուց արդեն պաշտոնապես ճանաչել են Հայոց ցեղասպանությունը, ուստի Մերկուսորի պառլամենտում նրանց ներկայացուցիչների քանաձևին կողմ քվեարկելը միանգամայն հասկանալի է, ապա Բրազիլիան և Պարագվայը դեռևս չեն ճանաչել Արմենոցիդը: Սակայն Մերկուսորում նրանց 36 պառլամենտական ներկայացուցիչները 2007 թ. նոյեմբերի 24-ին նույնպես Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչելու և դատապարտելու կողմ քվեարկեցին, որը զայն և հաստատելու մեր այն տեսակետը, որ Արմենոցիդի ճանաչման դաշտն անընդհատ ընդլայնվում է,

225 Mercour, <http://en.wikipedia.org/wiki/Mercour>

226 Նույն տեղում:

227 Mercour Parliament recognises and condemns the Armenian Genocide, <http://www.armenian-genocide.info/2007/11/mercour-parliament-recognises-and.html>

որովհետև նրանք չէին կարող այդ քայլին դիմել առանց իրենց երկրների կառավարությունների գիտության և հավանության: Մասնավաճառ, եթե նկատի առնենք, որ Մերկուտորի պատվամետաղ հիմնվել է նրա անդամ պետությունների պրեզիդենտների զագաթաժողովում ընդունված որոշման համաձայն:

XI. Զանգվածային լրատվամիջոցներ. Մաս մեկրորդ:

Ճեղատարանության ճանաչման գործում անզեահատեցի է միջազգային զանգվածային լրատվամիջոցների դերակատարումը: Մեծ է նաև նրանց նշանակությունը ցեղասպանությունը միտելու դեմ մղվող պայքարում: Մեր օրերում, կրթ անչափ ամեն է լրատվամիջոցների օրաթերթերի, ամսագրերի, ռադիոյի, հեռուստատեսության դերը հասարակական, քաղաքական և առօրյա կյանքում, չի կարելի հաշվից դուրս նետել այդ կարևոր գնեքը, որն ընդունակ է շարժման մեջ դնել տասնյակ և հարյուր միլիոնավոր մարդկանց, ձևավորել հասարակական կարծիքը, մերկացնել սուտն ու կեղծիքը, այդ բժում նաև պտոմական հարցերի վերաբերյալ, և ուղի հարթել արդարության և ճշմարտության հարցանակի համար: Ավանդը հատկապես վերաբերում է միջազգային մեծ հեղինակություն վայելող այնպիսի լրատվամիջոցների, ինչպիսիք են մի շարք ամերիկյան, անգլիական, ֆրանսիական, ռուսական, գերմանական և այլ լրատվամիջոցները՝ ամերիկյան «Նյու Յորք թայմսը», «Ատլենթիկ քրեյնը», անգլիական «Թայմսը» և «Ինդեպենդենտը», ֆրանսիական «Լե Մոնդը» և «Լե Ֆիգարոն», գերմանական «Շպիտցը», ռուսական «Բ՛զվեստիան», եգիպտական «Ռոզ ալ-Յուսուֆը» և բազմաթիվ այլ թերթեր, որոնց տպագրանակն անցնում է տասնաչակ և հարյուր միլիոններից, հեռուստատեսային կայաններ և այլն: Ժամանակին նրանցից շատերն անմիջապես անդադարձնել են 1915 թ. Օսմանյան կայսրությունում տեղի ունեցած հայոց ողբերգությանը և առաջիններից մեկը միջազգային հանրությանը տեղյակ պահել օսմանյան քաղաքադատությունների մասին: Արդի լրատվամիջոցները շարունակում են իրենց նախորդների այդ ազնիվ ախանդությունները:

Հասկանալի է, որ այժմ հնարավոր չէ անդրադառնալ մերօրյա քոլոր հրատարակություններին: Ուստի կրավարարվենք՝ նշելով միայն «Նյու Յորք թայմսը», որի մտնեցումներն այս կամ այն չափով ընդհանուր են նաև մյուսների համար: Այդ լրագրի հրատարակական խորհուրդը 2004 թ. ընդունեց որոշում առ այն, որ «1915 թ. դեպքերն ընկնում են «գնեցի-

դի» սահմանման տակ և երբ հրատարակվող հոդվածներն այս բնույթի են վերաբերում, ապա հրատարակչական աշխատակազմը միշտ օգտագործելու է «գեղեցիկ» քաղը»²²⁸։ Այնուհետև բերրի խմբագրությունն ուղարկություն է դարձնում այն հանգամանքի վրա, որ «Հայերի բախտավաղ սպանություններն օսմանյան բուրբական կառավարության կողմից XX դարի սկզբներին ոչ ճիշտ կերպով նկարագրվում է որպես սպանություններ, որի ընթացքում 1,5 մլն հայ զոհվեց։ Թերթի խմբագրությունը պարզաբանում է, որ դա ցեղասպանություն էր և ոչ թե «ջարդեր»²²⁹։

Կարելի է ասել, որ հասարակական մեծ հեշտություն ունեցող և շատերին մատչելի մի աղբյուր ևս իր ձայնը միացնում է բազմաթիվ այլ աղբյուրների, որոնք հաստատ կանգնած են այն տեսակետի վրա, որ 1915 թ. Օսմանյան կայսրությունում ծրագրավորվել և թարրարոսաբար իրականացվել է հայերի ցեղասպանություն՝ անբողատրելի համարելով «Հայոց ցեղասպանության» շփոթումը «Հայկական ջարդերի հետ»։

Անս արալիսին է միջազգային գանազան կազմակերպությունների կողմից Հայոց ցեղասպանության հիմնախնդիրներին անդրադարձման ընդհանուր պատկերը։ Իհարկե, քաջի վերոնշյալ կազմակերպություններից, կան ևս այլ միջազգային կազմակերպություններ, միություններ, ասոցիացիաներ և այլն, որոնք այս կամ այն առիթով անդրադարձել են Հայոց ցեղասպանությանը։ Քայց, մեր կածիրով, նշվածներն առավել հեղինակավոր և ազդեցիկ կազմակերպություններն են, որոնք առավել հիմնովին կամ հանգամանորեն են լուսաբանել մեզ հուզող հարցերը։

Նրանց մտա ընդհանուրն այն է, որ նրանք կարողացել են առանձնացնել հիմնահարցերը և նրանց տալ փաստարկված պատասխաններ՝ հիմնված անժխտելի աղբյուրների վրա։ Եթե ի մի քերելու լինեք, ապա դրանք չորսն են, առաջին՝ նրանք բոլորն ընդունում և ճանաչում են Արմենոցիդը՝ որպես ցեղասպանություն կամ ավելի ճիշտ՝ «ամենագեղեցիկ դային գեղեցիկ», երկրորդ՝ գտնում են, որ Արմենոցիդը XX դարի առաջին ցեղասպանությունն է, երրորդ՝ դատապարտում են նրաբուրբական կառավարությանը Օսմանյան կայսրությունում Հայոց ցեղասպանությունը հայերի քեորբանում իրագործելու, իսկ հանրապետական Թուրքիայի բոլոր կառավարություններին Հայոց ցեղասպանության փաստը ժխտելու և հայ ժողովրդից ներողություն խնդրելուց հրաժարվել-

228 Առյն տեղում։

229 The New York Times: Events in 1915 Were not a "Massacre", It Was Genocide, 7.04.2007.

յու համար, և չորրորդ՝ կոչ անում քոյր երկրներին ճանաչել հայոց ցեղասպանությունը և դատապարտել թուրքական կառավարության միտոլական դիրքորոշումը Արմենոցիոյի ճանաչման հարցում:

Նրանք իրենց մտնեցումներում ունեն մի կարևոր ընդհանրություն ևս: Միջազգային քոյր կազմակերպությունները Հայոց ցեղասպանությունը ընկարկում են «Տեղասպանությունը ոճրագործություն է համայն մարդկության դեմ» համատեքստում՝ ընդունելով, որ երև ցեղասպանությունը չդատապարտվի, իսկ նրա հանցագործները չպատժվեն, ապա հնարավոր չէ ընդհանրապես կանխել սեն և թույլ չտալ, որ նա այլևս չկրկնվի:

ՄԲՄԵՆՈՒԳԸ ԴՍԱՄԱԿԱՆ ԱՆՆԵՐԶԵՆԻ ԻՐԱԳՈՒԹՅՈՆ Է

1. ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲՆՈՒՅԹԻ ԴԻՏԱՐԿՈՒՄՆԵՐ

Եվ արագես՝ մենք հասանք մի կարևոր սահմանագծի, որից այն կողմ գտնվում է միայն մի հարց՝ ինչ անել, համաձայնվել տիրապետող այն տեսակետի հետ, որ Արմենցիդ-Հայաստանությունը ղեկուս պաշտոնապես չի ճանաչված և չի ընդունված աշխարհում, թե՛ ցուցաբերելով նոր և ավելի լայնախոհ մտածեցումներ, ինչպիսիք մեր սեփական ուսումնասիրությունների արդյունքների վրա՝ հայտարարել, հաստատել և պնդել, որ Հայոց ցեղասպանությունը տիպաբանորեն պատկանում է միջազգայնորեն ճանաչված ցեղասպանությունների շարքին:

Ստեղծվել է մի այնպիսի իրավիճակ, երբ նրկու պնդումներն էլ, դրական թե՛ բացասական, կապված են մեծ ռիսկերի հետ: Եվ կարևորն այստեղ այն չէ, թե՛ որ տեսակետի կողմնակիցներն են ավելի շատ: Հանրահայտ ճշմարտություն է, որ զիտության մեջ այս կամ այն տեսակետի կամ հիմնադրույթի կողմնակիցների ավել կամ պակաս լինելը միշտ չէ որ զիտական համոզիչ փաստարկ է, ինչպես, ասենք, պառլամենտական, տեղական կամ այլ բնույթի ընտրությունների ժամանակ: Կարևորը փաստարկների ուժեղ, համոզիչ և տրամաբանական լինելն է, նրանց զորավորությունը, ապացուցելիության հնարավորությունը, հարցերի քննարկման և վերլուծման լայնախոհ մեթոդաբանությունը, կարծրատիպերից ձերբազատված, ոչ դոգմայական, ազատ, անկաշկանդ մտածելակերպի դրսևորումը: Այդ բոլորը միասին տալիս է այն, ինչը կոչվում է «նոր մտածեցում»:

Նոր մտածեցումը տվյալ դեպքում օդի պես անհրաժեշտություն է, մանավանդ որ չկան ցեղասպանության ճանաչման միջազգայնորեն ընդունված և անվիճելի չափանիշներ՝ կրիտերիաներ: Ո՛րն է այն չափանիշը, որը մասնագետյց անելով կամ որի վրա հենվելով՝ կարելի ասել, խեղրնմ, այս երևույթը կարելի է և պետք է բնութագրել որպես ցեղասպա-

նություն, իսկ այս մյուսը դեռ չի հասունացել դրա համար, քանի որ նա դեռ չի բավարարում այս կամ այն պահանջներին:

Միզուցե՞ն ճանաչման հիմքում դնել տվյալ ցեղասպանության ՄԱԿ-ի անդամ պետությունների որոշակի թվաքանակի կողմից ճանաչված լինելու հանգամանքը: Հայտնի է, որ այսօր ՄԱԿ-ի անդամ են աշխարհի 193 ինքնիշխան պետություններ: Դրանցից քանիսը պետք է ճանաչի այս կամ այն ցեղասպանությունը, որ տվյալ թվաքանակը բավարար համարվի ճանաչման համար: Կամ ճվ և ինչ սկզբունքներով, ինչպես պետք է որոշի այդ կրիտիկական սահմանը: Չի կարելի ընդունել որպես չափանիշ ցեղասպանության ճանաչված լինելը ՄԱԿ-ի անդամ բոլոր 193 պետությունների կողմից: Դա գործնականում անհնար է և անհեթեթություն, քանի որ եթե անզամ մեկ պետություն, նույն ինքը՝ ցեղասպանությունն իրագործած երկիրը, դեմ լինի կամ դեմ թվարկի, ապա դա բավարար է, որ այս կամ այն ցեղասպանության ճանաչման հարցը փակվի: Չի կարելի մի այնպիսի բարդ եթեմ-քաղաքական հիմնախնդիր, ինչպիսին ցեղասպանությունն է՝ որպես հանցագործություն ընդդեմ համաշխարհային մարդկության, վերածնլ պարզ դատրոցական թվաքանական հաշվարկների: Իսկ եթե հիմք ընդունվի այլ թվաքանակը, ասենք՝ 25, 50, 100 կամ 150 պետության կողմից ճանաչված լինելու սկզբունքը, ապա ինչ հիման վրա, ասենք, 120-ը պետք է համարվի ընդունելի, իսկ 119-ը՝ ոչ: Հարցականներ շատ կան: Հետևաբար այդ մտածեցումը չի աշխատի, մանավարդ որ նման որոշում ընդհանրապես գոյություն չունի և պատահականություն չէ, որ գոյություն չունի:

Կամ, օրինակի համար, հարցականի տակ չի դրվում Կամբոջայի, Ռուանդայի, Բուրունդիի կամ Դաբիբուրի և այլ պետություններում իրագործված համարյա բոլոր ցեղասպանությունները: Ի՞նչ հիման վրա: Ինչքան մեզ հայտնի է, դրանցից և ոչ մեկը չի ճանաչված ՄԱԿ-ի անդամ բոլոր երկրների կողմից: Իսկ հարց է ծագում, ինչ հիման վրա դրանք ճանաչվում են, իսկ Արմենոցիոը՝ ոչ: Ես 1965 թվականից զբաղվում եմ ցեղասպանության ուսումնասիրությամբ, քայց ինքս ի վիճակի չեմ դրան սպասուիչ պատասխան տալ:

Կա միայն մեկ ցեղասպանություն, որի ճանաչման հարցը հստակ է, և այսօր վեճի առարկա չի հանդիսանում: Դա հրեական Հոլոքոստն է:

Ցեղասպանության ճանաչման և նրա հանցագործության համար սահմանված միասնական չափանիշների քաջակալությունը քաջատրվում է արդի աշխարհի քաղաքականությանը և հասարակությունների քաղաքականությանը, պետությունների սեփական քաղաքական, տնտե-

սական և ազգային միմյանց հակադիր շահերի ակադայությունը, որի արդյունքում քննարկումների ժամանակ ցեղասպանությունների և դրանք իրագործած հանցագործներին պատժելու հարցում ծագում են տարբեր, շատ հաճախ իրարամերձ տեսակետներ, որոնք ուղղակիորեն անդրադառնում են ցեղասպանությունների ճանաչման հարցի վրա:

Ստացվել է այնպես, որ այդ խնդիրները քննելիս դասական է համարվում միջազգայնորեն Հոլոքոստի ճանաչման նախադեպը: Հոլոքոստի «բախտը» քերեց այն առումով, որ նրա որպես ցեղասպանություն ճանաչելու հարցը, պատմականորեն և ժամանակի առումով համընկավ Նյուրնբերգում Գերմանիայի իխտերյան-Նացիստական ղեկավարության դատավարության հետ, որն իրականացնում էր ԱՄՆ-ի, Խորհրդային Միության, Չեխոսլովակի, Մեծ Բրիտանիայի և Ֆրանսիայի կառավարությունների որոշումով ստեղծված Միջազգային տրիբունալը: Դա ընդունվել է որպես էտալոն և Հոլոքոստից հետո ցեղասպանության ենթարկված քոլոր ժողովուրդները ցանկացել են ունենալ նման ինչ-որ մի բան, միջազգայնորեն ճանաչված ինչ-որ դատարանի վճիռ, որը որպես պարտադրող փաստաթուղթ կընդունվի քոլորի կողմից և չի վիճարկվի: Հայտնի է, որ Նյուրնբերգի դատարանը կախաղանի միջոցով մահվան դատապարտեց քոլոր այն գերմանական ղեկավարներին, որոնք չէին հասցրել մինչև դատավարությունը ինքնասպանություն գործել, ինչպես Հիտլերը, Գերբլեյը, Գյորինգը (արդեն քանտախցում) կամ չէին կարողացել ճողոպրել, ինչպես Բորմանը, Հիմլերը և այլք: Միտմանակ այդ դատավարությունը ճանաչեց հրեական Հոլոքոստը:

Երբ այս տեսանկյունից ներ մտնում Արմենոցիդից և Հոլոքոստից հետո իրականացված քոլոր ցեղասպանություններին, ապա տեսնում ենք, որ քոլոր դրանք ունեն իրենց յուրահատկությունները: Ոչ մի դեպքում դատավարություն չի եղել, որը քննարկեր, դատապարտեր կամ պատժեր այդ ցեղասպանությունների ղեկավարներին: Կամրոջայում 1975-1979 թթ. տեղի ունեցած ցեղասպանությունը, որին զոհ է գնացել մեկուկես միլիոն մարդ՝ երկրի բնակչության յուրաքանչյուր հինգից մեկը, իրականացրել է ոչ թե օտար էթնիկական խումբ, այլ այդ նույն երկրի կառավարությունը՝ Գուլ Գոտի գլխավորությամբ, սեփական ժողովրդի նկատմամբ, գաղափարական նկատառումներով, որն արտառոց երևույթ է: Կամրոջացիներն իրենք չկարողացան ելք գտնել ստեղծված վիճակից, տապալել սեփական ժողովրդի նկատմամբ ցեղասպանություն իրականացնող հանցագործ վարչակազմը և պատժել նրա ղեկավարներին: Դա իրագործեցին հարևան Վիետնամի զինված ուժերը,

որոնք 1979 թ. ներխուժեցին Կամբոջա, տասպայեցին Պոլ Պոտի վարչակարգը և վերջ տվեցին ցեղասպան գործողություններին: Սակայն այդ հանցագործության առաջին դեմքերից և ոչ մեկն իր արժանի պատիժը չստացավ: Այդուհանդերձ, դա ընդունվում և ճանաչվում է որպես կապացած ցեղասպանություն:

Դարձուրում՝ Սուդանում, XXI դարի սկզբներին իրագործված ցեղասպանության զոհ է դարձել մոտ 400 հազար մարդ, իսկ 2 մլն մարդ էլ դարձել է փախուստական: Սկզբնական շրջանում Դարձուրի դեպքերը չէին ընդունվում և ճանաչվում որպես ցեղասպանություն: Հատկապես անգիջում դիրք էր զբաղի ԱՄՆ-ը: Վերջապես այդ եղև ԱՄՆ-ի ճնշման տակ հասուկ համաձայնագրով ուղարկվեց Դարձուր, որը տեղում պետք է պարզեր, թե այնտեղ ծավալվող իրադարձությունները կարելի է դասել ցեղասպանությունների շարքը: Համաձայնագրով, որը եղավ Դարձուրում, այդ հարցին դրական պատասխան տվեց: Դարձուրի ցեղասպանությունը ճանաչվեց ոչ թե դատական առյանի կողմից, այլ ընդամենը մի քանի հոգուց բաղկացած համաձայնագրով ներկայացրության հիման վրա: Այդուհանդերձ, Սուդանի կառավարությունը, որը մեղավոր է համարվում այդ ցեղասպանության համար, ոչ մի պատժի չենքարկվեց, իսկ նրա պրեզիդենտ Ումար Հասան ալ-Ամարը Քաշարը շարունակում է պեղել, թե Դարձուրում ոչ մի ցեղասպանություն չի իրականացվել: Եվ չնայած այդ հանգամանքին՝ Դարձուրի ցեղասպանությունը նույնպես դասվում է կարացած և բոլորի կողմից ճանաչված ցեղասպանությունների շարքում:

Այ տարբերակ օգտագործվեց և չափանիշներ գործադրվեցին նախկին Հարավայրալիայի պարագայում՝ կասրված Սեբրիայի, Րուսիայի, Հերցեգովինայի և Կոսովոյի իրադարձությունների հետ: Այդ դեպքում «խաղի» մեջ մտավ ՆԱՏՕ-ն և նրա ռազմական ուժերը՝ կախացիայի, տանկերի և ծանր հրետանու գործադրմամբ հասան հարցի «լուծմանը», որը, այդուհանդերձ, խաղաղություն և կայունություն չի հաստատել Քալկաններում: Կիրառվեցին մի շարք պատժամիջոցներ, այդ թվում Սեբրիայի պրեզիդենտ Մլոբոդան Մլոբոզկիչը դրվեց պնայիսի վիճակում, որ տոխարված էր հանձնվել Բյուսսի եվրոպական դատաբանին, որի խուցերից մեկում նա կեքեց իր մահկանացուն:

Եվ այսպես կարելի է նման օրինակները շարունակել:

Սակայն վերադառնանք Հայոց ցեղասպանությանը: Մենք արդեն տվել ենք Հայոց ցեղասպանության և Հոլոքոստի համեմատական վերլուծությունը: Աժմ ի հայտ են գալիս նոր ընդհանրություններ և տարբերություններ:

Հայոց ցեղասպանության ղեկավարում էլ եղել է դատավարություն, նույնիսկ ավելի վաղ, քան թե Նյուրնբերգյանը՝ Հոլոքոստի ղեկավարում: Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչել և դատապարտել է բուրբակյան, սուքասնական լեգիոնի դատարանը: Երկու ղեկավարում էլ Արմենոցիդի և Հոլոքոստի, նրանց հանցագործները դատապարտվել են մահվան: Գերմանական հանցագործների պարագայում մահվան դատավճիռն ի կատար է ածվել Միջազգային դատարանի կողմից, մինչդեռ Հայոց ցեղասպանության պարագայում բուրբակյան դատարանն ի վիճակի չէր լինել մահվան դատավճիռն ի կատար ածելու: Թուրքական դատապարտյալներից և ոչ մեկն այնքան արժանապատվություն և տղամարդկություն չունեցավ, որ ինքնասպանություն գործեր, ուստի և բուրբակյան հանցագործների վերաբերյալ մահվան դատավճիռն ի կատար ածեցին հայ վրիժառուները, որոնք իրավամբ համարվում են ազգային հերոսներ:

Այդ դատավարությունը և նրա որոշումները մոռացության են տրված, և բուրբակյան ղեկավարներն անտեղյակ են ձևանում, իբրև թե նման քան տեղի չի ունեցել: Սակայն ինչպես լատինական ասացվածքն է հաստատում «Ի գևորանցիա նոն եստ արգումենտում» — «Անտեղյակ լինելը (կամ չիմանալը — Ն. Հ.) փաստարկ չէ»:

Եվ այսպես, եթե դատարանի՝ միջազգային թե ազգային, կողմից ցեղասպանության դատապարտումը և նրա հանցագործներին մահվան դատապարտելը հիմք է տալիս տվյալ ցեղասպանությունը համարել կատարված՝ իր դատական տարրերակով, ապա պարզ է, որ առայժմ նման կոչման արժանի են միայն 1915–1923 թթ. Արմենոցիդ–Հայասպանությունը և 1939–1945 թթ. հրեական Հոլոքոստը: Այդ հարցում գիտական աշխարհի դիրքորոշումը՝ ի դեմս ցեղասպանագետների և նրանց Միջազգային ասոցիացիայի, այսօր անասան է և ոչ մի կասկած չի հարուցում: Գտնում ենք, որ կասկած չի հարուցում նաև իրավագետների դիրքորոշումը: Միայն չենք չենք լինի, եթե ասենք, որ այս պարագան նոր կարգավիճակ է տալիս Հայոց ցեղասպանությանը, որը բոլոր պարամետրերով մտա է Հոլոքոստի կարգավիճակին:

Դատավարության հարցն այնքան կարևոր է, որ ԱՄՆ–ի պրեզիդենտ Ջիմի Բարոնքը, ընդգծելով հանդերձ, որ «1916 թ. նախորդած տարիներին ստույգ քայլեր կատարվեցին ողջ հայ ժողովրդին ոչնչացնելու համար», ավելացնում է, որ հայերի պարագայում «Ռիչե Նյուրնբերգյան դատավարություն տեղի չունեցավ»: Քացատված չէ, որ ԱՄՆ–ի պրեզիդենտը տեղեկացված չի եղել 1919–1920 թթ. Ստամբուլում բուրբակյան դատավարության և դատարանի կողմից ընդունված որոշումնե-

րի մասին, որի կետերից մեկը երիտթուրքական ղեկավարությանը ներկայացված մեղադրանքն է հայերին ֆիզիկապես ոչնչացնելու և բռնազաղթն իրականացնելու համար: Դրանում զարմանալի թան չկա, քանի որ, ինչպես նշվել է, այդ դատավարության կյուրթըը խնամքով քարքցվել են և մատչելի չեն եղել ոչ միայն պետական և քաղաքական գործիչների, այլև մասնագետներից շատերի համար:

2. ՏԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎՆԱԾՄԱՆ ՉԱՓԱՆԻՇՆԵՐԸ

Ստեղծված պայմաններում առաջին պլանում հայտնվում է ցեղասպանության ճանաչման չափանիշների մշակումն այն հաշվով, որ նա նկատի առնի յուրաքանչյուր ցեղասպանության յուրահատկությունը՝ պահպանելով նրա տարրերակիչ գծերը: Մենք քաղվականին երկար ժամանակ է՝ մոտրում ենք այդ մասին և Արմենոցիդի ճանաչման պարագայում կանգ ենք առել առնվազն չորս տեսակի չափանիշների վրա, որոնք մեզ բվում է բավարար հիմք կարող են հանդիսանալ Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչված համարելու համար՝ մի կողմից, և ժխտողների «փաստարկները» հերքելու համար՝ մյուս կողմից:

Ստորև ներկայացնում ենք այդ չափանիշները՝ մեր մակնաքանություններով և հիմնավորումներով:

Առաջին՝ գիտական-ակադեմիական չափանիշ: Արմենոցիդին և Հոյրոստին հաջորդած ժամանակաշրջանում, ինչպես նշել և ցույց են տվել Հելեն Ֆայելը, Բարբարա Հարֆը և այլ ականավոր ցեղասպանագետներ, կարուկ մեծացավ Ելրոպայում, Ասիայում, Աֆրիկայում և Հարավային Ամերիկայում իրագործված ցեղասպանությունների կամ դրանց փորձերի քվաքանակը: Այդ հիմքի վրա ձևավորվեց և գիտական ասպարեզում հայտնվեց գիտական մի նոր ուղղություն՝ ցեղասպանագիտությունը, որի շնորհիվ ցեղասպանության ուսումնասիրությունը ողրասացության ոլորտից տեղափոխվեց գիտական դաշտ՝ դառնալով առանձնահատուկ վերլուծության և ուսումնասիրության առարկա: Սկիզբ առնելով XX դարի 20-ական քվականներից՝ հայոց ցեղասպանության ուսումնասիրությունից, հարստանալով հրեական Հոյրոստի և դրանց հաջորդած այլ ցեղասպանությունների կյութերով, ցեղասպանագիտությունն աատիճանաքար մշակեց ու հստակեցրեց իր ուսումնասիրության առարկան, մեթոդաքանությունը, քացահայտեց ցեղասպանության պատճառներն ու քնույթը, նրա կանխման հնաքավորությունները,

յութաքանչյուր ցեղասպանություն դիտարկեց որպես հանցագործություն՝ ուղղված համայն մարդկության դեմ, և քարձրացրեց նրա ուժազորձ հանցագործներին պատձելու հարցը: Դա ինքնին նորություն էր հասարակական և հումանիտար գիտությունների ոլորտում: Շնորհիվ ցեղասպանագիտության՝ ցեղասպանությունը դադարեց յոկ տվյալ երկրի ներքին քաղաքականության հարց լինելուց և վերածվեց միջազգային Ֆենոմենի:

Դատահականություն չէ, որ քննարկումը սկսում ենք գիտական-ակադեմիական չափանիշից: Դա քացատրվում է նրանով, որ դուռա XX դարի կեսերին համոզմունքի ուձ առացավ և ամբողջ աշխարհում ցնդունվեց այն տեսակետը, որ մեր դարաշրջանը գիտության տիրապետության դարաշրջան է: Այդ տեսակետն ալնի ամրապնդվեց հետագա տարիներին, մանավանդ XXI դարի սկզբներին: Դրանից հետևում է, որ մեր օրերում բոլոր հարցերը պետք է անցկացվեն գիտականության պրիզմայով և հաստատվեն կամ մերձվեն՝ ելնելով այդ մտեցումից և նրա արդյունքներից:

Տեղասպանագիտության ձևավորումից ու գիտական ասպարեզում հայտնվելուց հետո, արենալում հայտնվեց նաև մի նոր մասնագետ՝ ցեղասպանագետը, որի առացին սերունդը սկսվեց ձևավորվել անցյալ դարի 20-ական քվականներից, որին այդ նույն դարի 60-80-ական քվականներին փոխարինելու եկավ երկրորդ սերունդը, իսկ XXI դարի սկզբներին կյանք է մտնում ցեղասպանագետ-մասնագետի նոր կրորդ սերունդը: Այս փաստերը վկայում են ցեղասպանագիտության ըստ խորության և լայնության զարգացման մասին, որին մեծապես նպաստեց ցեղասպանագիտական ուսումնական կենտրոնների, հաստատությունների, ասոցիացիաների և միությունների լայն ցանցի ստեղծումը: Տեղասպանագիտությունը դարձավ ակադեմիական գիտության անբաձան մասը՝ հրամեշտ տաղով սիրողական մակարդակին: Տեղասպանագիտությունը դարձավ նաև քարձրագույն ուսումնական հաստատություններում դասավանդվող առաջատար առարկա՝ համապատասխան ամբիոններով:

Տեղասպանագիտությունը որոշ իմաստով կոմպլեքս գիտական ուղղություն է, որն իր մեց ներառել է քաղաքագիտությունը, իրավագիտությունը, միջազգային հարաբերությունները և հարակից այլ գիտական ուղղությունների քնդոշ գծերը, ինչն ընդլայնում է նրա հետազոտական դաշտը, իսկ արվող կրասպացություններին տալիս արտակարգ համոզյականություն և հավաստիություն:

Եվ այսպես՝ Հայոց ցեղասպանությունից 95 տարի անց արդեն կա ցեղասպանագիտությունը որպես համաշխարհային գիտական նոր ուղղություն, կա ցեղասպանագետ-փորձագետ մասնագետը, ավարտուն տեսք է ընդունել ցեղասպանագիտության առարկան ու ուսումնասիրության դաշտը:

Ցեղասպանագետները շատ շուտ հասկացան, որ ցեղասպանության ճանաչման հարցը շատ բարդ խնդիր է, որի լուծման համար անհատ ցեղասպանագետը միայնակ չի կարող հաջողության հասնել: Նրանք հասկացան, որ եթե ցեղասպանությունն ինքնին հանցագործություն է համայն մարդկության դեմ, ապա այն կանխելու, նրա ճանաչումն ապահովելու, մխտումը հերքելու և նրա հանցագործներին պատժելու համար նույնպես պահանջվում են համայն մարդկության ջանքերի համախմբում, միավորում և վերածում մի համկու բռնեցքի:

Այդ ընթրնումից 1994 թ. կյանքի կոչվեց Ցեղասպանագետների Միջազգային Ասոցիացիան (ՑՄԱ), որի առաջին արնգիղենոտի պաշտոնը մատահվեց մեր դարաշրջանի ամենաականաճոր ցեղասպանագետներից մեկին, ամերիկյան պրոֆեսոր Հելեն Ֆայնին: ՑՄԱ-ի անդամ կարող է լինել միայն պրոֆեսիոնալ ցեղասպանագետ-փորձագետը, դիվետանտն այնտեղ անելիք չունի: Դրա շնորհիվ այդ ասոցիացիան շատ կարճ ժամանակամիջոցում դարձավ մի ազդեցիկ կազմակերպություն, որը վայելում է միջազգային մեծ հեղինակություն և որի կարծիքը գործնականում անհնար է շրջանցել, հաշվի չառնել կամ անտեսել: Նա ցեղասպանության քննադատում գիտական օրենսդիր մարմնի գործառույթներ է իրականացնում: Մենք կարող ենք հավաստել, որ Ցեղասպանության միջազգային ասոցիացիան չունի իրեն համազոր հակադիր, ընդդիմադիր կամ նրա տեսակետներն ու եզրակացությունները հերքելու ընդունակ և կարող միջազգային շատ քն քիչ նշանակալի կազմակերպություն:

ՑՄԱ-ի ստեղծումից հետո ցեղասպանության խնդիրների հետ կապված հարցերի քննարկումները, լուծումները և խնդիրներն ավելի կազմակերպված և համակարգված կերպով են ընթանում: Դա մի բազմազգ կազմակերպություն է, որը վեր է կանգնած առանձին էթնիկ, կրոնական և տասարական մտնեցումներից և հավասարաչափ օրյեկտիվ, գիտական մտնեցումներ է ցուցաբերում քոյր ցեղասպանությունների հանդեպ: Նրա կոնգրեսներում և այլ քնույթի համաժողովներում մանրագծին քննարկման առարկա է դառնում ամեն մի ցեղասպանություն կամ ցեղասպանություն իրագործելու ամեն մի փորձ: Եվ որպես կանոն՝

ընդունվում են հիմնավորված հայտադրություններ, որոշումներ և քա-
նաձևեր, որոնք փակուղու մեջ են դնում հատկապես ցեղասպանույուն-
ները ժխտող սիրահարներին:

ՏՄԱ-ի ստեղծման առաջին օրվանից նրա ուշադրության կենտրո-
նում հայտնվեցին Հայոց ցեղասպանության և Թուրքիայի կողմից նրա
ժխտման հարցերը: Դրա վերաբերյալ ՏՄԱ-ի նրկու կոնգրեսները՝ 1997
և 2007 թվականներին, հատուկ որոշումներ են ընդունել Հայոց ցեղաս-
պանության վերաբերյալ, որոնք գիտական մտեցումների առումով
մենք կանվանեմք պատմական: Արմենոլոգիին ՏՄԱ-ն անդարադրմով է
ևս 2005 թ. Ֆլորիդայում կայացած իր համաժողովում, որը քննարկում
էր «Իննսուն տարի Հայոց ցեղասպանությունից հետո, վաթսուն տարի
Հոլոքոստից հետո» առանցքային քնույթի հարցերը: Քննարկումների
արդյունքում ևս հանգեց հետևյալ եզրակացություններին, որոնք լիովին
արտացոլվեցին ՏՄԱ-ի կողմից միաձայն ընդունված քանաձևերում:

Այդ քանաձևերում ՏՄԱ-ն արձանագրեց, որ՝ ա) 1915 թ. Օսմանյան
կայսրությունում իրագործվել է հայերի ցեղասպանություն և բռնի տե-
ղահանում, որին զոհ են գնացել 1,5 մլն հայեր, բ) Հայոց ցեղասպանու-
թյունը XX դարում իրականացված առաջին ցեղասպանությունն է, գ)
հայերի ցեղասպանությունն իրականացվել է նրխաբուրքերի կառավա-
րության կողմից՝ նախօրոք մշակված պետական ծրագրի համաձայն, դ)
այդ հանցանքի համար պատասխանատու է օսմանյան կառավարու-
թյունը, ե) ժամանակակից Թուրքիայի կառավարությունը պետք է ըն-
դունի, ճանաչի Հայոց ցեղասպանությունը և ներողություն հայցի հայ
ժողովրդից, զ) նա պետք է հրաժարվի Հայոց ցեղասպանությունը ժխ-
տելու իր քաղաքականությունից և է) հաշտվի իր պատմության սև էջե-
րի հետ: ՏՄԱ-ն գտնում է, որ Հայոց ցեղասպանությունը ոճրագործու-
թյուն է ոչ միայն հայերի, այլև համայն մարդկության դեմ և նրա զնահա-
տակակնի պետք է մտնեալ այդ տեսանկյունից:

Այդ քանաձևերի հետ միասին պետք է հաշվի առնել նաև ՏՄԱ-ի
2005 թ. հունիսի 13-ի քաջ նամակը Թուրքիայի վարչապետ Էրդողա-
նին, որը ստորագրել են Ցեղասպանագիտության միջազգային ասոցի-
ացիայի պրեզիդենտ, պրոֆեսոր Իսրայել Չարնին (Իսրայել), վիցե-պ-
րեզիդենտներ Գրեգորի Աթանոսը (ԱՄՆ) և Լինդա Մելվիլը (Միաց-
յալ Թագավորություն), որտեղ ՏՄԱ-ն իր նոր և լրացուցիչ հարցադ-
րումներով ամփոփ հստակ է դարձնում հայոց ցեղասպանության ծախս-
ները և նրխաբուրքական հանցագործների ոճրագործության աստիճա-
նը: Նամակում ամենայն խառությամբ քննարկատվում է բուրբակյան

հանրազեկության կառավարության և նրա վարչապետի հիմնովին սխալ և դատապարտելի մոտեցումները Հայոց ցեղասպանության հարցերում: Թուրքական ժամանակակից կառավարությունը և էրդոզանը բացեփրաց մեղադրվում են կողմնապահության, փաստերի հետ հաշվի չևստնելու, ամեն կերպ պատասխանատվությունից խուսափելու մեջ: Նամակի հեղինակները էրդոզանին, ինչպես դասը վատ տվորած աշակերտի, մատչելիորեն բացատրում են, որ «Հայերը չէ, որ հաստատում են Հայոց ցեղասպանությունը, այլ դա գիտնականների ճնշող մեծամասնության կարծիքն է, որոնք ուսումնասիրում են ցեղասպանությունը»: Իսկ թուրքական վարչապետի խորհրդատուներին, որով էրդոզանը չբացատրել է իրեն, նամակի հեղինակ ցեղասպանագետ փորձագետները, մեղադրելով կողմնակալության մեջ, անվանում են «այսպես կոչված գիտնականներ»:

Ավարտելով նամակը՝ նրա հեղինակները գրում են, որ «Հայոց ցեղասպանությունը պաշտպանում է գիտական, իրավական և մարդու իրավունքների միջազգային հանրությունը»²⁰⁶:

Ուրեմն՝ Ցեղասպանության միջազգային ասոցիացիան, ցեղասպան փորձագետների և մասնագետների միջազգային միակ գիտական կազմակերպությունը ի յուր աշխարհի հայտարարում է, որ գիտականորեն ապացուցված պետք է համարել Արմենոցիդի ցեղասպանություն լինելու ֆեեոմները: Նա դա համարում է ապացուցված, որը ենթակա չէ լրացուցիչ քննարկման և պետք է ընդունել որպես կատարված պատմական իրողություն:

Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ գիտական այս՝ այլևս անառարկելի տեսակետը հաստատում են ոչ միայն ՏՄԱ-ի և նրանում միավորված միջազգային շատ քարձր վարկ ունեցող աշխարհի բոլոր ցեղասպան մասնագետները, այլև նրանից դուրս գործող, սակայն միջազգային իրողություններին տեղյակ գիտնականները: Նկատի ունենք առաջին հերթին աշխարհի 53 Նորելյան դափնեկիրներին, որոնք Հայոց ցեղասպանության ճանաչման հարցում բացեփրաց հանդես եկան ի պաշտպանություն ցեղասպանագետների տեսակետի: Նրանք շատ հստակ և առանց վերապահումների կոչ արեցին թուրքական կառավարությանը ճանաչել և ընդունել, որ 1915–1918 թվականներին Օսմանյան կայսրությունում եղել է հայերի գանգվածային սպանություններ և բռնի տեղահանումներ, որոնք «կազմում են ցեղասպանություն», իսկ 1,5 մլն

230 Լույս տեսած:

հայերի սպանելը «ըիվ տեղավորվում է ցեղասպանության միջազգայնորեն ընդունված սահմանման մեջ»²³¹:

Հասկանալի է, որ աշխարհի 50-ից ավելի համաշխարհային մեծ հռչակ վայելող Նորեյսյան դափնեկիրները կազմում են անվիճելի հեղինակություն ունեցող ակադեմիկոս գիտնականների երկրորդ խումբը, որը համոզված կանգնած է այն տեսակետի վրա, որ պետք է ընդունել և ճանաչել Հայոց ցեղասպանության փաստը, որի հայրենիքն Օսմանյան կայսրությունն է:

Մերջապես պետք է ընդունել, որ այդ նույն տեսակետն է կիսում աշխարհի բազում երկրների համալսարանական պրոֆեսուրան, ցեղասպանության ննթարված երկրների համալսարանական-գիտական կենտրոնները և երանց գիտական աշխատակազմը, քուհական և հետքուհական ուսանողության սովոր բանակը, որը կազմում է գիտական-ակադեմիական ոլորտում ներգրավվածների երրորդ խումբը:

Այսպիսով՝ գիտական-ակադեմիական չափանիշը, նրա կողմից ընդունված մոտեցումները և այն առանցքային հիմնախնդիրները, որոնց վրա խարսխված է այդ չափանիշը, անվերապահորեն հաստատում է, որ Արմենոցիո-Հայաստանությունը ցեղասպանագիտությունը և գիտական-ակադեմիական աշխարհը ներկայացնող ականատևոր գիտնականները ճանաչում են որպես ցեղասպանություն, որի քաղադրամասերը լիովին տեղավորվում են ժամանակակից աշխարհում «ցեղասպանությանը» տրված և բոլորի կողմից ընդունված գիտական սահմանմանը:

Հայոց ցեղասպանությունը գիտության կողմից ընդունված և ճանաչված է որպես XX դարում իրականացված առաջին ցեղասպանություն:

Երկրորդ՝ իրավական չափանիշ: Այս գործոնը՝ իրավական չափանիշը, իր քննարկ կարելի է համարել առանցքային Հայոց ցեղասպանության և ընդհանրապես ցեղասպանության ճանաչման համակարգում: Նա իր նշանակությամբ համարյա չի գիշում գիտական-ակադեմիական չափանիշին, իսկ որոշ պարագաներում անգամ ավելի է կարևորվում՝ հաշվի առնելով այն պարագան, որ գեևոցիոլոգ ոճրագործություն է, իսկ ոճրագործության քացահայտումը, ճանաչումը, հանցագործին պատիժ սահմանելը ընդհանրապես իրավաբանական ակցիա է, դատական երևույթ՝ կապված օրենսդրության, ազգային և միջազգային իրավունքի հետ:

231 IAGS Letter on Call for "Impartial Study" to Prime Minister Recep Tayyip Erdogan, Ankara, Turkey, <http://mpfd.info/Blogspot.com/2005/06/iags-letter-on-calls-for-imp.html>

Իրավական չափանիշը Հայոց ցեղասպանության ճանաչման պահանջարկում անկլում է ևսօխ և առաջ 1919-1920 թթ. թուրքական դատավարության հետ, երբ սուլթանի հրամանով ստեղծվեցին երեք ռազմական դատական առյաններ՝ Լիսթաթուրքական քարճրագույն, միջին և ստորին օղակների (տեղական մարմինների)՝ ղեկավարներին դատելու համար: Անա այդ դատավարության քննաքնում մակերեսի վրա հայտնվեց Օսմանյան կայսրությունում հացերի սպանոյի, երանց գլխովին ֆիզիկական քնաջնջման ենթարկելու և քոնի տեղահանելու հարցը, որի արդյունքում գոն զեաց մոտ 1,5 մլն մարդ: Թուրքական դատարանը դրանում մեղավոր ճանաչեց Երիտթուրքական քարճրագույն ղեկավարներից Թալեաթին, Էնվերին, Ջեմալին, Նազմին, Շաքիր Բեհադդին, մոտ տասանեկ մարդու, որոնց ևան հացերի նկատմամբ իրենց քարճրադատական արարքների համար դատապարտեց մահվան: Տվյալ պարագայում ոչ մի նշանակություն չունի այն պարագան, որ այդ դատավարությունը և երա իրավացի որոշումները թարցվով էին հասարակությունից, «մտացության էին տրվել», կամ օգտվելով գերմանական ֆաշիստական ֆյուրերի՝ Հիտլերի մեակերպումից. «Ո՞վ է, վերջովներց, այսօր հիշում հացերի ոչնչացման մասին»: Հարցը հիշելու կամ չհիշելու մեջ չէ, մանավանդ ոճրագործություն իրականացրածը, տվյալ դեպքում՝ թուրքը, ամենից լավ ինքն է հիշում իր կատարած հանցանքը: Վերջին հաշվով այդ դատավարությունը և երա որոշումները պատմական իրողություն են, իրավունքի տեսակետից՝ անհերքելի և անքնկանելի: Եվ այսօր կարող ենք հայտարարել, որ նա արդեն հիշվում է, և այդ իմաստով պատմական արարությունը վերականգվել է:

Այուս կողմից ոչ մի նշանակություն չունի ևան այն հանգամանքը, որ գլխավոր ոճրագործներին հաջողվեց ճողոպուել և քարելիլ արտատոմանկան այս կամ այն երկրում: Կարևորն այն է, որ երանց հայտնարելվեցին և երանց նկատմամբ թուրքական դատարանի մահվան վճիռն ի կատար անվեց հայ ազգային վրիճարունների կողմից: Այդ գործողության ժամանակ հայ վրիճարունները հավատարիմ են մնացել միջազգային իրավունքի տառին և ոգուն ու ոչ մի խախտում թույլ չեն տվել: Այլ կերպ ասած՝ ամեն ինչ՝ սկսած դատավարությունից, երա գործընթացից, քնդունած որոշումներից և վերջացրած երանց ի կատար անելը, կատարվել է օրենքի շքանակներում: Այսինքն՝ պատպանվել են իրավական թուր չափանիշները:

Այսպիսով՝ Հայոց ցեղասպանության իրավական ճանաչումը սկսվել է թուրքական սուլթանի հրովարտակով հիմնված թուրքական ռազմա-

կան դատարանի որոշումով, որոշում, որը ճանաչել է հայերի զազանաբարո ոչնչացումը, որի համար մեղավոր են ճանաչվել երիտթուրքական դահիճները: Դա կարելի է կոչել «Նյուրնբերգյան» թե «Ստամբուլյան» դատարանի որոշում, արդեն էական չէ: Անգամ եթե դա համարվի «Հայոց ցեղասպանության Նյուրնբերգը», ապա դրանում մենք որևէ անընդունելի քան չենք տեսնում:

Այնուհետև հայտնվեց իրենա իրավաբան Ռաֆայել Լեմկինը Լեհաստանից, որին վիճակված էր իրականացնել պատմական մի կարևոր առաքելություն՝ հայտնագործել «գենոցիդ» նզրը, տալ դրա սահմանումը և պայքար ծավալել ցեղասպանությունը կանխելու, իսկ նրա հանցագործ մեղավորներին պատժելու համար գտնելով, որ ցեղասպանությունն իրավական առումով ծանր հանցագործություն է՝ ընդդեմ մարդկության, և օրենքից դուրս պնտք է հայտարարվի: Լեմկինն սկսեց այդ հարցերով զբաղվել XX դարի 20-ականների երկրորդ կեսից: Նրա համար գենոցիդ նզրի հայտնագործման և ցեղասպանության ղեֆինիցիայի համար ամբողջությամբ նախանյութ է ծառայել Հայոց ցեղասպանությունը: Մինչև 1939 թ., երբ սկսվեց Հոլոքոստը, Հայոց ցեղասպանությունը, լինելով XX դարի առաջին ցեղասպանությունը, նզր է Լեմկինի գենոցիդի հայեցակարգային հիմնադրույթների գլխավոր մատակարարը: Այդ փաստը հաստատում է ամերիկյան ցեղասպանագետ և ՅՄԱ-ի առաջին պրեզիդենտ Էլեն Ֆայել և այլ ցեղասպանագետներ: Այդ է հաստատում նաև համացանցում (Ինտերնետ) տեղակայված «Ռաֆայել Լեմկին» կայք-էջը, որտեղ գրված է, որ նա Լվովում 1926 թվականից սկսում է լրջորեն ուսումնասիրել իրավագիտությունը, մեծ հետաքրքրություն ցուցաբերել Հայոց ցեղասպանության նկատմամբ: Այնուհետև կարդում ենք նշված կայք-էջում, որ Լեմկինը սկսեց հետաքրքրվել հանցագործության կոնցեպցիայով, որը հետագայում էվոլյուցիայի ենթարկվեց գենոցիդի գաղափարի, ինչը հիմնված էր հայերի փորձի վրա: Ահա թե այդ տեսակետն ինչպես է արձանագրված համացանցի վերոնշյալ կայք-էջում. «Ռճրագործության կոնցեպտը, որը հետագայում էվոլյուցիայի ենթարկվեց գենոցիդի գաղափարի, հիմնված է Հայոց ցեղասպանության վրա»²²: Այստեղ ավելի քան հստակ է տրված այն իրողությունը, որ հանցագործության կոնցեպցիայի էվոլյուցիան գենոցիդի գաղափարի կապված է միայն ու միայն հայոց ողբերգության հետ, որը նրանց պատճառել էին օսմանյան թուրքերը: Մենք իրավունք ունենք նզ-

րակացնելու, որ ակնհայտ է կապը հայոց ցեղասպանության և նրա իրավական չափանիշի յույս աշխարհի գալու միջև:

Կարող ենք հաստատել նաև, որ Լեմկինը Հայոց ցեղասպանության մեջ փնտրել և գտել է այն բոլոր անհրաժեշտ տարրերը, որոնք հետագայում ներառել է ցեղասպանության վերաբերյալ իր տեսության մեջ: Հայոց ցեղասպանությունից դուրս և նրանից անկախ «գենոցիդ» եզր և «Ցեղասպանություն» հասկացություն գոյություն չունի: Համասարապես նրանից դուրս գոյություն չունի նաև «իրավական չափանիշ» հասկացությունը: Հայոց ցեղասպանությունը եղել է այն նախնական հոսանքի հիմքը, որի վրա բարձրացել է Լեմկինի կառուցած ցեղասպանագիտության շենքը՝ նրա իրավական չափանիշներով հանդերձ²³³:

1939–1945 թթ. իրականացված Հոլոքոստից հետո Լեմկինը ցեղասպանության վերաբերյալ իր հայեցակարգում մեծապես ներգրավեց նաև Հոլոքոստի ընձեռած փաստերը և նյութերը, ավելի խորացրեց, ամբողջացրեց և կրոն դարձրեց իր հայեցակարգը: Հոլոքոստի փաստը Լեմկինին ավելի վճռական դարձրեց ցեղասպանությունը որպես մարդկության դեմ ուղղված հանցանք ընկալելու և դրա դեմ անողոր պայքար ծավալելու համար, որը նա մինչ այդ անում էր «վանդալիզմ» և «բարբարոսության» դեմ պայքարի անվան տակ, ինչը նա սկսել էր դեռևս անցյալ դարի 20–ականների կեսերից, նրբ Հայոց ցեղասպանությունը միակ նման հանցագործությունն էր:

Հայկական փորձը, միացված հրեական փորձի հետ միասին եղան այն նրկու իրողությունները, որոնք հիմք ծառայեցին Լեմկինի համար դեռևս 1943 թ. ստեղծելու «գենոցիդ» եզրը, երբ Հոլոքոստը շարունակվում էր և դեռ չէր հասել իր բարձրակետին, և գրավոր այն ներկայացնել միջազգային հանրությանը հաջորդ տարի՝ 1944 թ., երբ արդեն կալին բոլոր նախանշանները, որ Հոլոքոստի քաղաքացիական գործընթացը մոտենում է իր մայրամուտին:

Հայոց ցեղասպանությունը և հրեական Հոլոքոստը դարձան այն միակ երկու հիմնապատկերը, որոնք Լեմկինի համար հիմք ծառայեցին նախապատրաստելու Ցեղասպանությունը կանխելու և նրա հանցագործներին պատժելու մասին Կոնվենցիայի նախագիծը, որը ներկայացվեց ՄԱԿ–ի Գլխավոր ասամբլեային և հաստատվեց նրա կողմից 1948 թ. դեկտեմբերի 9–ին: Հենց այդ Կոնվենցիան է հանդիսանում իրավական չափանիշի քարձխակետը, որը ձևավորվեց Հայոց ցեղասպանության

233 Raphael Lemkin, http://en.wikipedia.org/wiki/Raphael_Lemkin

կուրսի հիման վրա, ամբողջացավ Հոլոքոստի արդյունքում և իրավա-
կան ուժ ստացավ ՄԱԿ-ի կողմից:

Սակայն զավեշտն այն է, որ, չնայած վերոնշյալ փաստերին և հան-
գամանքներին, բուրբակյան ժխտողականները հանրապետական Թուր-
քիայի կառավարությունների և երանց սակավաթիվ դաշնակիցների
աջակցությամբ, առաջ քաշեցին այն հակազիտական թեզը, թե ՄԱԿ-ի
1948 թ. Կոնվենցիայի դրույթները ցեղասպանության վերաբերյալ չեն
կարող տարածվել Հայոց ցեղասպանության վրա, քանի որ այն տեղի է
ունեցել 1915 թ., իսկ Կոնվենցիան ընդունվել է 1948 թ. և, որպես օրենք,
հետադարձ ուժ չունի: Եվ որոշ թուրք քաղաքական գործիչներ դարձնե-
լով դա մատի փաթաթան, ամեն կերպ ձգտում են դա օգտագործել ընդ-
դեմ Արմենոլոգիի ճանաչման: Զավեշտը կայանում է նրանում, որ, ինչ-
պես ելվեց, Կոնվենցիան լույս աշխարհ եկավ նաև շեղծիվ Հայոց ցե-
ղասպանության փաստի: Շրջանառությունից հանեք այդ փաստը, այ-
սինքն՝ Հայոց ցեղասպանության իրողությունը, և դուք չեք ունենա Կոն-
վենցիա այն տեսքով, ինչ տեսքով ներակայացրել է Ռաֆայել Լևնկինը
և եղելությամբ հաստատել է ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեան: Մենք ար-
դեն անդրադարձել ենք այդ հարցին և ցույց տվել այդ «պղծման» հա-
կազիտական, հիմնազուրկ լինելը, ապացուցել, որ Կոնվենցիան նման
դրույթ չի պարունակում:

Այդ պահը շատ լավ են եկառել քազմաթիվ իրաւագետներ, քաղա-
քագետներ, պատմաբաններ, պետական և պաշտամանտական գործիչ-
ներ, որոնք գտնում են, որ Կոնվենցիան գալիս է հաստատելու՝ նյնելով
նաև իրավական չափանիշների պահանջներին, որ 1915 թ. Օսմանյան
կայսրությունում տեղի է ունեցել հայերի ցեղասպանություն: Այդ ճշմար-
տությունը հաստատող տեսակետներից մատնաէջներ միայն նրկուաը:

Առաջինը՝ մի այնպիսի միջազգային հեղինակավոր մարմնի, ինչպի-
սին Եվրոպական Միության Բարձրագույն Օրենսդիր մարմնի՝ Եվրո-
պական Պառլամենտի 1987 թ. հունիսի 18-ին Հայոց ցեղասպանությու-
նը ճանաչելու մասին ընդունված քանաձևն է, որտեղ արձանագրված է
հետևյալ անհերքելի ճշմարտությունը. «Հաշվի առնելով, որ Հայկական
կողմն այդ դեպքերը (1915 թ. հաշերի կոտորածները օսմանյան կայս-
րությունում — Ն. Հ.) համարում է ծրագրված ցեղասպանություն՝ Միա-
վորված ազգերի 1948 թ. Կոնվենցիայի իմաստով,

Հաշվի առնելով, որ բուրբակյան պետությունը մերժում է ցեղասպա-
նության մեղադրանքը,

Եվրոպաշտամենտը

Հախառում է, որ 1915–1917 թվականների ողբերգական դեպքերը, որոնք ներառան Օսմանյան կայսրության տարածքում ապրող հայերին, հանդիսանում է գեղասպանություն՝ ցեղասպանությունը կանխելու և հանցագործությունը պատժելու ՄԱԿ–ի 1948 թ. դեկտեմբերի 9–ին ընդունված Կոնվենցիայի իմաստով²³⁴։ Սա շատ կարևոր և առանցքային քնույրի ներահանգում է, որը կատարել է Եվրոպական պառլամենտը, ինչը մի ավելորդ անգամ հաստատում է, որ ոչ մի հակասություն կամ տարակարծություն չկա Հայոց ցեղասպանության քնույրի և ՄԱԿ–ի կոնվենցիայում շարադրված հիմնադրույթների և սահմանումների միջև։

Երկրորդ՝ Ցեղասպանագետների միջազգային ասոցիացիայի 2005 թ. հունիսի 13–ի բաց կամակն է. Թուրքիայի վարչապետ Էրդողանին, որտեղ ընդգծված է. «Հայերի ազանությունը ցեղասպանություն է, ինչպես սահմանված է Ցեղասպանությունը Կանխելու և Պատժելու մասին Միավորված ազգերի 1948 թ. Կոնվենցիայում»²³⁵։

Նման քանակներ կան ընդունված եսև այլ միջազգային հեղինակավոր կազմակերպությունների և առյանների կողմից։

Բացի քուրբական դատարանից, ես մեկ այլ դատական առյան է աներադարձել Հայոց ցեղասպանության ճանաչման և իրավական չափանիշների հարցերին։ Նկատի ունենք Ժողովուրդների մշտական ստիբունալը և նրա 1984 թ. ապրիլի 16–ի վերջիկաը։ Մենք արդեն նշել ենք, որ այդ Տրիբունալը իմանել է Բոլոնիայում 1979 թ. հունիսի 24–ին։ Նրա հիմնադիրների ու զործունեության մեջ առաջատար դերակատարումը պատկանում է իրավաբաններին, փորձագետներին և այլ մտավորականներին։

Վերջիկտում կարողում ենք. «Ամենահիմնարար սպանելիքը Ժողովուրդների իրավունքներին ցեղասպանության ունիլն է Աղուհանդերձ, կարելի է հարցնել, թե ինչու նրկար տարիներ անց ցեղասպանության վերաբերյալ հայտարարությունից հետո Տրիբունալը իր ետանդը պետք է նվիրի հայերի պնդումների պարզաբանմանը։ Վերջիվերջո, ջարդերի և կոտորածների հիմնական ցավը ֆիքսված է վարսունիկը տարի առաջ՝ 1915 թ.։ Հայերի այդ պնդումները և զեահատակաբը պարտադրող է։ Թուրքական պետության ամեն մի կառավարություն 1915 թ. ի վեր

234 Ցեղասպանություն հարցում Հայոց ճանաչուրի մենց հանգամանոնքն անդադարձել ենք տյան աշխատության նախորդ զեռնմում, ուստի և ավելորդ ենք համարում ճանրեմանութայն այդ հարցին կրելն անդադարձել։

235 European Parliament Resolution on a Political Solution to the Armenian Question, June 18, 1987, հղե։ http://www.armenian-genocide.org/Affirmation_152/current_category7/affirmation_d...

մերժում է ըմբռնել ցեղասպան իրադարձությունների համար պատասխանատու լինելու մեղադրանքը: Թուրքական կառավարությունը մեծ ջանքեր է գործադրում՝ խափանելու Հայոց ցեղասպանության ճանաչումը: Թուրքական ներկա կառավարությունը ոչինչ չի անում՝ ճանաչելու հայ ժողովրդին ոչնչացնելու պատասխանատվությունը»²³⁶:

Եվ այսպես՝ Ժողովուրդների մշտական տրիբունալը հաստատում է, որ Հայոց ցեղասպանությունը կատարվել է 1915 թ., և այդ օրվանից մինչև այժմ մեկը մյուսին հաջորդած բուրջական կառավարությունների ժխտում են այդ փաստը և իրաժարվում ճանաչել իրենց պատասխանատվությունը և մեղքը այդ ցեղասպանության իրագործման համար: Ընդհակառակը, ինչպես մատնանշված է Ասյանի վերդիկտում, բուրջական կառավարություններն ամեն ինչ անում են խափանելու, կանխելու և բյուկադայի ենթարկելու Հայոց ցեղասպանության ճանաչումը²³⁷: Դա ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ միջազգային իրավունքի նորմերի խախտում: Այս այն դեպքն է, երբ թուրքական կողմը պաշտոնապես ոտնահարում է իրավական չափանիշները, մինչդեռ հաղկական կողմի գործողությունները լրիվ քավարարում են իրավական չափանիշները:

Եզրափակելով «Իրավական չափանիշին» ելիքված մասը՝ առանց դույզև-ինչ կասկածելու կամ վերապահության կարող եմ պնդել, որ ըստ այդ հիմնադրույթի՝ Հայոց ցեղասպանությունը կարող է և պետք է համարվի արդեն ճանաչված և ընդունված ցեղասպանություն: Նրա ճանաչման քոյր փուլերում ներկա է իրավական կողմը՝ ըստ օրենքի, ժամանակակից իրավագիտության նորմերին և ցեղասպանության միջազգայնորեն ընդունված սահմանմանը և քնույթին համապատասխան: Թող հարգելի ընթերցողը մեզ ների, թայց կցանկանայինք մեկ անգամ ևս քվարկել իրավական չափանիշի տեսանկյունից նրա ճանաչման փուլերը:

Իրավական ճանաչման սկիզբը դրեց թուրքական դատարանը, որը 1919-1920 թթ. հայերի դեմ կատարած հանցանքի համար մեղավոր ճանաչեց Երիտթուրքական ղեկավարությանը և նրա առաջատար ղեմեքին դատապարտեց մահվան:

Այդ հարցը միջազգային հնչեղության ստացավ 1920-ականների կեսերից, երբ նրանով զբաղվեց Ռաֆայել Լևակինը, որը Հայոց ցեղասպանության հիմքի վրա հանցանքի կամ ոճիրի կոնցեսցիայից ցտոկ

236 No Place for Denial. IAGS Letter on Calls for 'Impartial Studies', <http://ncpfinfo.blogspot.com/2005/05/iags-letter-on-calls-for-impartial.html>

237 Permanent Peoples' Tribunal, Verdict of the Tribunal, April 16, 1984, http://www.armenian-genocide.org/Affirmation.66/current_category5/affirmation_def...

կատարեց դեպի գնեցիդի գաղափարը: Նա, հետագայում՝ 1943-1944 թթ., հայկական փորձին ամելացնելով նաև Հոլոքոստի փորձը, հայտնագործեց գնեցիդ նորը, ինչն իրավացիորեն համարվում է դարակազմիկ հայտնագործություն: Գնեցիդ եզրն իր էությանը նույնքան քաղաքական, որքան և իրավական հասկացություն է:

Հացորդ փուլը Տեղասպանությունը կանխելու և հանցագործությունը պատժելու Կոնվենցիայի նախապատրաստումը նդամ, որն ընդունվեց և պաշտոնականացվեց ՄԱԿ-ի կողմից 1948 թ.: Այդ պատմական որոշումը նույնպես նմարավոր չեղավ մարդկությանը իրանցել ատանց Հայոց ցեղասպանության դասերը հաշվի առնելու: Դրա նրկու հիմնադրուները եղան Արմենոցիդը և Հոլոքոստը: Ոչ մի որոշում կամ փաստաթուղթ ցեղասպանության էությանն այն արտիճանի իրավական քնույթ չի հաղորդել, որքան 1948 թ. Կոնվենցիան:

Հայոց ցեղասպանությունը մի անգամ ևս հայտնվեց դատական առյանում, երբ 1984 թ. ևս դարձավ ժողովուրդների մշտական տրիբունալի քննարկման առարկա: Նա թուրքական դատարանի վերդիկուից 66 տարի անց կրկին հաստատեց այն, ինչը հաստատել էր թուրքական դատարանը՝ հայերի նկատմամբ ծրագրված կերպով և պնտական մակարդակով իրականացվել է Ֆիզիկական քնաչեցման քաղաքականություն, որի ընթացքում զոհվել է 1,5 մլն հայ, դրա մեղավորները երիտթուրքական դեկավարներն են, որը ոչ մի արդարացում չունի, կատարվածը ցեղասպանություն է, որը պնտք է ընդունի թուրքական կատավարությունը և ներողություն խնդրի հայերից, Արմենոցիդը հանցագործություն է ոչ միայն հայության, այլև համայն մարդկության դնմ, և այլև:

Կցանկանաչիեք ախարտել՝ մեկ անգամ ևս վկայակոչելով Տեղասպանագետների միջազգային ասոցիացիայի այն հիմնարար եզրահանգումը, որ իրավագետների և իրավաբանների միջազգային հանրությունը պաշտպանում է Հայոց ցեղասպանությունը և ճանաչում այն որպես կատարված պատմական իրողություն:

Երրորդ՝ Արմենոցիդի ճանաչման պաշտոնական չափանիշները: Այդ հարցի քննարկումով մտնելում ներ թերևս ամենարարդ և առաջիկ վիճահարույց խնդրի լուսարանությանը՝ հայոց ցեղասպանության ճանաչմանը պնտությունների, երանց պաշտոնական մարմինների, պառլամենտների, դեկավարների կողմից և այլև: Այդ հարցը մենք կփորձենք լուսարանել ըստ չափանիշների քաղաղդամաների, առանձին-առանձին, ինչը նմարավորություն կտա ալելի հատակ ներկայացնելու խնդի-

րը՝ հաշվի առնելով նրանց փոխկապակցվածությունները և տրամաբանական կապը, ու ըստ կարևորության:

Ա. Արմենոցիդի պաշտոնական ճանաչումը տարբեր երկրների պառլամենտների կողմից: Պաշտոնական չափանիշների համակարգում ըստ կարևորության առաջին տեղը պատկանում է տարբեր երկրների կողմից Արմենոցիդի պաշտոնական ճանաչմանը: Ինչպես եշվել է, Հայոց ցեղասպանությունը մինչև օրս ճանաչել է 21 պետություն: Առաջին պետությունը, որ ճանաչել է, Ուրուգվայն է Հարավային Ամերիկայից, և դա տեղի է ունեցել 1965 թ., իսկ վերջին ճանաչած երկիրը Շվեդիան է, որի ռիկառազն այդ որոշումն ընդունեց 2010 թ. մարտի 11-ին: Այսինքն՝ առաջին պետության ճանաչումից մինչև վերջին պետությունն անցել է 45 տարի: Կարող է դա թվալ շատ դանդաղ, բայց նման հարցերը սովորաբար արագ չեն լուծվում, միակ բացառությունը Հոլոքոստն է, որը, ինչպես բացատրվել է, կապված է Նյուրնբերգյան դատավարության հետ: Սակայն երբ Հայոց ցեղասպանության ճանաչման հարցը դիտարկում ենք իր ամբողջության մեջ, սալա պեկեհայտ է դառնում, որ արմատական քննում առաջացել է 1980-ական թվականների վերջերից և XXI դարի առաջին տասնամյակում: Հավանաբար դա կապված է Հայաստանի Հանրապետության՝ որպես անկախ պետության կայացման և որպես սուվերեն պետություն միջազգային ասպարեզում հայտնվելու հետ: 1988 թ. մինչև 1998 թվականը կամ 10 տարվա ընթացքում Հայոց ցեղասպանությունն արդեն ճանաչեց 8 պետություն, իսկ 2000 թ. մինչև 2010 թվականը՝ 11 պետություն: Ինչպես տեսնում ենք ճանաչման գործընթացը թափ է առնլ և սկսել է զարգանալ արագացված տեմպերով:

Քննարկվող հարցն ավելի հստակեցնելու դառնալու նպատակով հարկ է մնլ անգամ ևս թվարկել այն բոլոր երկրները, որոնք ճանաչել են Հայոց ցեղասպանությունը՝ Ուրուգվայ (1965), Կիպրոս (1982), Հայաստան (1988), Արգենտինա (1993), Ռուսաստան (1995), Հունաստան (1996), Կանադա (1996), Լիբանան (1997), Բելգիա (1998), Ֆրանսիա (1998), Վատիկան (2000), Իտալիա (2000), Շվեյցարիա (2003), Մյովակիա (2004), Նիդերլանդներ (2004), Լեհաստան (2004), Վենեսուելա (2005), Գերմանիա (2005), Լիտվա (2005), Չիլի (2007), Շվեդիա (2010)¹⁰⁶:

Այսպես, ուրեմն՝ եվրոպայի, Ասիայի և Ամերիկայի 21 պետություն, որոնց մի մասը պատկանում է ժամանակակից աշխարհի առավել տն-

տեսապես զարգացած և քաղաքական մեծ հեղինակություն վայելող երկրների շարքին ու կանխորոշում միջազգային զարգացումների գլխավոր ուղղությունները, ճանաչում են Արմենոցիդն առանց որևէ վերապահումի և անորոշապես: Դա Արմենոցիդի ճանաչման հաղթարշավի ամենակարևոր նվաճումներից մեկն է: Ունենալով որպես հիմնարան նման պետություններ՝ կարելի է ասել, որ Հայոց ցեղասպանության ճանաչումը իսկապես կայացած ֆենոմեն է, որին սպասում են նորանոր նվաճումներ:

Կարելի է, քնն որոշ վերապահումներով, այդ 21 պետություններին ավելացնել ևս երկուսը: Նկատի ունենք 1991 թ. Արգենտինայի, Բրազիլիայի, Պարագվայի և Ռուրոզվայի կողմից հիմնված Մերկուսոր ռեզիտեալ կազմակերպությունը: Նրանցից երկուսը՝ Ռուրոզվայը և Արգենտինան, արդեն մտնում են Հայոց ցեղասպանությունը պաշտոնապես և անվերապահորեն որպես պատմական իրողություն ճանաչած 21 պետությունների ցանկը: Մերկուսորի կազմի մեջ մտնող պետությունների պրեզիդենտների 2004 թ. կայացած զագաթաժողովում որոշում ընդունվեց հիմնել Մերկուսորի պառլամենտ, որին յուրաքանչյուր երկրից, այդ թվում և Բրազիլիայից ու Պարագվայից, մասնակցում է 18 դեսպտատ: Մերկուսորի պառլամենտը 2007 թ. նոյեմբերի 24-ին պաշտոնապես ճանաչեց և դատապարտեց Հայոց ցեղասպանությունը: Ելնելով այն իրողությունից, որ պառլամենտ ստեղծելու որոշումն ընդունվել է Մերկուսորի մեջ մտնող պետությունների նախագահների կողմից, ապա սխալված չենք լինի, եթե ասենք, որ Մերկուսորի պառլամենտի անդամ Բրազիլիայի և Պարագվայի դեպուտատների կողմից հոգոտ Հայոց ցեղասպանության ճանաչման քվեարկելը չէր կարող տեղի ունենալ առանց այդ երկրների պրեզիդենտների գիտության, հաղանության և սանկցիայի: Հետևաբար, ճիշտ կլինի 21 պետությունների ցանկին ավելացնել նաև Մերկուսոր ռեզիտեալ կազմակերպությունը և նրա կազմի մեջ մտնող երկու պետություն՝ Բրազիլիան և Պարագվայը, որի արդյունքում Արմենոցիդը որպես պատմական իրողություն ճանաչող պետությունների թիվը կհասնի 23-ի²⁹⁹: Մենք հավանաբար նման իրավունք ունենք՝ հաշվի առնելով նաև այն հանգամանքը, որ Մերկուսորի պառլամենտի ընդունված քանակնում ուղղակի հղում է կատարվում այդ խնդրին: Ահա այն. «Անդամ չորս երկրների՝ Արգենտինայի, Բրազիլիայի, Պարագվա-

299 N. Hovhannisyan, *The American Genocide, Armenocide—The Most Genocidal Genocide in Ten Languages of the World*. In English, French, Russian, German, Turkish, Japanese, Hungarian, Armenian, Arabic, Persian, p. 570–571.

յի և Ռուրզալայի օրենսդիր ներկայացուցիչները դատաւարտում են «Օսմանյան կայսրությունում իրագործված Հայոց ցեղասպանությունը, որը խլեց 1,5 մլն կյանք 1915–1923 թվականներին»: Մերկոսուրի քաղաքում նաև իր աջակցությունն է արտահայտում Հայկական հարցին և կոչ անում բոլոր երկրներին ձանաչել Տեղասպանությունը²⁴⁰: Նշենք նաև, որ Մերկոսուրի պառլամենտի ընդունած բանաձևը նախօրոք դրական գնահատականի էր արժանացել Մարդու իրավունքների կոմիտեի կողմից, որից հետո նրան հավանություն էր տվել Մերկոսուրի ամբողջ պառլամենտը:

Բ. Արմենոցիդի ճանաչումը Վարչառարածքային օրենսդիր մարմինների կողմից: Տիպարանորեն «Պաշտոնական չափանիշներ» կատեգորիայի մեջ են մտնում նաև վեց երկրների 10 ինքնավար պետական կազմավորումների օրենսդիր մարմինները, որոնք նույնպես կոչվում են պառլամենտներ: Հայոց ցեղասպանությունը պաշտոնապես ճանաչել և դատաւարտել են Ավստրալիայի Նոր Հարավային Ռեյս և Հարավային Ավստրալիայի, Բրազիլիայի Սան Պաուլո և Սեարա, Իսպանիայի Բասքերի և Կատալոնիայի ինքնավար մարզերի, Կանադայի Օնթարիո և Քվեբեք նահանգների, Մեծ Բրիտանիայի Ռեյսի և Շվեյցարիայի Բերն Կանտոնի պառլամենտները²⁴¹:

Դրանք, իհարկե, իրենց աստիճանակարգով զիջում են սուվերեն պետություններին և նրանց օրենսդիր մարմիններին՝ պառլամենտներին: Բայց դա տվյալ պարագայում այնքան էլ էական չէ, եթե մենք հարցին մտնենում ենք Արմենոցիդի՝ որպես ցեղասպանություն կայացման պատմական իրողության ճանաչման տեսանկյունից: Հայոց ցեղասպանության ճանաչումը վեց երկրների 10 ինքնավար մարզերի պառլամենտների կողմից հաստատում է Արմենոցիդի ճանաչման դաշտի ընդարձակման վերաբերյալ թեզը: Դա յուրատեսակ պահուստային ոնսուրս է ճանաչման հարցում, որը յուրահատուկ քաղաքական մթնոլորտ է ստեղծում այն երկրներում, որի կազմի մեջ մտնում են նրանք, և որոնց՝ այդ երկրների պառլամենտները, ղեռ ամբողջությամբ չեն ճանաչել Հայոց ցեղասպանությունը: Նրանց ներկայությունը մշտապես հիշեցնում է այդ երկրների քարձարագույն դեկլարությանն Արմենոցիդի ճանաչման հնարավորությունը և անհրաժեշտությունը՝ ստեղծելով

240 *Nerocour Parliament recognises and condemns the Armenian Genocide*. 24 November 2007.

241 *Առյ՛ստ տեղում:*

յուրահատուկ քաղաքական լարվածություն այդ երկրներում: Բայց բոլոր դեպքերում նրանք ունեն իրենց կարևոր դերակատարումը: Նրանք ուղի են հարթում և համապատասխան քաղաքական և քարոյափոփոխական քարոնապատ մթերոլորտ առեղծում տվյալ երկրի կողմից Արմենոցիոյի ամբողջական ճանաչման համար: Այդ ինքնավար մարզերի դրական դիրքորոշումը Հայոց ցեղասպանության ճանաչման հարցում ի հավելումն վերոնշյալ 21 կամ 23 պետությունների պաշտոնական ճանաչմանը, որակական փոփոխություն է մտցնում Արմենոցիոյի արդեն ճանաչված լինելու կարգադիճակում, ավելի խոտուն, անառարկելի և անքեկանելի դարձնում այդ պատմական իրողությունը:

Այս կառուցողիայի մեջ է մտնում Արմենոցիոյի ճանաչումը նաև ԱՄՆ-ի 50 նահանգներից 43-ի նահանգային օրենսդիր մարմինների կողմից: Դա շատ տպավորիչ թիվ է, որն անհետք է անտեսել կամ հաշվից դուրս ենուել: Իսկ նրա մեք դրան ավելացնելու լինենք նաև այն փաստը, որ 2010 թ. մարտի 4-ին ԱՄՆ-ի Կոնգրեսի՝ Ներկայացուցիչների պալատի Արուսաքին հարաքերությունների կոմիտեն նույնպես ճանաչեց Հայոց ցեղասպանությունը, ապա կարելի է պեղել, որ աշխարհի միակ և վերջին զերտերությունում՝ ԱՄՆ-ում, յուրջ խմորումներ են տեղի ունենում, որոնք մի փոքր ավելի քարոնապատ զարգացումների պարագայում կարող են հանգեցնել Հայոց ցեղատարության ամբողջական ճանաչմանը: Մտնալանդ նկատի ունենալով պրեզիդենտ Բարակ Օբամայի թավականին ինքնատիպ մտնեցումն այդ հարցում, նրա նա ընդգծում է, որ չի հրաժարվում սենատոր նրան ժամանակ արտահայտած տեսակետներից և զաղափարներից, նրա նա օգտագործեց «Մեծ եղևուն» քառալազալեցությունը և հիշատակեց «զենոցիոյ» եզրը: Խմորումները դրսերվում են նաև հայասնապատ դիրքորոշում որդնգրող կոնգրեսմանների և սենատորների մուտ, որոնք թիվն աճում է օրեցօր:

Մեք չենք ցանկանում թերագնահատել ԱՄՆ-ի պաշտոնական դիրքորոշումը Հայոց ցեղասպանության ճանաչման հարցում, որն ընդհանուր առմամբ հայասնապատ չէ, և ավելի նպաստալիոր է Թուրքիայի համար: Բայց մուտ կողմից չի կարելի նաև զերագնահատել ԱՄՆ-ի կատարարության դիրքորոշումը Արմենոցիոյի վերջնական ճանաչման ինողրուն: Հակական շրջանակներում տիրապետող է այն մտայնությունը, թե թավական է ԱՄՆ-ը պաշտոնապես հայտարարի, որ ճանաչում է Արմենոցիոյը, ապա ամեն ինչ իր տնող կրնկելի, և այլևս որևէ ինողր չի լինի: Մենք չենք կիսում այդ տեսակետը: Նրա ճանաչումով ճանաչած պետությունների թիվը կավելանա ընդամենը մեկով:

Հայոց ցեղասպանության ճանաչումը չի սահմանափակվում հառապատասխան քանոսն կամ դեկլարացիա հրատարակելով դրա վերաբերյալ: Այդտեղ կան քաղաքավի այլ խնդիրներ, որոնց սույն աշխատության մեջ ներկա պահին հնարավոր չէ անդրադառնալ: Դա պահանջում է այլ ուսումնասիրություն կամ ուսումնասիրություններ: Դրա մասին է վկայում նաև այն հանգամանքը, որ ԱՄՆ-ի Կոնգրեսի Արտաքին հարաբերությունների կոմիտեի կողմից Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ 252-րդ քանոսն ընդունումը փայտե կերպով օգտագործվեց Թուրքիայի կառավարության կողմից ամբողջ աշխարհին ցույց տալու, որ Թուրքիան ԱՄՆ-ի կամակատարը կամ խամաճիկը չէ, անկախ է նրանից, չի պարի նրա շքիի տակ: Դա պարտավորեցնում է հայերին շատ չշտապել, լավ խորհել տեղի ունեցող իրադարձությունների մասին և դառնալ ավելի հաջակներուն մեր դատողություններում:

Ավարտելով այս թեման՝ ավելացնենք, որ ԱՄՆ-ի Կոնգրեսի Արտաքին հարաբերությունների կոմիտեն առաջին անգամը չէ, որ ընդունում է նման որոշում: Այս որոշումը թվով չորրորդն է: Նախորդները հետագա ընթացք չեն ունեցել և չեն ներակայացվել Կոնգրեսի քննարկմանը: ԱՄՆ-ի Սահմանադրության համաձայն՝ մինչև այդ Կոմիտեի որոշումը չլիներ, Կոնգրեսը չի կարող քննարկել նման հարցեր: Բայց մյուս կողմից սահմանադրությունը պարտադիր չի համարում նման հարցի անպայման քննարկումը Կոնգրեսում, դա արդեն Կոնգրեսի իրավունքն է: Անպես որ կոմիտեի ընդունած 252-րդ քանոսն քննարկումն անսպասան չէ, որ մտցվի Կոնգրեսի լիազուժար նիստի օրակարգում: Դա մեծ հարցականի տակ է: Ոչ մի նրաշխիք չկա, թե 252-րդ քանոսնը նույն ճակատագրին չի արժանանա, ինչպես նրա նախորդները:

Վարչատարածքային օրենսդիր մարմինների օրգանական մասն է կազմում նաև Արմենոլոգիի ճանաչումը քաղաքների մունիցիպալիտետների կողմից: Նման որոշումներ են ընդունել Ռեյչի մայրաքաղաք Կարդիֆը, Բուդապեշտայի մի քանի նշանավոր քաղաքներ, ինչպես Դյուլդիվը, Բուրգասը և այլն: 1915 թ. զոհերի հիշատակին տալիս նրանցից քաղաքներում կանգնեցվել են զանազան հուշարձաններ:

Գ. Ճանաչումը քարձրաստիճան ղեկավարների կողմից:

Պաշտոնական ճանաչումների չափանիշների բացի մի ուրույն ներառածին է կազմում Արմենոլոգիի ճանաչումը պետական քարձրաստիճան ղեկավարների կողմից: Դրանց մեջ առաջինը պետք է հիշատակվի ԱՄՆ-ի 1976-1980 թթ. պրեզիդենտ Ջիմի Բարտերը, նրբ նա 1978 թ.

մայիսին հայտարարեց այն մասին, որ աշխարհում ընդհանրապես լավ չգիտեն, որ նախքան 1916 թ. եղել են ամբողջ հայ ժողովրդին ոչնչացնելու փորձեր, և որ դրա համար չի եղել որևէ Լյուրներերգյան դատավարություն: Երկրորդը 1980–1988 թթ. ԱՄՆ–ի պրեզիդենտ Ռոնալդ Ռեյգանն էր, որը գտնում էր, որ Հոլոքոստին նախորդել է Հայոց ցեղասպանությունը և նրան հաջորդել են «ամբողջալի և այլ ցեղասպանություններ» ընդգծելով, որ դրանց դատերը երբեք չպետք է մոռացվեն: Այդ ցանկում պետք է ներառվեն նաև Կիրգիզիայի պրեզիդենտ Անվար Ալանը, Իրանի պրեզիդենտ Մոհամմադ Խաթամին և մի շարք այլ պետությունների ղեկավարներ, բարձրաստիճան պաշտոնյաներ, կուսակցականներ, սենատորներ, պատրանների անդամներ և այլն: Կցանկանալիք այդ ցանկի մեջ ներառել նաև Մեծ Բրիտանիայի վարչապետ Ռիչարդսոն Չեքչիլին, որին պատկանում են հետևյալ խոսքերը. «1915 թ. բուրբակյան կատաղարությունը սկսեց և ատողը կերպով իրագործեց Փոքր Ասիայում հացերի տխրահույս ընդհանուր ջարդերը և դևպորտացիան... Որևէ կասկած չկա, որ այդ ոճրագործությունը պատճառվորվել և զործադրվել է բարդական պատճառներով: Հնարավորություն էր ընձնովել բուրբակյան հողը քրիստոնեական ռասայից մաքրելու համար»²⁴: Այստեղ կարևորն այն է, որ պրեզիդենտներն իրենց տեսակետները արտահայտել և դիրքորոշումները դրսևորել են իրենց պրեզիդենտական պաշտոնավարության շրջանում և ոչ դրանից առաջ կամ հետո: Հատկապես շատ են նրանց հայտարարությունները Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչելու մասին նախքան նրանց պրեզիդենտ դառնալը, ինչպես Ջորջ Քուչ ավագը, Բիլ Բլիստունը, Ջորջ Քուչ կրտսերը և այլն: Բայց հենց որ նրանք դառնում էին պրեզիդենտ, մոռացության էին տալիս իրենց նախընտրական խոստումները և զանազան պատրվակներով հրաժարվում պաշտոնապես ճանաչել Արմենոցիդը: Դրանից հետո նրանց խոստումները այլևս կարող էին հետաքրքրություն ներկայացնել միայն պատմության համար:

Գ. Արմենոցիդի ճանաչումը միջազգային պատրանեական կառույցների կողմից՝ ըստ պաշտոնական չափանիշների: Այս հարցը չպետք է շփոթել Արմենոցիդն առանձին նրկրների պատրամետների կողմից ճանաչելու հարցի հետ: Դրանք տարբեր քաներ են, քանի որ նրանք տարբեր մակարդակներ են ներկայացնում, ընդունվում են

242 N. Hovhannizyan, *The Armenian Genocide. Armenocide—The Most Genocidal Genocide*. In *Ten Languages of the World*, p. 571.

տարբեր արարողակարգով և ազդեցության ու արդյունավետության տեսակետից միանգամայն այլ խնդիրներ հետապնդում: Նրանք տարբեր օրգաններ են:

Երբ խոսք է գնում միջազգային պառլամենտական կառույցների մասին, ապա առաջին հերթին նկատի է առնվում Եվրոպական Միության օրենսդրական երկու օրգանները՝ Եվրոպական Պառլամենտը և Եվրոպայի Խորհուրդը: Նրանք իրենց ընտրելով, խնդիրներով և կառուցվածքով միջազգային հարաբերություններում իրենց նախադեպը չունեցող մարմիններ են: Նրանք «կազմում են ԵՄ-ի երկպալատանի օրենսդրական ճյուղը և համարվում աշխարհում առավել հզոր օրենսդրական մարմինները: Պառլամենտը և Խորհուրդը ձևավորում են Միության ներսում բարձրագույն օրենսդրական մարմինը»²⁴³: Ուրեմն, խոսքը նման հնդիմակալի է և Եվրամիության կառավարման համակարգում միջազգային արտակարգ քարճր կարգավիճակ ունեցող մարմնի մասին է: Պառլամենտը բաղկացած է ԵՄ անդամ 27 պետությունների 736 դեպուտատներից: Անա այս մարմինն է, որը 1987 թ. հունիսի 18-ին ընդունել է Բանաձև Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչելու և դատապարտելու վերաբերյալ: Նա ապրիլի 24-ը հայտարարել է Հայոց ցեղասպանության օր: Այդ Բանաձևում կա նաև մեկ այլ վերին աստիճանի հետաքրքիր հարցադրում, որը հաճախ չէ, որ պատահում է: Խոսքը հետևյալի մասին է՝ Եվրոպապառլամենտը «համոզված է, որ Թուրքիայում հայ ժողովրդի ինքնությունը որպես էթնիկական, մշակութային, լեզվական և կրոնական փոքրամասնություն հետևում է (քիսում է — Ն. Հ.) իր սեփական պատմությունը ճանաչելուց», և «Հայրի առնելով, որ քուրքական կառավարությունը մերժելով ճանաչել 1915 թ. ցեղասպանությունը, չարունակում է զրկել հայ ժողովրդին իր սեփական պատմության նկատմամբ իրավունքից», ներակայացնում է, որ «Թուրքիայի կողմից Հայոց ցեղասպանության ճանաչումը կդիտվի որպես հետադուր մարդկային ակցիա, որը կարող է միայն պատիվ բերել քուրքական կառավարությանը»²⁴⁴: Այդ քուրքից հետո Բանաձևը հաստատում է, որ 1915-1917 թվականների ողբերգական դեպքերը, որոնք իրենց մեջ ենթադրվեցին օսմանյան տեղիտորիայում քնակվող հայերին, ցեղասպանություն է այն իմաստով, որը սահմանել է ցեղասպանությունը կանխելու և նրա հան-

243 W. Churchill, *The World Crisis*, vol. V, *The Aftermath*, New York, 1929.
244 European Parliament, http://en.wikipedia.org/wiki/European_Parliament

ցազորությունը պատմելու վերաբերյալ ՄԱԿ-ի 1948 թ. դեկտեմբերի 9-ին ընդունված Կոնվենցիան²⁴⁵:

Եվրոպական պառլամենտի 1987 թ. հունիսի 18-ին ընդունած Բա-նաձևին իր բովանդակությամբ, հարցադրումներով, քննարկվող հարցն-րի շրջանակներով նույնատիպ է Եվրոպայի խորհրդի ասամբլեայի 2001 թ. մայիսի 14-ի Բանաձևը: Հայոց ցեղասպանությունը համարելով և ճանաչելով որպես XX դարի առաջին ցեղասպանություն, դատապար-տելով ցեղասպանության դրսևորման բոլոր տեսակները, ցեղասպանու-րյան դատապարտումը համարելով անհրաժեշտ քայլ ցեղասպանությու-նը կանխելու ճանապարհին՝ «Ասամբլեայի ներքառտորագրյալ անդամ-ները կոչ են անում Եվրոպական խորհրդի պառլամենտական ասամբլեայի բոլոր անդամներին անհրաժեշտ քայլեր ձեռնարկել՝ ճա-նաչելու Օսմանյան կայսրության կողմից XX դարի սկզբին հայերի դեմ կիրառած ցեղասպանությունը»²⁴⁶:

Այսպիսով՝ Եվրոպական միության բարձրագույն օրենսդրական մարմինը, կազմված Եվրոպական պառլամենտից և Եվրոպայի խորհր-դից, իր նրկու քանակներով ի լուր աշխարհի տեղեկացրեց, որ նրա հա-մար գոյություն չունի այնպիսի հարց՝ նոյն է արդյոք Հայոց ցեղասպա-նություն, թե ոչ: Եւ անվերապահորեն ճանաչում է Հայոց ցեղասպա-նությունը որպես կատարված իրողություն և կոչ անում այն բոլոր նրկր-ներին, պառլամենտներին, դիպլոմատներին, որոնք դեռ չեն ճանաչել Արմենոցիոը որպես կատարված անհերքելի պատմական իրողություն, շտապեն դա անելու: ԵՄ-ի բարձրագույն օրենսդիր մարմինը դրա մեջ է տեսնում իր պատմական առաքելություններից մեկը՝ ելնելով այն ճշմա-րիտ հիմնադրույթից, որ նման ակեցիան կլինի լավագույն միջոցներից մեկը՝ կանխելու նոր ցեղասպանությունները, համարելով դրանք հան-ցազորություն ընդդեմ համայն մարդկության:

Ե. Կրոնաբարոյական չափանիշներ, մեզ մնում է ավելացնել, որ նման քանակներ և որոշումներ են ընդունել նաև Եկեղեցիների համաշ-խարհային խորհուրդը, Խաղաղության կողմնակիցների համաշխարհա-յին խորհուրդը, Երիտասարդ մարդկանց քրիստոնեական առցիացի-ան և միջազգային այլ կազմակերպություններ: Իսկ դա նշանակում է Հայոց ցեղասպանության ճանաչում նաև մեկ այլ, շատ կարևոր առակ-

245 European Parliament Resolution, June 18, 1987.

http://www.armenian-genocide.org/Affirmation.152/current_category/7/a/affirmation_d...

246 Նույն տեղում:

տով կամ չորրորդ չափանիշով՝ Արմենոցիդի միջազգային ճանաչում կրոնական-քաղաքական չափանիշով: Սա շատ էական հավելում է ասվածին, որն ամբողջացնում է մեր այն տեսակետը, որ Արմենոցիդի միջազգայնորեն ճանաչումն արդեն կատարված իրողություն է:

Բաց դա չի նշանակում, թե ճանաչման գործընթացն ընդհանրապես ավարտված է: Ոչ, գործընթացը շարունակվելու է, նորանոր պետություններ, ժողովուրդներ և էթնիկական խմբեր են ներգրավվելու դրա մեջ և դարձյալ հրապարակալ հայտարարելու, որ իրենք ճանաչում են Հայոց ցեղասպանությունը որպես XX դարի առաջին ցեղասպանություն, դատապարտում են դա իրականացրած նրխորդական դաժիճներին, պահանջում Թուրքիայի կատավարությունից ընդունել իր կատարած հանցագործությունը, ներողություն խնդրել հայ ժողովրդից և քավարանել նրա պահանջները փոխհատուցման հարցում: Ճանաչված պետությունների ներկա թիվը կարող է 21-ից հասնել 51-ի, 75-ի և այլն, որը ոչ թե հարցականի տակ է դնելու Արմենոցիդի արդեն ճանաչված լինելը որպես անհերքելի իրողություն, այլ, ընդհակառակը, ավելի հիմնավորելու և իմաստավորելու է ՄԱԿ-ի 1948 թ. Կոնվենցիայով հաստատված այն քաջարձակ ճշմարտությունը, որ պայքարը ցեղասպանությունը կանխելու և նրա հանցագործներին պատժելու համար ավելի լայն ծավալներ է ընդունելու և նոր թափ է ստանալու: Նման պայքարի աստվացումը միանգամայն արդարացիված է, քանի որ ուզածը ցեղասպանություն հանցագործություն է ոչ միայն տվյալ ժողովրդի, այլև համայն մարդկության դեմ:

Կցանկանալիք այս հատվածն ավարտել՝ հղում կատարելով Թուրքիայի վարչապետ Էրդողանին Ցեղասպանագետների միջազգային ասոցիացիայի ղեկավարների 2005 թ. հունիսի 13-ի թվակիր նամակի այն հատվածից, որտեղ նրանք միջազգային ցեղասպանագետ-փորձագետների անունից հայտարարում են՝ *"The Armenian Genocide is corroborated by the international scholarly, legal and human rights community"* — «Հայոց ցեղասպանությունը հաստատում է միջազգային գիտական, իրավական և մարդու իրավունքների հանրությունը»²⁴⁷:

Սա Արմենոցիդի ճանաչման վերաբերյալ միջազգային հնդիակավոր ստյանի անբեկանելի վերդիկտն է:

Նվ այսպես՝ «Հայոց ցեղասպանությունը-Արմենոցիդ-Հայասպանությունն արդյոք արդեն ճանաչված պատմական իրո-

247 Council of Europe, Parliamentary Assembly, Doc. 9056, 14 May 2001, <http://assembly.coe.int/Documents/WorkingDocs/Doc01/EDOC9056.htm>

դուքյուն է» հարցին մենք պատասխանում ենք դրականորեն: Այո, 1915 թ. Օսմանյան կայսրությունում երիտարքական դահիճների ձեռքով Հայոց ցեղասպանությունն արդեն միջազգային հանրության, եվրոպական, ասիական և ամերիկյան տարբեր պետությունների, միջազգային պառլամենտական, դատական-իրավական մարմինների՝ տրիբունալների և առյանների, մի շարք երկրների պրեզիդենտների, նկղեցական համաշխարհային և այլ միջազգային կազմակերպությունների կողմից և Տեղասպանությունը կանխելու և նրա հանցագործությունը պատմելու ՄԱԿ-ի Կոնվենցիայի հիմնարկությունների համաձայն ճանաչված իրողություն է, ինչպես նրևական Հոլոքոստը և դրան հաջորդած մյուս ցեղասպանություններն աշխարհում:

Այս հաստատումն անելով՝ նկատի ունենք նաև այն հանգամանքը, որ փաստորեն մնում է մեկ պետություն, որը շարունակում է կատաղիորեն միասել Արմենոցիդ-Հայասպանությունը՝ ուշադրության չարժանացնելով նրան ուղղված ազնիվ, արդարամիտ և սքափ մտածող միջազգային ուժերի քաղցում կոչներն ու առաջարկությունները՝ ընդունել իր նախորդի կատարած մեղքերը և հանցանքները, ներողություն խնդրել իր գոհների ժառանգներից՝ հայերից: Խոսքը Թուրքիայի մասին է: Բնականորեն հարց է ծագում, թե ինչ հիմունքներով հանցագործ-ոճրագործի տեսակետը պետք է գերակայող հանդիսանա աշխարհի քաղցում պետությունների, պառլամենտների, միջազգային կազմակերպությունների, իրավական մարմինների, գիտնականների և գիտական կազմակերպությունների, պետական գործիչների և այլոց տեսակետների վրա: Այդ որտեղ և ո՞ր դատական ստյանում է, որ նախապատվությունը տրվում է ոճրագործ-հանցագործի փաստարկներին, և վերոյիկան արձակվում է՝ հաշվի առնելով նրա ցանկությունները և արդարադատությունից խուսափելու նրա հիվանդագին մղումները: Եթե կշնոքի մի նմարի վրա դրվեն ցեղասպան պետության՝ Թուրքիայի կատարած հանցանքները և բուրքական «փաստարկները», իսկ մյուս նմարին՝ քաղցում միջազգային կազմակերպությունների, կառույցների, ասոցիացիաների, պառլամենտների և այլ օրենսդիր մարմինների քերած անեղքեցի փաստարկները, սուպրույցները, դատական-իրավական մարմինների արձակված հիմնավոր վճիռները, նկղեցական, մարդու իրավունքների պաշտպանների ընդունված քանակները և այլն, ապա կշնոքի ո՞ր նմարն ամկի ծանր կկշոի: Հանուն արդարադատության կարող ենք վստահ լինել, որ այդ հարցում երկու կարծիք չի կարող լինել: Թուրքական նմարը փնտուրի պես օղ կրարձրանա և կանեխտանա:

Եթե Թուրքիան ուզում է շարունակել իր գոյությունը՝ ճակատին կրելով «ցեղասպան պետության» խարանը, մեկուսացված միջազգային զիտական, իրավական և մարդու իրավունքների համայնքից, դա նրա գործն է:

Բայց դա արգելալից հանգամանք չպետք է ծառայի ի լուր աշխարհի հայտարարելու, որ Արմենոցիոյ ճանաչված ցեղասպանություն է, ինչպես Հոլոքոստը և մյուս ցեղասպանությունները: Արմենոցիոյը, որպես ցեղասպանություն, ճանաչված պատմական իրողություն է:

1. ԴՐԱԺԱՐՈՒՄ ԴՆԱՄԱՇ ՏԵՍԱԴՐՈՒՅՑՆԵՐԻՑ ՇՆՈՐՀԱՊԱՐՏ ԵՆՔ ՃԱԿԱՏԱԳՐԻՆ

Հայոց ցեղասպանության և նրան հաջորդած ցեղասպանությունների վերաբերյալ քաղվածքները կյուրթերի մանրագնին ուսումնասիրությունը մեզ հնարավորություն է առանց ավելորդ համեմատություն անելու, իրավունք է վերաբառնում կատարել մի շարք հիմնավորված եզրահանգումներ, որոնց նշանակությունը չի սահմանափակվում լոկ սույն աշխատության շրջանակներով: Այդ եզրակացությունների շնորհիվ իրենց հետագա հաստատումն են գտնում վաղուց ի վեր գոյություն ունեցող մի շարք տեսական դրույթներ, ինչպես ցեղասպանությունների համայն մարդկության դեմ ուղղված հանցանք և ոճրագործություն լինելու հիմնադրույթը, իսկ մի շարք այլ դեպքերում հեղինակը փորձել է նորովի մտնեցումներ ցուցաբերել ցեղասպանության ընդթի, պատճառների, իրագործման մեխանիզմների, մարդկության դեմ ուղղված այդ ոճրագործության նկատմամբ միջազգային զիտական, իրավական հանրության և պետական-պաշտոնական մարմինների դիրքորոշման քաղաքական հարցերում: Դրանց թվում պետք է նշել նաև «ցեղասպան պետության» և Արմենոցիոյի էության քաղվածքների ու խորքային լուսաբանությունը, ցեղասպանության հետ կապված հայոց փորձի պատմական նշանակության քաղաքական, մասնավորապես Լեմկինի կողմից «Գնեցիոյ» եզրի ձևավորման և հայտնաբերման, «Ցեղասպանության» սահմանման, ՄԱԿ-ի 1948 թ. Կոնվենցիայի հիմնադրույթների մշակման և հարակից այլ հարցերում և այլն: Կարծում ենք՝ առաջին անգամ է լայնածավալ կերպով ուսումնասիրվում և տարբեր ասպեկտներով հետազոտվում մի այնպիսի հարց, ինչպիսին Հայոց ցեղասպանության՝ որպես նախակյուրթի դերն ու նշանակությունը Լեմկինի պատմական դարակազմիկ հայտնագործությունների մեջ: Տարբեր ցեղասպանությունների, առաջին հերթին Հոլոքոստի վերաբերյալ կյուրթերի ուսումնասիր-

րությունը հիմք հանդիսացան եզրահանգելու, որ պատմական ասպարեզում նրանց հայտնվելը քնավ չկարողացավ սուվեր գցել որոշ հարցերում Հայոց ցեղասպանության առաջնայնությունների վրա կամ նեմացնել նրա նշանակությունը ցեղասպանագիտության տեսության և պրակտիկայի մեջ:

Մեր նպատակն էր Հայոց ցեղասպանության ուսումնասիրության դեպքում մնալ ոչ թե նրա շուրջը ստեղծված կարծրատիպերի խորտաշտներում, ձանձրույթ առաջացնող և հեացած մոտեցումների ծանծաղուտներում և լող տալ ցամաքելու վտանգի առջև հայտնված և քարակած առուների վերածված նախկին գետակներում, այլ ցույց տալու և, ինչու չէ, ապացուցելու, որ Արմենոցիդի վերաբերյալ նախկին և հեամաշ պատկերացումների դարաշրջանն անվերադարձ կերպով անցել է և ժամանակն է ձերբազատվել հետսիներից: Չենք թաքցնում, դա պահանջում էր համարձակություն և համապատասխան խիզախություն: Եվ մենք շնորհապարտ ենք ճակատագրին, որ այդ հարցում նրա ընտրությունն ընկավ մեզ վրա: Եվ արդյունքում մենք կարողացանք ապացուցել, գոնե մենք այդպես ենք կարծում, որ Հայոց ցեղասպանությունը, Արմենոցիդ-Հայասպանությունը ոչ թե մոռացության տրված կամ չճանաչված, մշտապես վեճի և վիճարանության առարկա հանդիսացող ցեղասպանություն է կամ թեմա, այլ արդեն ճանաչված պատմական իրողություն, որի հետ պետք է հաշտվեն ցեղասպանությունը ժխտող ամենամոլի աղետներն անգամ: Մենք այդ եզրակացությունը հանգեցինք՝ մեզ աջակից ունենալով ամբողջ միջխարի պատմական էյուրը, միջազգային գիտական, իրավական, պաշտոնական հանրությունը, մարդու իրավունքների համար պայքարողների հզոր քանակը, տարբեր հարանվանությունների պատկանող կրոնական-եկեղեցական, այդ թվում և եկեղեցիների համաշխարհային խորհրդի որոշումները և մոտեցումները, միջազգային ամենաիեղինակալոր գիտական, քաղաքական, դատաիրավական փորձագիտական առյանների մասնագիտական վերդիկտները և այլ: Մենք մեր հաշվարկների մեջ մտցրեցինք նաև այն իրողությունը, որ վերոնշյալ կազմակերպությունների, մարմինների, ասոցիացիաների, խորհուրդների հետևից գետում և նրանց պաշտպանում են հարյուր միլիոնավոր մարդիկ: Դրանք ոչ թե առանց զինվորի գեներալներ են, այլ գրագետ գորահրամանատարներ, որոնք հիանալի են տիրապետում զինվորական արվեստին, հմուտ են ռազմավարության և մարտավարության ասպարեզներում:

Միասնամանակ մենք մեզ լրիվ հաշիվ ենք տալիս, որ առաջ քաշելով Արմենուցիդի՝ որպես ցեղասպանության արդեն ճանաչված լինելու և պատմական իրողություն լինելու տեսակետը՝ մեր դեմ ենք հանում ինչ տեսակետների պաշտպանների մի վիթխարի քանակ, որը զանազան ձևերով կփորձի հաջրցականի տակ առնել կամ կշակածի տակ դնել, անգամ ինչ-ինչ պիտակներ կացնել մեր նոր մտտեցումը միտևելու և Արմենուցիդն արդեն ճանաչված լինելու հանգամանքը հերքելու նպատակով: Հարգելով ուրիշների իրավունքը՝ գտնում ենք, որ մեր տեսակետը նույնպես արժանի է համանման մտտեցման: Այդ առումով պատրաստ ենք լսելու ամեն մի առողջ, անկողմնակալ, փաստարկված և հիմնավորված քննադատություն: Մենք չենք քաջատու մտա, որ մեր կողմից առաջարկվող տեսակետը ոչ միայն իր հակառակորդները, այլև իր պաշտպանները կունենա: Այս պահին, հարգելի ընթերցող, իմ առջև իմ լուսահոգի մոր՝ Էրզրումում 1909 թ. ձևված Մորոսի Հակոբի Պողոսյան-Հովհաննիսյանի ընդամենը վեց տարեկան հասակում ցեղասպանության քորայով անցած, զարթի ճանապարհները հրաշքով հաղթահարած և Ակերսանդրասպուլի ամերիկացի ուրբանոցում հայտնված հոգևատանց դեմքն է: Կյանքի վերջին շրջանում նա անընդհատ կրկնում էր, որ եթև թույլ տան իրեն զնալ Էրզրում, ապա անպայման կգտնի իրենց հայրական տունը, տան քանալին և դուրը քացելով՝ կմտնի ներս: Եվ նա չէր կարողանում իր արցունքները զսպել: Քաջ չտաջվեց, և հիմա այդ պարագան ինձ հանգիստ չի տալիս և անընդհատ հետապնդում է ինձ: Ինձ համար դա Օսմանյան կայսրությունում կատարված և Հայոց ցեղասպանությունը հաստատող ամենազորեղ ապացույցն է: Իսկ մնացալը... մնացալն ինչ ուզում են, թող սանն: Դա արդեն ինձ չի հետաքրքրում:

2. ԴԱԳԻՃԸ՝ ԹՈՒՐԹԻԱՆ, ՄՆԱՅ ԴԱԳԻՃ, ԻՍԿ ԶՈ՞ՅԸ: ԶՈՅԸ՝ ԶԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ, ԿԵՐԱՊՐԵՑ ԵՎ ԴԱՐԶԱՎ ՊԱՅԱՆՋԱՏԵՐ

Մենք մեր առջև խնդիր էինք դրել նաև հետազոտելու, թե Հայոց ցեղասպանությունից 95 տարի անց ինչ փոփոխություններ են տեղի ունեցել դահձի և զոհի կարգավիճակում: Հարգարժան ընթերցողին հիշեցնենք, որ սույն աշխատության վերնագրի օրգանական մասն են կազմում «Դահիձ և զոհ» քառերը, որտեղ դահիձը Թուրքիան է, իսկ զոհը՝ առաջինն աշխարհում քրիստոնեությունը պետական կրոն հռչակված հայ ժողովուրդը: Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ

փոփոխություններ, իրոք, տեղի են ունեցել, սակայն միմյանց հակառակ ուղղություններով:

Թուրքիան ոճրագործության և հանցանքների ասպարեզներում շարունակում է ոչ միայն պահպանել իր ասաջատար դիրքերը, այլև հարստացնել ոճրագործ քնույթի նոր տիպի իրողություններով: Եվ այսպես.

Թուրքիան ոճրագործ-հանցագործ է XX դարում առաջին ցեղասպանությունը՝ Հայոց ցեղասպանությունն իրագործելու համար:

Թուրքիան հանցագործ է, թուրք պատմաբան, պրոֆեսոր Թաներ Աքչամի քննազրույթյամբ՝ որպես Արմենոլոգիի և քնդհանրապես ցեղասպանության ժխտման ինդուստրիայի հիմնադիր:

Թուրքիան հանցագործ է նաև մեկ այլ առումով: Հրեա ցեղասպանագետ Իսրայել Չարնին 2005 թ. Ֆլորիդայում կայացած Ցեղասպանագիտության միջազգային ասոցիացիայի հերթական համաժողովում հայտարարեց. «Ցեղասպանություն կատարած պետության կողմից իր կատարած ցեղասպանության ժխտումը հավասար է նոր ցեղասպանության իրագործում այդ նույն ժողովրդի նկատմամբ»: Երբ այս տեսանկյունից ենք մտնենում Հայոց ցեղասպանությունը ժխտելու Թուրքիայի համատ ցանքերին, ապա պարզ է դառնում, որ նա հայերի նկատմամբ կատարում է մի նոր հանցանք՝ երկրորդ ցեղասպանությունը:

Այսպիսով՝ Թուրքիայի կրած փոփոխությունները վատից դեպի աճելի վատն են տեղի ունեցել, ինչն աճելի է խորացնում նրա հանցանքը: Ստացվում է մի պետություն՝ երեք հանցանք՝ 1915 թ. մի պետություն՝ մեկ հանցանքի դիմաց:

Թուրքիան պահպանել է դահձի իր կարգավիճակը՝ եռասպտակելով իր դահձային զինանոցը ոճրագործությունների նոր տեսականիով:

Փոփոխություններ են տեղի ունեցել նաև հայերի՝ որպես զոհի կարգավիճակում: Նրանք այլևս ցեղասպանությունից հետո ընկած առաջին շրջանի նախնին հուսահատված, մոլորված, ոչ մի տեղից օգնություն չակնակալող, չփորձած անրոխը չեն, որը կարծում էր, թե աշխարհի վերջը եկել է: Նրանք ատրիճանաբար, քայց հաստատուն քայլերով ծանր համազգային հարվածից հետո ուշքի եկած ազգ են: Նրանք կարողացան վերականգնել իրենց անկախ պետությունը, որը դադարեց լինելուց, հայ հանճարեղ քառասունըժ Հովհաննես Թումանյանի խոսքերով ասած, «որդի հայրենիք, որրի հայրենիք» և Մեծ եղևուն մասին խոսել, խորին ոչ թե արցունք քամելով, այլ արժանապատվությամբ՝ միջազգային ասյաններում պետականության դիրքերից ներկայացնելով իր համազգային խնդիրները: Հայությունը սկսեց իր խնդիրների, այդ

թիւում և ցեղատպանության մասին խոսել ոչ թե արհեսելով, այլ պահանջելով: Պատմության բնույթը բնութիւշտ հնուացավ հայ զոհի նախկին, խղճով տեսակը՝ իր տեղը գիշերով պահանջատեր և արժանապատիվ հային՝ բնդունակ զենքով պաշտպանելու իր իրավունքները:

Արմատական փոփոխությունների ենթարկվեց նաև պիտուրքահայը: Նա ոտքի կանգնեց, իր մեջքը շտկեց և իր հոգեբանությամբ, մտածելակերպով ու սոցիալ-քաղաքական դրությամբ դադարեց գաղթական լինելուց: Նա իր մտքից վանեց զոհի պատկերը և այսօր աշխարհին ներկայանում է ամանապատիվ, իր ազգային կառույցներն ունեցող, աշխատասեր մի ժողովուրդ, որը դարձել է կարևոր գործուն, և որի հետ հաշմի են նստում նրան հյուրընկալող երկրների բնակիչները և իշխանությունները:

Իհարկե, հայերը՝ Հայաստանում թե պիտուրքում, չեն մոռացել, որ իրենք ենթարկվել են ցեղասպանության և հայրենիք են կորցրել: Այդ չափով նրանք իրենց մեջ դեռ կրում են զոհի ենթարկվածի պատկերը: Սակայն դա անհրամւշտ է ոչ թե լացուկոծի, սուգուշիվանի, այլ պահանջատիրության, օրինական Հայրենիքի օրինական պահանջատեր լինելու համար: Դա անհրաժեշտ է նրան իր օրինական պահանջները ներկայացնելու համար: Եվ հայի այդ նոր տեսակը խտակ գիտն այն հասցեն, թե ում պետք է իր օրինական պահանջները ենթակապացնել:

Դա Թուրքիան է:

Հայաստանի հայերը և պիտուրքահայերն այսօր աշխարհում միասին կազմում են 10 մլն: Դա արդեն մեծ թիվ է, որը չի կարելի անտեսել: Նա կարող է դառնալ կարևոր գործուն միջազգային հարաբերություններում: Հայ պոեզիայի մյուս հանճարի՝ Ավետիք Իսահակյանի քառերով ասած՝ «Վառ ու հզոր քո սպազան, կայծակում է իմ դեմ, Դու, Հայաստան, իմ հավերժող անուն քաղցր ու վան»:

Վառահ ենք, որ ժամանակն աշխատում է հօգուտ հայերի:

Պատմությունը կարող է սխալներ գործել, անզամ սալքաքել, բայց նրբեք չի հաշտվի կեղծիքի և անարդարության հետ:

Գ Ե Գ Ի Ե Ա Կ Ի Մ Ա Ս Ի Ը

Պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, Հայաստանի Հանրապետության գիտությունների ակադեմիայի քրթակից անդամ, Հայաստանի գիտության վաստակավոր գործիչ, Սովետսոցիալիստական մեդալակիր, Հայաստանի Հանրապետության մախազահի մրցանակակիր: Անդամ է մեկ տասնյակից ավելի արտասահմանյան գիտությունների ակադեմիաների և գիտական ընկերությունների:

Կես դարից ավելի նրա գիտական հետաքրքրությունների կենտրոնում են գտնվում արարական երկրների (Եգիպտոս, Սիրիա, Լիբանան, Իրաք, Գորդանան, ՍՄԷ, Սաուդյան Արաբիա և այլն) պատմության, Մերձավոր և Միջին Արևելքի, Հարավարևելյան Ասիայի միջազգային և տարածաշրջանային հարաբերությունների, գեղասպանագիտության, էթնոքաղաքական բախումների, Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդիրների, Հայաստանի արտաքին քաղաքականության և միջպետական հարաբերությունների, Հայ սփյուռքի, քաղաքական իսլամի և այլ հարցերի ուսումնասիրությունը:

Լրա գրչին են պատկանում «Образование независимой Сирийской Республики», Москва, 1968; «Ethnopolitical Conflicts in the Transcaucasus. Their Roots and Solutions», University of Maryland, USA, 1997; «The Foreign Policy of Armenia, Yerevan, 1998; «Արարական երկրների պատմություն. VII–XXI դարեր», երևան, 2003–2007 թթ. ; «The Armenian Genocide. Armenocide — The Most Genocidal Genocide. In Ten Languages of the World. In English, French, Russian, German, Turkish, Japanese, Hungarian, Armenian, Arabic, Persian», Yerevan, 2009.

Գեղինակ է 450–ից ավել գիտական աշխատությունների, այդ թվում՝ մոտ 60 մեծագրական հետազոտությունների, որոնց զգալի մասը հրատարակվել է տարբեր երկրներում:

Ձեռքրիցի (Անգլիա) Միջազգային Կենսագրական Կենտրոնը 2004–2008 թթ. նրան ծանալել է «XXI դարի ակսնաւոր գիտնական», «նշխարիի առաջատար գիտնական», իսկ 2009 թ. մտքրել է «100 աննասականաւոր գիտնականների ցանկը»:

ՕԳՏԱԳՈՐԾԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Փաստաթղթեր, պայմանագրեր, բանաձևեր ղեկավարացիաներ, որոշումներ, այլ պաշտոնական նյութեր

1. Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի կառավարությունների համառոտ հայտարարությունը Օսմանյան կայսրությունում հայերի կոտորածների և քուրթական կառավարության անդամների անձնական պատուհասանամուկության մասին, "Caer", No 134, Caerк Петербур, 13 мая 1915 г.
2. Արաբական Առաջին Կոնգրեսը. 1913 թ., Փարիզ, Հայկական Հարց, Հանրագիտարան, Երևան, 1996:
3. Ազատյան Գ. Գ. Բախտորոշ պայմանագրեր, Երևան, 2002:
4. Բարսեղյան Լ. Ա. Տարեգրություն Հայոց ցեղասպանության պաշտոնական դատապարտման և ճանաչման, Երևան, 2004:
5. Դեկրետ «Ճուրբահայաստանի» մասին, ընդունված ՌԽՖՍՀ ժողկոմխորի կողմից 1917 թ. դեկտեմբերի 29-ին, Հայկական Հարց, Հանրագիտարան, Երևան, 1996; Հայաստանը միջազգային դիվանագիտական և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում, Երևան, 1972:
6. Թուրք արաբալեզու հեղինակի հուշագրությունը 1894–1896 թթ. հայկական կոտորածների մասին, «Պատմա-քանասիրական հանդես», No 3, Երևան, 1990:
7. Հայաստանի Հանրապետության Արտաքին գործերի նախարարություն. Դիվանագիտական Բաներ, Կենտրոն-Իտալիա, 1993:
8. Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828–1923), պրոֆ. Ջ. Ա. Կիրակոսյանի խմբագրությամբ, Երևան, 1972:
9. Հայերի ցեղասպանությունը ըստ երիտրուրերի դատավարության փաստաթղթերի. Առաջարանը, քարոզմանությունը, ծանոթագրությունները՝ Ա. Հ. Փափազյանի, Երևան, 1988:
10. Դունաևան արխիվային փաստաթղթեր հայ-իսրայելական հարաբերությունների մասին Առաջին Հանրապետության շրջանում (1918–1920 թթ.): Ծարգմանություն հունարենից Գ. Մ. Բաբբիկյան, Երևան, 1988:
11. Մելքոնյան Ռուբեն. Իսլամացված հայերի խնդիրների շուրջ, Երևան, 2008:
12. Անի հաշտության պայմանագիրը. 10 օգոստոսի 1920 թ., Դ. Ազատյան, Բախտորոշ պայմանագրեր, Երևան, 2002:
13. Ցեղասպանության բրիտանական արձարծումներ. «Ազգ», Երևան, 5 մարտ, 2010, էջ 1:

14. Փափազյան Ա. Գ. Հայերի ցեղասպանությունը թուրք քաղաքական զործիյնների հուշագրություններում, Երևան, 2001:
15. Փափազյան Ա. Գ. Թուրքական վավերագրական նյութերը Օսմանյան կայսրության ոչ մահնեղական ժողովուրդների մասին (1839–1915 թթ.), Երևան, 2002:
16. Ուշագրավ փաստաթուղթ ժամանակակից Թուրքիայի հայ և այլ քրիստոնյա փոքրամասնությունների վերաբերյալ, «Սովետական Դաշնատան» (ամսագիր), Երևան, 1983, Նո. 6:
17. Ֆայեզ էլ Դոսեմ. Քաղդերը Հայաստանի մեջ (Ալեքանստեսի վկայություններ), Գահիրե, 1960:
18. Օսկանյան Վ. Ս. Անավարտ ստանամյակ ելույթների ընդամահ, Երևան, 2009:
19. «Սասաղիր ալ–արաբիյա հաուլյա քարիմա իրադատի ալ–արման», «Արարական աղբյուրները հայերին ոչնչագծելու ոճրագործության մասին», Փաստաթղթերի ժողովածու. Կազմ. Ռ. Դոդոսյան, Քելլոթ, 1988, արաբերեն:
20. «Հասա'իկ ալ–մու'րամար ալ–արաբի ալ–ավալ. 1913», «Արարական ստաբիկ կոնգրեսի փաստաթղթերը. 1913», Քելլոթ, 1985, արաբերեն:
21. Армянский вопрос и геноцид армян в Турции (1913–1919). Материалы политического архива министерства иностранных дел Кайзеровской Германии. Сборник. Составитель проф. В. Микаелян, Ереван, 1995.
22. Геноцид армян в Османской империи. Сборник документов и материалов под редакцией М. Г. Нарсисяна, второе дополненное издание, Ереван, 1982.
23. Геноцид армян перед судом. Судебный процесс Талаат паша. Стенографический отчет. Под ред. проф. д–ра С. С. Степаняна, Москва, 1992.
24. Дипломатический словарь, т. I, Москва, 1960; т. II, Москва, 1961; т. III, Москва, 1964.
25. Католикос всех армян Николою II, 24 декабря 1912. Архив внешней политики России, Политархив, д. 3460, л. 32–35.
26. Ключников Ю. В., Сабанин А. В. Международная политика новейшего времени в договорах, нотах, декларациях. Ч. II. От империалистической войны до снятия блокады с Советской России, Москва, 1926.
27. Ключников Ю. В., Сабанин А. В. Международная политика новейшего времени в договорах, нотах, декларациях. Ч. III. От снятия блокады с Советской России до десятилетия Октябрьской революции. Вып. II. Акты дипломатии иностранных государств, Москва, 1929.
28. Раздел Азиатской Турции (по секретным документам б. Министерства иностранных дел). Под ред. Е. А. Аданова, Москва, 1924.
29. Сборник дипломатических документов. Реформы в Армении 26 ноября 1912 года–10 мая 1914 года, Санкт Петербург, 1915.
30. Сборник договоров России с другими государствами 1856–1917 гг. Москва, 1952.
31. A Noteworthy Document on Armenian and other Christian Minorities in Present – Day Turkey, "Kronik" Yerevan. 1983, No 6.

32. Akten zur Deutschen Auswärtigen Politik, 1918–1945. Series D, Band VII, Baden-Baden, 1955.
33. "California Courier", Los Angeles, December 8, 2005.
34. Catalonia Parliament recognizes the Armenian Genocide. 05. 03. 2010.
35. Council of Europe. Parliamentary Assembly. Doc. 9056 2nd edition. 14 May 2001. Recognition of the Armenian Genocide. Written Declaration No 320. <http://assembly.coe.int/Documents/WorkingDoc01/EDOC9.056.htm>.
36. Definition of Genocide Convention. Institute for the Study of Genocide. Articles I–IX of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide. Approved by the United Nations General Assembly Resolution 260A/III of 9 December 1948, entry into force 12 January 1951 in accordance with article XII, http://www.instituteforthestudyofgenocide.org/oldsite/definitionaldef_convention.html.
37. Deutschland und Armenien, 1914–1918. Sammlung Diplomatischer Aktenstücke. Herausgegeben und Eingeleitet von Johannes Lepsius, Potsdam, 1919.
38. Documents on British Foreign Policy, 1919–1939. First Series, vol. I London, 1962.
39. Documentation on the Genocide against the Assyrian–Suryoye–Chaldean–Aramic People (Seyfo), 1999.
40. Doleful Conclusions of One Document. Eye-Witnesses Testify. "Armenia Today", Yerevan, 1985, No 6. Each and Every April 24. Renewing a Commitment to Remember and Survive. The Diplomatic Bulletin of the Foreign Ministry of the Republic of Armenia. A Quarterly Publication, Yerevan, 1997.
41. The Diplomatic Bulletin of the Foreign Ministry of the Republic of Armenia, Vol. I, No3, July–September, 1997.
42. The Diplomatic Bulletin of the Foreign Ministry of the Republic of Armenia, Vol. 1, No 4 October–December, 1997.
43. The Diplomatic Bulletin of the Foreign Ministry of the Republic of Armenia/Vol. 2, No 1, January–May, 1998.
44. European–Armenian Joint Federation Press Releases. Events Campaign Documents. First Minister of Wales recognises the Armenian Genocide on Holocaust Memorial D... <http://eafjd.eu/srip.php?brevs2353>.
45. European Parliament Resolution. July 16, 1987. European Parliament Resolution on a political solution to the Armenian question. Doc. A2–33/87. Believes that the tragic events in 1915–1917 in the Ottoman Empire constitute genocide.
46. The Holocaust. Etymology and Use of the Term, http://en.wikipedia.org/wiki/The_Holocaust.
47. Human Rights Association of Turkey, Istanbul Branch. Press Release, 24th April 2008. It stated "24th of April is worldwide recognised as the date signifying the Armenian Genocide. Only in Turkey it indicates taboo". www.armenian-genocide.org/Affirmation362/current_category5/Affirmation_d.

48. Hurewitz J., *Diplomacy in the Near and Middle East. A Documentary Record. 1914–1956*, vol. II, New York, 1956.
49. *International Affirmation and Recognition of Armenian Genocide*, www.ourarat.com/eng/leg_rec.htm.
50. *International Association of Genocide Scholars. Officers, Former Presidents, Notes, External Links*, http://en.wikipedia.org/wiki/International_Association_of_Genocide_Scholars.
51. *International Association of Genocide Scholars. Florida Atlantic University, Boca Raton, Florida, USA, June 4–7, 2005. Ninety Years after Armenian Genocide and Sixty Years after the Holocaust. The Continuing Threat and Legacy of Genocide. 6th Biennial Conference, June 4–7, 2005.*
52. *International Association of Genocide Scholars Officially Recognizes Ottoman Genocide Against the Armenians, Assyrians and Hellenics, December 26, 2007. Resolution on genocides committed by the Ottoman Empire*, www.atour.com/~aah/news/2008031a.html.
53. Lemkin Raphael, *Axis Rule in Occupied Europe: Laws of Occupation, Analysis of Government, Proposals for Redress*, Washington, 1944.
54. *Lemkin Discusses Armenian Genocide in Newly-Found 1949 CBS Interview*, *The California Courier*, Los Angeles, December 8, 2005.
55. *The Crime of Genocide. A United Nations Convention is aimed of Preventing Destruction of Groups and of Punishing Those Responsible*, 9 December 1948, N. Y. 1949. Տես նաև Հայրենական շարք. Հանրագիտարան, Երևան, 1996, էջ 446–447; *Ведомости Верховного Совета СССР*, 1954, No 12., с. 246; *Сборник действующих договоров...* Вып. 16. М., с. 66–71.
56. *The Memoirs of Naim Bey*, London, 1920.
57. *Mercosur Parliament recognizes and condemns the Armenian Genocide*, 24 November 2007, www.armenian-genocide.info/2007/11/mercotur-parliament-recognizes-and.html.
58. *No Place for Denial. IAGS Letter on calls for "impartial Study. International Association of Genocide Scholars: to a Prime Minister of Turkey Recep Tayyip Erdogan, Ankara, Turkey on recognition of the Armenian Genocide in the Ottoman Empire during World War I.* <http://www.rferl.org/content/article/1075779.html>.
59. *Nobel Laureats Call For Armenian-Turkish Reconciliation and urged the Turkish government to acknowledge that the 1915–1918 mass killings and deportation of Armenians in the Ottoman Empire constituted genocide*, <http://www.rferl.org/content/article/1075779.html>.
60. *Oskanian V., Speaking to be heard. A decade of speeches*, Yerevan, 2008.
61. *Pan Armenian net_Swedish Parliament Refuses to Recognize the Armenian Genocide*, June 12, 2008, http://en.wikipedia.org/wiki/Recognition_of_the_Armenian_Genocide.

62. Papers and Announcement of 6th Biennial Conference. International Association of Genocide Scholars. <http://www.institutefortheastudyofgenocide.org/olds/conference/005iags-conf2.html>.
63. Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. The Paris Peace Conference, vol. V, Washington, 1946.
64. Permanent Peoples' Tribunal. Verdict of the Tribunal. April 16, 1984. on recognition of the Armenian Genocide and denial by Turkey to Acknowledge it.
65. Raphael Lemkin (1900–1959). http://en.wikipedia.org/wiki/Raphael_Lemkin.
66. Recognition of the Armenian Genocide/ International Organizations. http://en.wikipedia.org/wiki/Recognition_of_the_Armenian_Genocide.
67. Ronald Reagan, April 22, 1981. Proclamation 4838 of April 22, 1981. Days of Remembrance of Victims of the Holocaust by the President of the United States of America, www.armenian-genocide.org.
68. Sweden Parliament Report, March 29, 2000.
69. The White House Office of the Press Secretary. April 24, 2009. Statement of President Barack Obama on Armenian Remembrance Day. Recognition of the Armenian Genocide, Wikipedia. The Free Encyclopedia.
70. World Council of Churches. August 10, 1983. Official Report VI Assembly World Council of Churches. Vancouver, Canada 24 July–10 August 1983. 5. 11 Minutes on Public Issues of Continuing Concern to the WCC. Minutes on the Armenian Genocide. http://www.armenian-genocide.org/Affirmation.65/current_category.5/affirmation_det.
71. Young Men's Christian Association ("YMCA"), July 20, 2002. 15th World Council of YMCAs Mexico, 14th–20th July, 2002. The World Alliance of YMCA recognizes and condemns the genocide committed against the Armenian people.

II. ԱՆՃԱԳՐԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱԻՐԱԹՅՈՒՆՆԵՐ

72. Ազատյան Լ. Հայ դրբերը (Մեծ եղեռնի, Գիտք առաջին, Լուս Աճճելը, 1955: Գիտք երկրորդ, Լուս Աճճելը, 1999: Գիտք երրորդ, Լուս Աճճելը, 2002:
73. Երեմևի Դ. Ե. Զորքերի ծագումը. Երևան, 1975:
74. Ինժեկյան Գ. Գ. Օսմանյան կայսրության անկումը: Սոցիալ–տնտեսական ակնարկ. Երևան, 1984:
75. Ինժեկյան Գ. Գ. Սոցիալական հոգեբանությունը և ցեղասպանությունը. Երևան, 1990:
76. Կփաղկոսյան Զ. Ս. Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայությունը. Երևան, 1985:
77. Կփաղկոսյան Զ. Ս. Երիտարդքերը պատմության դատաստանի առաջ. Երևան, 1963:
78. Հասրաբյան Մ. Մ., Օրշեկովա Ս. Ֆ., Պետրոսյան Յու. Ա. Բնորոշիչի պատմության ուղիղագիր, Երևան, 1988:

79. Հովհաննիսյան, Ն. Գ. Ազգային-ազատագրական պայքարը Լիբանանում, Երևան, 1967:
80. Հովհաննիսյան Ն. Գ., Սարգսյան Գ. Գ. Սիլիան անկախության համար մղված պայքարում, Երևան 1975:
81. Հովհաննիսյան Ն. Գ. և հնդ. կոլ., Գայաստանի հարակից երկրների պատմություն, Երևան, 1992:
82. Հովհաննիսյան Ն. Գ. Հայոց ցեղասպանության պատճառների լուսարանությունը և զննատանգամը արարական ժամանակակից պատմագրության մեջ, Երևան, 1996:
83. Հովհաննիսյան Ն. Գ. Հայոց ցեղասպանությունը ցեղատարանագիտության հայեցակարգային համակարգում, Երևան, 2002:
84. Հովհաննիսյան Ն. Գ. Հայոց ցեղասպանությունը արարական պատմագիտության քննական լուսի մեթոդ, Երևան, 2004:
85. Հովհաննիսյան Ն. Գ. Արարական երկրների պատմություն (VII դ. – 2007 թ.) 2-րդ հատորով: Գ. I, Արարները VII դարից մինչև 1516 թ. Երևան, 2003; Գ. II, Օսմանյան տիրապետության շրջան, 1516–1918, Երևան, 2004; Գ. III և IV, Անկախության և ինքնիշխանության դարաշրջան, Երևան, 2006 և 2007:
86. Ղազարյան Գ. Ս. Արևմտահայությունը ցեղասպանության նախօրյակին, Երևան, 2001:
87. Լեքուսյան Ա. Գ. Պատմության կելծարարները, Երևան, 1998:
88. Սալեի Ջահե ալ-Դին. Օսմանյան կառավարության քաղաքականությունը Արևմտյան Հայաստանում և մեծ տեղությունների դիվերտիչները Հայկական հարցում, Երևան (տեղագիր), 1994:
89. Սարգսյան Ե. Ղ. Թուրքիան և նրա նվաճողական քաղաքականությունը Անդրկովկասում, 1914–1918 թթ. Երևան, 1964:
90. Մինոնյան Գր. Ռ. Հայերի զանգվածային կոտորածները Կիլիկիայում, (1900 թ. ապրիլ) Երևան, 2009:
91. Авагян А. Генцид 1915 г. Механизмы принятия и исполнения решений, Ереван, 1999.
92. Аветян А. С. Германский империализм на Ближнем Востоке Колониальная политика германского империализма и миссия Лимана фон Сандерса, Москва, 1966.
93. Амин Санд. Восстания арабов в XX веке, пер. с арабского, Москва, 1964.
94. Армянский вопрос. Энциклопедия, Ереван, 1991.
95. Барсегов Ю. Г. Генцид армян преступления по международному праву, Москва, 2000.
96. Каланцян Г. А. Хайаса — колыбель армян, Ереван, 1947.
97. Ллойд Джордж Д. Правда о мирных договорах. Т. I, II, Москва, 1957.
98. Матаев К. П. Ассирийцы и ассирийская проблема в новое и новейшее время. Москва, 1979
99. Миллер А. Ф. Краткая история Турции, Москва, 1948.
100. Оганесян Н. О. Национально-освободительное движение в Ираке (1917–1958), Ереван, 1976.

101. Оганесян Н. О. Становление и развитие востоковедения в Советской Армении. Востоковедные центры в СССР (Азербайджан, Армения, Грузия, Украина), Москва, 1988.
102. Оганесян Н. О. Арабская историография по новой истории Армении, в кн. Новая история Армении в трудах современных зарубежных авторов, Ереван, 1993.
103. Оганесян Н. О. Геноцид Армян, Ереван, 2005.
104. Петросян Ю. А. Младотурецкое движение (вторая половина XIX— начало XX в), Москва, 1971.
105. Саркисян Е. К. Политика османского правительства в Западной Армении и джорджи в последней четверти XIX и начале XX вв, Ереван, 1972.
106. Шмилькова В. И. Младотурецкая революция 1908—1909 гг. Москва, 1977.
107. Adoniz N. Towards the Solution of the Armenian Question, Yerevan, 2007.
108. Barnett Ruth. The Turks have to recognise that their ancestors implemented a genocide on the Armenians. *Ultimate Crime, Ultimate Challenge. Human Rights and Genocide*, Yerevan, 2005.
109. Benks Michael *Four Conceptions of Peace*, 1997.
110. Bliss Munsell. *Turkey and the Armenian Atrocities. A reign of Terror*, New York, 1896.
111. Charny Israel. *Genocide: The Human Cancer, Ultimate Crime, Ultimate Challenge. Human Rights and Genocide. An International Conference, April 20—21, 2005*, Yerevan, 2005.
112. Churchill W. *The World Crisis*, vol. V. *The Aftarmath*, New York, 1929.
113. Fein Helen. *Accounting for Genocide after 1945: Theories and Some Findings*, *International Journal on Group Rights*, 1993. No1, New York, 1979.
114. Fein Helen. *Problems of Genocide*, Canada, 1997.
115. Fufer Graham, *Turkey Faces East. New Orientations Towards the Middle East and Old Soviet Union*, RAND, Santa Monica, 1992.
116. Gurr Ted Robert. *Peoples Against States: Ethnopolitical Conflicts and the Changing World System*, *International Studies Quarterly*, No 38, 1994.
117. Gurr Ted Robert, Harff Barbara. *Ethnic Conflict in World Politics*. Westview Press. Boulder San Francisco, Oxford.
118. Hafiz Fuad Hasan, *History of the Armenian People from the Beginning Up Today's*, Cairo, 1986, in Arabic.
119. Harff Barbara. *Rescuing Endangered Peoples: Missed Opportunities*. *Social Research. An International Quarterly of the Social Sciences*, Spring, New York, 1995.
120. Hovhannisyan N. H. *The Armenian Genocide*. Armenocide, Yerevan, 2002.
121. Hovhannisyan N. H. *Le Genocide Armenien*, Erevan, 2005.
122. Hovhannisyan N. H. *Der Völkermord an den Armenien*, Jerewan, 2005.
123. Hovhannisyan N. H. *Ermeni Soykırımı. Ermenikirim, Ceviren: Atilla Tuyor*, Istanbul, 2005.

124. Hovhannisyan N. H. *The Armenian Genocide. Armenocide*, Aichi Sangyo University, Japan (in Japanese), 2006.
125. Hovhannisyan N. H. *Az Ormeny Genocidium*, Budapest, 2007.
126. Nikulaj Hufhannisyan Al-Alakat al-Tarikhiya al-Armaniya-al-Arabiya Hovhannisyan N. H. *Armenian-Arabic Historical Relations*, Cairo, 2008, in Arabic.
127. Nikulaj Hufhannisyan, Nasle Qushie Armanyany, Hovhannisyan N. H. *Armenian Genocide*, Tehran, 2009, in Persian.
128. Hovhannisyan N. H. *The Armenian Genocide. Armenocide—The Most Genocidal Genocide In Ten Languages of the World*. In English, French, Russian, German, Turkish, Japanese, Hungarian, Armenian, Arabic, Persian, Yerevan, 2009.
129. Horowitz Irving. *State Power and the Mass Murder*, New Brunswick, 1976.
130. Kuper Leo. *Genocide. Its Political Use in the Twentieth Century*, New Haven, 1981.
131. Littlele Franklin. *Problems of Genocide*, Canada, 1997.
132. Marwan al-Moudawar. *The Armenians Through History*, Beirut, 1982, in Arabic.
133. *Ambassador Morgenthau's Story*. By Henry Morgenthau. Formerly American Ambassador in Turkey, New York, 1919.
134. Morgenthau H. *United States Diplomacy on the Bosphorus: The Diaries of Ambassador Morgenthau 1913–1916*. Introduction by Ara Sarafian, Princeton, 2004.
135. Moussa Prince avec la collaboration de Marie-Ange M. Prince. *Un genocide impuni. L'Armenocide. Edition Speciale Numerotee (1–3000) a l'ocasion du Ilieme Congres International de Prophylaxie Criminelle, Paris (10–14 Juillet) 1967*, Heidelberg Press-Lebanon.
136. Muhammad Rifat al-Imam. *The Armenian Question in the Ottoman State. 1878–1923*, Cairo, 2002, in Arabic.
137. Musa Prince. *The Armenian Genocide. A Crime Against the Mankind*, Haleb., 1996, in Arabic.
138. Nadein-Raevski Viktor. *Problems of Genocide*, Canada, 1997.
139. Naim al-Yaffi. *Genocide of the Armenians and the Position of the Arab Public Opinion, Al-Lataqiya*, 1992, in Arabic.
140. Osman al-Turq. *Pages from the History of Armenian Nation*, Haleb, 1960, in Arabic.
141. Saleh Zahr al-Din. *The Armenian People and Problems*, Lebanon, 1988, in Arabic.
142. Saleh Zahr al-Din. *Armenians and Arabs between Turanism and Zionism*, Beirut, 1994.
143. Samir Arbash. *Arminiya. Land and People*, Beirut, 1991, in Arabic.
144. Schabas W. *Genocide in International Law: The Crimes of Crimes*, Cambridge, 2000.

145. de Zayas Alfred. Human Rights and International Law and Armenian Genocide. Ultimate Crime, Ultimate Challenge. Human Rights and Genocide. An International Conference, April 20–21, Yerevan, 2005.

III. Հղվածներ

146. Ազատյան Լ. Դեպքեր և դեմքեր, Լուս Անճելուս, 2003:
147. Աուրոն Յաֆր. Իմացության տատալամբը. Հոլոքոստի և ցեղասպանության իարցերը կրրուրթթան մնջ, Ճարթագույն հանցանք, Ճարթագույն մարտահրաձեր. Մարդու իրավունքները և ցեղասպանությունը: Միջազգային համաժողով Ապրիլի 20–21, 2005, երևան, 2005, էր 11:
148. Արլամ Յաներ. Հայ–թուրքական հաշտեցման խղընդոտների վերաթերթյալ, Ճանրագույն հանցանք, Ճարթագույն մարտահրաձեր. Մարդու իրավունքները և ցեղասպանությունը: Միջազգային համաժողով, Ապրիլի 20–21, 2005, երևան, 2005, էր 10:
149. Բարցան Էլազար. Կարո՞ղ է արդրթ Ցեղասպանության հիշողությունը առաջնորդել դեպի հաշտեցում, Ճարթագույն հանցանք, Ճարթագույն մարտահրաձեր... էր 12:
150. Բաուեր Ճուդա. Հնարալի՞ր է արդրթ իտուստիլ ցեղասպանություններից, Ճարթագույն հանցանք, Ճարթագույն մարտահրաձեր... էր 13:
151. Բելզե Մուրատ. Ֆիշողություն, մոտացություն և լուրթյուն, Ճանրագույն հանցանք, Ճարթագույն մարտահրաձեր... էր 14:
152. Զարաթրու Ուազիլ. Հայոց ցեղասպանության վերաթերթյալ քննարկումների իմաստը, Ճարթագույն հանցանք, Ճարթագույն մարտահրաձերներ... էր 48:
153. Թրթի Յոն. Ճխտման դիմամիկան, հաշտեցում անցյալի հետ Թուրքիայում և Ճապոնիայում, Ճարթագույն հանցանք, Ճարթագույն մարտահրաձեր... էր 17:
154. Հովհաննիսյան Ե. Հ. Արար ժողովրդի առանցակաճությունը, «Սովետական Հայաստան», (ամսագիր), երևան, 1965, Ոո 3; Ոան «Էլեր զրականության և արկեստի», Բելրթթ, 1965, Ոո 5:
155. Հովհաննիսյան Ե. Հ. Արարագիտական հետազոտությունները Հայաստանի Արևելագիտության ինստիտուտում, «Անրա Մուսլու», Մուսկլա, 1974, Լոյնթեր, արարերեն:
156. Հովհաննիսյան Ե. Հ. Ապրիլի 24–ի եղիեը և արարների մարդասիրությունը, «Ան– Մաֆիր», Բելրթթ, 1980 թ., ապրիլի 24, արարերեն:
157. Հովհաննիսյան Ե. Հ. Հայ–արարական թարեկամական կառթը, «Ար–Դար», Հայեր, 1986, Ոո 11–12, արարերեն:
158. Հովհաննիսյան Ե. Հ. Մուլթան Արդուլ Համիղ II–ի հակահայկական քաղաքակաճությունը արկալական ժամամակակից սրատագրության զնախտմամը, Պատմա–թանաֆրական հանդես, երևան, 1987, Ոո 1:
159. Հովհաննիսյան Ա. Հ. Հայերի 1915 թ. ցեղասպանության լուսարաճությունը արարական պիտումագրության մնջ, Պատմա–թանաֆրական Հանդես, երևան, 1989, Ոո 1:

160. Գովհաննիսյան Ն. Գ. Ինձամ այսբուլլահի հոմեյնին և հայերը, «Ասոյա Արարատ», Քեյրուք, 1992, ևո 6, արաբերեն:
161. Գովհաննիսյան Ն. Գ. 1915 թ. ցեղասպանությունը արաբների պատմության մեջ, «Սադա Արաբաստ», Քեյրուք, 1992, ևո 6, արաբերեն:
162. Գովհաննիսյան Ն. Գ. 1915 թ. Դալոց ցեղասպանության հիմնահարցերի լուսարարումն արաբական պատմագրության մեջ, Երևան, «Պայքար», 1995, No 4:
163. Գովհաննիսյան Ն. Գ. Լազիթ Ազուրի, Ջահրալի Արոել Գամիդ, Գայկական հարց. Գանրազիտարան, 1996:
164. Գովհաննիսյան Ն. Գ. Արաբական աշխարհը և Գայկական հարցը, Գայկական հարց. Գանրազիտարան, Երևան, 1996:
165. Գովհաննիսյան Ն. Գ. Գայաստանը անդրկովկասյան-մերձավորարևելյան աշխարհագրադարձական տարածաշրջանի գործոն, ՄԱՄԵՇ, XVIII, Եր., 1999, էջ 16-39:
166. Գովհաննիսյան Ն. Գ. Սևրի պայմանագիր. 80 տարի անց, «Օրեր», Պրահա, 2000, ևո 7-8:
167. Գովհաննիսյան Ն. Գ. Լիպարիտ Ազատյանի «Գայ որբերը Սեմ եղեմի» եռագրության պատմագիտական արժեքը: «Վերջաբանի փոխարեն. Լուս Անճելա, 2002:
168. Գովհաննիսյան Ն. Գ. Օսմանյան կայսրությունում Գայկական հարցի լուծման լիբանանյան մոդելը, «Մերձավոր և Սիզիև Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», XXI, Երևան, 2002:
169. Գովհաննիսյան Ն. Գ. Պատմական նշանակություն ունեցող դատավարություն, որի վճիռներն անբեկանելի են: Առաջաբան «Անեոխա Փափագեան, Գայերի ցեղասպանությունը ըստ երիտարդրերի դատավարության փաստաթղթերի», Լուս Անճելա, 2005, էջ 1-5:
170. Գովհաննիսյան Ն. Գ. Մրծենոցիդ, Գյումրու պետական մանկավարժական ինստիտուտ. Սեմ եղեմ-90, Գանրազետական գիտական ըստաշրջանի նյութեր, «Դալիթ» հրատարակչություն, Գյումրի, 2005:
171. Գովհաննիսյան Ն. Գ. Դալոց գեղասպանության ճանաչման հարցը երիտարդրերի դատավարության վճի լույսի ներքո (1919-1920), Պատմա-բանագիտական Գանդես, No 3, Երևան, 2006:
172. Գովհաննիսյան Ն. Գ. Թուրքիան և Մերձավոր Արևելքը. տարածաշրջանային շահեր ու Գայաստանի արտազին քաղաքականության ուղղմանը նախադրանքներ. Աշխատանքային վճի լույսի ներքո. Տարածաշրջանային անվտանգություն. Թուրքիա, «Գայկական Բանակ» Ռազմագիտական հանդեսի հավելված 3-4 (7-8), Երևան, 2008:
173. Գովհաննիսյան Ն. Գ. Արմենոցիդ, 1915 թ. Գայկական ցեղասպանությունը Թուրքական կայսրությունում, ժողովածու, Ճապոնիա, 2008. (էջ 35-62), Ճապոներեն:
174. Գուսեյն Մուրուվա. Թուրանիզմի և սիոնիզմի միջև, Քեյրուք, 1996, էջ 86-87, արաբերեն:

175. Միլեր Դոնալդ. Յեղասպանության արձագանքները, հայկական և ռուսերական վերադրանների համեմատություն, Օայրազույն հանցանք, Օայրազույն մարտահրավեր, էջ 22:
176. Չարնի Իսրայել. Յեղասպանության մշտնան ազդեցությունը մասողների վրա. Անհատներ և ազգեր, Օայրազույն հանցանք, Օայրազույն մարտահրավերներ... էջ 24:
177. Շարա Բելլյան. Անթրյալ խարան. Յեղասպանության հանցանքների մեկնությունները, Օայրազույն հանցանք, Օայրազույն մարտահրավերներ... էջ 23:
178. Աարիլ Յուի. Իսրայելի դիրքորոշումը Հայոց ցեղասպանության անցյալում, Օայրազույն հանցանք, Օայրազույն մարտահրավեր... էջ 25:
179. Անֆրատյան Ռ. Ա. և Նախագեղասպանություն (Proto-Genocide). Տեսության և պատմության խնդիրներ (Օսմանյան կայսրության օրինակով). Թուրքագիտական և օսմանագիտական հետազոտություններ, երևան, 2005:
180. Սթենոն Գրեգորի. Յեղասպանությանը իրազարդ և նպաստող գործոններ, Օայրազույն հանցանք, Օայրազույն մարտահրավերներ... էջ 27:
181. Սմիր Ուրեր. Հայոց ցեղասպանության կարևորությունն ու նշանակությունը ինքսուս տարի անց, Օայրազույն հանցանք, Օայրազույն մարտահրավերներ... էջ 28:
182. Арабская историография о причинах геноцида армян в 1915 г. Вопросы истории и историографии. Сборник статей, Ереван, 1995.
183. Барсегов Ю. Г. Ответственность государства за геноцид в международном праве и в международной политике. Геноцид – преступление против человечества, Москва, 1997.
184. Бухейри Мрван, Теодор Герцль и армянский вопрос. Пер. с английского, Ереван, 1979.
185. Гриншилдс Томас. Поселения армянских беженцев в Сирии и Ливане, 1915–39, Пер. с англ., Ереван, 1982.
186. Двейнс Дж. Мартин. Рафаэль Лемкин и изобретение "геноцида", http://www.hr.org/jhr/v02p-19_Martin.html.
187. Оганесен Н. О. Армяноцид в контексте геноцидологии, Глобус науки, Ереван, 2005, т. 5.
188. The Arabs and Armenians during our great alarm, "Arev", Cairo, 2002, No 4. in Arabic.
189. Habr Jamil. Armenians and Lebanon, "Al-Madina", Beirut, 1974, No 24, in Arabic.
190. Khalil Hama, On Armenian Question, "Munadif", Damascus, 1983, No 163–164, in Arabic.
191. Hovhannisyanyan N. H. The Republic of Armenia: Politics and Diplomacy. "Newsletter", Berkeley, v I, No 1, Winter, 1995.
192. Hovhannisyanyan N. H. The Classic of Armenian Historiography Nikolay Adonz and New Approach to the Solution of the Armenian Question, in "Nikolay Adonz Towards the Solution of the Armenian Question", Yerevan, 2007, p. VII–X.
193. Hourani A. The National Minorities in the Arab World, London, 1947.

IV. Ամօճ

194. «Ազգ», Երևան, 1990–2010.
195. «Հայաստանի Հանրապետություն», Երևան, 2001–2009.
196. Դիտուն-բանասիրական հանդես, Երևան, 1987–1990, 2007.
197. «Օրհր», Պրիվա, 2000.
198. "Голос Армении", Ереван, 1998–2008.
199. "Новое Время", Ереван, 1996–2005.
200. "Армения сегодня", Ереван, 1970–1990.
201. Вестник общественных наук Академии наук Армении, Ереван, 1969, 1989.
202. Анба Моску, Москва, 1974.
203. Армения и мир, Москва, 1995.
204. "Независимая газета", Москва, 2005, 2006.
205. "Парламентская газета", Федерального собрания России, Москва, 2002.
206. "The Armenian Reporter", New York, 1984.
207. "Armenia Today", Yerevan, 1973, 1983, 1984.
208. "The California Courier", Los Angeles, 2005.
209. "The Independent", London, 2007.
210. "Los Angeles Times", 2006.
211. "Europe World", 2001.
212. Marco Polo Magazine, Venice, 1998, 1999, 2004.
213. "Der Spiegel", Berlin, 2007.
214. "The New York Times", 2007.
215. "The Times", London, 2007.
216. "Yeni Aktual", Istanbul, 2008.
217. Alex, Cairo, 2001, 2002, in Arabic.
218. "Al-Akhbar", Beirut, 1970–1990, in Arabic.
219. "Al-Bass", Damascus, 1981, in Arabic.
220. "Al-Jamahir", Haleb, 1985, in Arabic.
221. "Al-Nida", Beirut, 1978, 1979, in Arabic.
222. "Al-Safir", Beirut, 1979, in Arabic.
223. Rouz al-Yusuf, Cairo, 2008, in Arabic.
224. At-Tarik, Beirut, 1978, in Arabic.

4. ԳԱԳԻՃ ԵՎ ՅՈՂ	124
5. ՅԵՂԱՄԱՐԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՄՆԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆ	128

ՔԱՆՈՒ ՎՅՅՈՒՄՈՒՄ

**ՀԱՅՈՒՆ ՅԵՂԱՄԱՐԱՆՈՒԹՅԱՆ ՃԱՆԱԿԱՆ ՓՈՒԼԵՐԸ
ԵՎ ԶՈՒՐԱՊԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ**

1. ՅԵՂԱՄԱՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԵՂՁԱՆ	132
2. ԱՆՆԵՐՆԻ ՊՏԱՄԱՎԱՆ ԿՈՒՐՄԸ	134
3. ԼՈՒԿՈՅԱՆ ԱՆՎԱՆԻ ՆԵՐՈՒ ԿՄՆ ՍԻ ԱՌՈՒՄ-ԱՆՃ ՅԵՂԱՄԱՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, ՊԻՏԵՐ, «ՈՒ Է ԱՅՍՈՐ, ՎԵՐՏԻՎԵՐՅՈՒ, ԳԻՇՈՒ ԳԱՅԵՐԻ ՈՆԼԱԿԱՍՏԱՆ, ՍԱՍԻՆ»	149
4. 1985 թ. ԳՍԱՄՆԱԳԱՎԱՆ ԳՈՒՅՈՒՄԱՆ ԵՎ ՀԱՅՈՒՆ ՅԵՂԱՄԱՐԱՆՈՒԹՅԱՆ ԸՈՒՐՅՁ ԱՏԵՐՈՎԱԾ ԼՈՒԿՈՅԱՆ ՊՏԱՆԵՇԻ ՖԼՈՒԴՈՒՄ	155

ՔԱՆՈՒ ՅՈՒՑՈՒՄ

ՅԵՂԱՄԱՐԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱՐՄԵՆՈՒԹՅԱՆ ԺԱՅՄԱՆ ՀԱՅՐԸ

1. ՏՍՆԵՐ ԱՅՁԱՄ: «ՅՈՒՐՅՈՒՆ ՅԵՂԱՄԱՐԱՆՈՒԹՅԱՆ ԺԱՅՄԱՆ ԻՆՎՈՒՍՏԻՄԱՆ ԳԻՄՆԱԴՐՈՒՄ»	159
2. ՅԵՂԱՄԱՐԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԻՋՆԱԳԱՅԻ, ԵՄՈՒՄԱՅԻՄՆԻ ԱՆԱՎՈ ՅՈՒՐՅՈՒՄՆԻ ՎԵՐԱԿՈՆԵՑ ԻՐԱՐԱՆՈՒՆ ԳՅՈՒՆ ՅԵՂԱՄԱՐԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՍՄԱՆ ԵՎ ՆՐԱ ՃԱՆԱԿԱՆ ՀԱՅՐԻ ՎԵՐՊԵՐՏԱՆ	163

ՔԱՆՈՒ ԻՐՅՈՒՄ

**ՀԱՅՈՒՆ ՅԵՂԱՄԱՐԱՆՈՒԹՅԱՆ ՃԱՆԱԿԱՆ ԳՅԵՏԻ ԸՆԴՆԱՅՆՈՒՄ,
ԱՐՄԵՆՈՒԹՅԱՆ ՃԱՆԱԿԱՆ ԿԱՐԿԱՆԱՆ ԵՎ ՆՐԱ
ՆՈՒ ՄՈՑԵՑՈՒՄՆԵՐ ԵՎ ՆՈՐ ԳՆԱՊԱՏԱԿԱՆՆԵՐ**

1. ՈՒՃ ԿՈՐԹՅՈՑ ԱՌՈՒՆԵՐԸ	170
2. ԱՐՄԵՆՈՒԹՅԱՆ ՃԱՆԱԿԱՆ ՏԱՐԲԵՐ ԵՐԿՐԵՐԻ ՊՐԱՄԱՍԵՆՏԱԿԻ ԿՈՒՄԻՏ	174
3. ՀԱՅՈՒՆ ՅԵՂԱՄԱՐԱՆՈՒԹՅԱՆ ՃԱՆԱԿԱՆ ՈՐՈՇ ԵՐԿՐԵՐԻ ԿԱՐԿԱՍՏԱՐԱՑՄԱՆ ԵՎ ԻՐԱՐԱՆՈՒՆ ԸՆԴՆԱՅԻ ԱՌՈՒՆՆԵՐԻ ԿՈՒՄԻՏ	183
4. ԱՐՄԵՆՈՒԹՅԱՆ ՃԱՆԱԿԱՆ ՄԻՋՆԱԳԱՅԻ, ԱՍՏՆԱԿԻ ԿՈՒՄԻՏ	182

ՔԱՆՈՒ ԻՆՎԵՍՏԻՄԵՆՏ

ԱՐՄԵՆՈՒԹՅԱՆ ՊՏԱՄԱՎԱՆ ԱՆԳՐԵՆԻ ԻՐՈՒՄՈՒԹՅՈՒՆ Է

1. ԸՆԿՐԱՆՈՒ ՔՆՈՒՅԻ ԳԻՄՆԱԴՐՈՒՄ	215
2. ՅԵՂԱՄԱՐԱՆՈՒԹՅԱՆ ՃԱՆԱԿԱՆ ԶՍՓԱՆԻՇՆԵՐԸ	220

ԷՊԻԼՈՑ

1. ՀՐԱՍՏՈՒՄ ՀԱՄԱՅՆ ՏԵՆՄՈՒՐՈՒԹՅԱՆՈՒՄ, ԸՆՈՒՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ՃԱՎԱՏԱԳՐԻՆ	244
2. ԳԱԳԻՃ ԱՆՎՈՒ ԳԱԳԻՃ, ԻՍԿ ՅՈՂԸ: ՁՈՒՅ ՎԵՐՊԵՐՏ ԵՎ ԳԱՐԿԱ ՊԱՐԱՆԱՅԵՐ	246
Գեղեցիկ մասին	249
Օգտագործված գրականություն	250

Նիկոլայ Գոլիանց՝իսյան
ԱՐՄԵՆՈՑԻԴԸ ՃԱՆԱԿԱԿՆ ՑԵՂԱՄՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ Է

Գրադարանը լրացան սմբյուն՝ ԷՕԾՆ Սկզբունք
Պեղաբանական խնդրախո՝ Արա Բաղդասարյան
Վերադարձի պրոպոզի՝ Նիկոլայ Գոլիանց
Գրադարանը՝ Արա Բաղդասարյան
Պատկերասրահին նկարախո՝ Գրիգոր Գաբրիելյան

ISBN 978-99941-1-768-0

Ցանկում ընդգրկված է 100 էջից ավելի
Փախալի 16,5 տառաչափով

«ԾԱՆԿԱԿՆ» ԳՐԱԴԱՐԱՆ
0051, Երևան, Կոմիտասի պող. 49/2, հեռ.՝ (+374 10) 23-25-28
Ֆաքս՝ (+374 10) 23-25-35, էլ. փոստ՝ info@zangak.am
Էլ. կայք՝ www.zangak.am, www.book.am

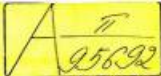
Σ2500π.)

ΚΩΔ. ΧΡΟΝΙΑΣ ΚΑΤ. ΚΡΑΤ.

FL0150856

Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի
1915 թ. համատեղ հայտարարությունը

«Ղաշնակից կատարությունները հրապարակայնորեն հայտարարում են Բարձր Դռանց, որ իրենց հայկական կոտորածների համար ամբողջ պատասխանատվությունը դնում են անձամբ օսմանյան կատարության թուրք անդամների, ինչպես նաև դրան մասնակցած նրանց գործակալների վրա»:

«Ալբտ», հմ. 124, Անգլո Պետերբուրգ, 13 մայիսի, 1915 թ.
(Նույնը հրապարակվել է նաև Լոնդոնում և Փարիզում)

**Թուրքական ռազմական արտակարգ ատյանի դատավճիռը
Թալեաթին, Էնվերին, Ջեմալին և երիտթուրքերի մյուս ղեկավարներին մահվան դատապարտելու մասին, 1919 թ. հուլիսի 5**

«Հայերի տեղահանության ընթացքում՝ տարբեր ժամանակներում և զանազան բնակավայրերում տեղի ունեցած հանցագործությունները և դրանց քննությունները ցույց են տալիս, որ դրանք ոչ թե սահմանափակ կամ տեղական բնույթ են ունեցել, այլ կանխամտածված իրագործվել են «Հատուկ կենտրոնի» քանակոր հրահանգներով և գաղտնի հրամաններով: Լիովին ապացուցված է, որ այդ կոտորածները տեղի են ունեցել Թալեաթ, Էնվեր և Ջեմալ բեյերի անմիջական հրամաններով և գիտությամբ»:

«Հայերի ցեղասպանությունը՝ ըստ երիտթուրքերի
դատավարության մաստաբոքների՝
Առաքսանը, Բարզմ. Լեմանթ,՝ Ա. Փախազյանի, Ե., 1989

9 789994 117680

ԵՐԵՎԱՆ • 2010

www.zangak.am www.book.am